

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

ESKİ YAKINDOĞU'DA NEHİRLER

Ezgil DOĞAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
ARALIK-2015**

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

ESKİ YAKINDOĞU'DA NEHİRLER

DANIŞMAN: Yrd. Doç. Dr. Cemil BÜLBÜL

Ezgigl DOĞAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
ARALIK-2015**

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

ESKİ YAKINDOĞU'DA NEHİRLER

Ezgiğül DOĞAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Kod No :

**Bu Tez/...../2015 Tarihinde Aşağıdaki Jüri Üyeleri Tarafından
Oy Birliği / Oy Çokluğu ile Kabul Edilmiştir.**

Yrd. Doç. Dr. Cemil BÜLBÜL
BAŞKAN

Yrd. Doç. Dr. Pınar BÜLBÜL
ÜYE

Yrd. Doç. Dr. Nurgül YILDIRIM
ÜYE

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Doç. Dr. Abdullah SOYSAL
Enstitü Müdürü

Not: Bu tez ve projede kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ESKİ YAKINDOĞU'DA NEHİRLER

Ezgiğül DOĞAN

Danışman : Yrd. Doç. Dr. Cemil BÜLBÜL

Yıl : 2015 , Sayfa: 102+VII

Jüri : Yrd. Doç. Dr. Cemil BÜLBÜL (Başkan)
: Yrd. Doç. Dr. Pınar BÜLBÜL (Üye)
: Yrd. Doç. Dr. Nurgül YILDIRIM (Üye)

Coğrafi faktörler, insan topluluklarını ve bu toplulukların sosyal, siyasal, ekonomik, dini ve kültürel yaşantılarını etkilemiştir. İnsanoğlu, tarihin en erken devirlerinden itibaren, yerleşim yerlerini belirlerken, yerleştikleri mekanın, nehirlerle ve su kaynaklarına yakın olmasına dikkat etmiştir.

Eski Yakındoğu coğrafyasında vücut bulan medeniyetlerin birçoğu da yerleşim yeri olarak, büyük nehirlerin kenarlarını veya su kaynaklarının çevresini, tercih etmişlerdir. Örneğin Mezopotamya'da Fırat ve Dicle nehirlerinin bulunduğu bölge, Batı Anadolu'da Büyük ve Küçük Menderes nehirleri ile Gediz nehri havzaları, Orta Anadolu'da Sakarya, Kızılırmak ve Yeşilirmak, Mısır'da ise Nil nehri ve onun suladığı verimli topraklar yerleşime sahne olmuştur.

Bu nehirler, antik kaynaklarda, çivi yazılı metinlerde ve kutsal kitaplarda farklı isimlerle anılmışlardır. Medeniyetlerin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde büyük öneme sahip olan bu nehirler, sınırları oluşturmuş, askeri güzergâhlarda ve ulaşım güzergâhlarında kullanılmış, zaman zaman taşkınlara neden olmuş, bilimin gelişmesine katkılarda bulunmuş ve bu nehirlerle ilgili kanunlar çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Yakındoğu, nehir, Fırat, Dicle, Nil

**DEPARTMENT OF HISTORY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
UNIVERSITY OF KAHRAMANMARAŞ SUTÇU IMAM**

ABSTRACT

MA THESIS

RIVERS IN ANCIENT NEAR EAST

Ezgiğül DOĞAN

Supervisor : Assist. Prof. Dr. Cemil BÜLBÜL

Year : 2015, Pages:102+VII

**Jury : Assist. Prof. Dr. Cemil BÜLBÜL (Chairperson)
: Assist. Prof. Dr. Pınar BÜLBÜL (Member)
: Assist. Prof. Dr. Nurgül YILDIRIM (Member)**

Geographic factors have affected human communities and their social, political, economical, religious and cultural experiences. Humankind has always paid attention whether their settlements were close to rivers and water resources when they were noticing their settlement since Ancient times.

Most of civilizations which were founded in Ancient Near East region preferred around water resources and great riversides to settle. For example, the region where Euphrates and Tigris rivers located in Mesopotamia, Little and Greater meander, Gediz river basin in west Anatolia, Sakarya, Kızılırmak and Yeşilırmak in central Anatolia and Nil river in Egypt and its soil watered by Nil river has been witness to human settlements.

These rivers, were called with different names in ancient sources cuneiform scripts and sacred books. These rivers, which has an important part in emergence and development of civilizations, has created borders, used in military routes and transport routes, sometimes led to floodings, contributed to development of science and issued laws on this river.

Keywords: Ancient Near East, River, Euphrates, Tigris, Nile.

ÖNSÖZ

Anadolu, Mezopotamya ve Mısır gibi ilk medeniyetlerin doğduğu Eski Yakınoğu, modern anlamda devlet olgusunun ve siyasal örgütlenmenin kurgulandığı ilk merkezdir. Bu örgütlenme biçimi, yazının icadına da temel olmuştur.

Eski Yakınoğu tarihini incelerken, çivi yazılı metinler, antik kaynaklar ve kutsal kitaplar gibi birinci elden kaynaklar ile Arkeolojik kaynaklar çok önemli bir yere sahiptir.

Biz, "Eski Yakınoğu'da Nehirler" konulu çalışmamızda, yukarıda bahsedilen kaynakların ışığında, bu coğrafyaya can veren büyük nehirleri ele aldık. Bu nehirlerin kaynaklardaki ilk isimlerini, coğrafi özelliklerini, medeniyetlerin oluşumundaki rollerini, tetkik ettik.

"Eski Yakınoğu'da Nehirler" konulu tezimiz, ÖNSÖZ ve GİRİŞ dışında 5 ana bölümden oluşmaktadır.

Çalışmamızın I.Bölümünde Eski Yakınoğu'nun Tarihi Coğrafyasını ele aldık. II.Bölümü, nehirlere ayırdık. Bu bölümde çalışmamızda özellikle ele aldığımız nehirleri, tek tek inceledik ve bunlarla ilgili ana hatlarıyla bilgi aktarmaya çalıştık. Çalışmamızın III. Bölümünde ise, Nehirlerde Ulaşım ve Taşımacılık konusunu ele aldık. IV.Bölümde ise, Nehirlerin ıslahı, Büyük nehirlerin meydana getirmiş olduğu taşkınlar (sel felaketleri), bu taşkınları engellemek için alınan tedbirler ile nehirler üzerinde veya çevresinde kurulan kentleri inceledik. Çalışmamızın V.Bölümünde ise, nehirlerin kanun maddelerinde nasıl bahsedildiğinden söz ettik.

Çalışmamızın son bölümü, doğal olarak, SONUÇ bölümü oldu. Bu kısımda yapmış olduğumuz çalışmanın sonunda ulaştığımız sonuçları, gayet açık bir şekilde gözler önüne sermeye çalıştık. Tezimizi gerçekleştirirken yararlandığımız eserleri ise BİBLİYOGRAFYA listesinde vermeye gayret ettik. Çalışmamızın sonuna da ele aldığımız konu ile ilgili haritalar ve resimler koymayı ihmal etmedik.

Bu çalışmanın belirlenmesinde ve ortaya çıkmasında en büyük desteği ve emeği veren, insani ve ahlaki değerleri ile de örnek edindiğim ve yanında çalışmaktan onur duyduğum, saygı değer danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Cemil Bülbül'e sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Ayrıca çalışmalarım sırasında maddi ve manevi desteğini hiçbir zaman esirgemeyen aileme de çok teşekkür ediyorum. Çalışmamızın, bu konuda, bizden sonra yapılacak olan çalışmalara rehberlik edebileceği kanaatindeyiz.

Ezgiğül DOĞAN
ARALIK-2015

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT.....	II
ÖNSÖZ	III
İÇİNDEKİLER	IV
KISALTMALAR LİSTESİ	V
EKLER LİSTESİ	VI
1. GİRİŞ	1
2. KONUYLA İLGİLİ ÖNCEKİ ÇALIŞMALAR.....	2
3. ESKİ YAKINDOĞU’NUN TARİHİ COĞRAFYASI.....	3
4. NEHİRLER.....	9
4.1. Fırat Nehri.....	9
4.2. Dicle Nehri	14
4.3. Aras Nehri.....	17
4.4. Büyük Menderes Nehri	20
4.5. Küçük Menderes Nehri	23
4.6. Gediz Nehri	23
4.7. Kızılırmak Nehri	25
4.8. Yeşilirmak Nehri	30
4.9. Sakarya Nehri.....	33
4.10. Çoruh Nehri.....	35
4.11. Ceyhan Nehri	36
4.12. Seyhan Nehri.....	38
4.13. Aksu Nehri	40
4.14. Asi Nehri.....	42
4.15. Nil Nehri	43
5. NEHİRLERDE ULAŞIM VE TAŞIMACILIK.....	46
5.1. Askeri Güzergahlarda Nehirler	57
5.2. Ulaşım ve Ticaret Güzergahlarında Nehirler	62
6. NEHİRLERİN ISLAHI (TAŞKINLAR) VE KENTLER	65
6.1. Taşkınlar (Sel Felaketleri)	65
6.2. Taşkınları Engellemek İçin Alınan Tedbirler	72
6.3. Nehirler Ve Kentler	77
7. NEHİRLER VE NEHİR HUKUKU.....	85
8. SONUÇ VE TARTIŞMA	93
KAYNAKLAR	95
ÖZ GEÇMİŞ	
EKLER	

KISALTMALAR LİSTESİ

A.Ü.D.T.C.F.	: Ankara üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi
A.Ü.D.T.C.F.D.	: Atatürk Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
ARAB	: Ancient Records of Assyria and Babylonia
AS	: Anatolian Studies
Bkz.	: Bakınız
cm.	: Santimetre
Çev.	: Çeviren
ED.	: Editör
HS	: History Studies
JNES	: Journal of Near Eastern Studies
km.	: Kilometre
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
m.	: Metre
RIMA	: The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods
Res.	: Resim
SAAB	: State Archives of Assyria Bulletin
ss.	: Sayfadan sayfaya
s.	: Sayfa
TÜBİTAK	: Türkiye Bilimsel Araştırma Kurumu
TS	: Turkish Studies
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
Vol	: Volüme / Cilt
yy.	: Yüzyıl

EKLER LİSTESİ

- Harita-1:** Eski Yakındoğu
Harita-2: Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası
Harita-3: Hitit Anadolu'sundaki Yerleşmeler ve Nehirler
Harita-4: M.Ö.2. ve 1.binde Önasya
Harita-5: Mezopotamya
Harita-6: Mezopotamya ve Yakın Çevresi
Harita-7: Kral Yolu
Harita-8: Mezopotamya'da Kadim Yerleşim Yerleri
Harita-9: Mısır
Harita-10: Mısır
Harita-11: Bölgeler ve Nehirler
Harita-12: Hititler Döneminde Anadolu
Harita-13: Nehirler
Res.1: Fırat Nehri, Rumkale
Res.2: Fırat Nehri
Res.3: Dicle Nehri, Hasankeyf
Res.4: Aras Nehri
Res.5: Büyük Menderes Nehri
Res.6: Gediz Nehri
Res.7: Kızılırmak
Res.8: Yeşilırmak
Res.9: Sakarya Nehri
Res.10: Çoruh Nehri
Res.11: Ceyhan Nehri
Res.12: Seyhan Nehri
Res.13: Aksu Nehri
Res.14: Asi Nehri
Res.15: Nil Nehri
Res.16: Basra Körfezi'ne akan Dicle ve Fırat nehirlerinin uydudan görünümü
Res.17: Nil nehrinin uydudan görünümü
Res.18: M.Ö. 4000 öncesine tarihlenen pişmiş kilden tekne modeli
Res.19: As Sabiyah'ta bulunan yelkenli tasviri
Res.20: Mezopotamya'da "Mashhoof" olarak adlandırılan ve bataklıklarda kullanılan gümüş bir sandal modeli
Res.21: Cemdet Nasr'da bulunan bir tekne modeli
Res.22: Bir tekne sahnesi ile Akad silindir mühründen görünüm
Res.23: Geçmişte İsbiyah
Res.24: Solda ve sağda Yakın dönemde İsbiyah
Res.25: Kültepe'de bulunan, sandal biçiminde kült kapları
Res.26: Karatepe kuzey kapısı kabartmalarında gemi ile gezinti
Res.27: Asur Gemisi, M.Ö.700
Res.28: Sanherib (M.Ö. 704-681)'in sarayından bir kabartma
Res.29: Batmaz Şişirilmiş derilerle yüzen Asurlular ve II. Asurnasirpal'in sarayından bir detay.
Res.30: Yakın tarihte balıkçılar tarafından can yeleği gibi kullanılan kelek
Res.31: II.Sargon Dönemi'nde Dur-Şarru-kin Sarayı İnşaattı için kereste nakli
Res.32: II.Sargon Dönemi'nde, Dur-Şarru-kin'e Sedir Nakli Detayı

- Res.33:** Dicle nehrinde kelek kullanımı
- Res.34:** Dicle nehrinde kelek kullanımı
- Res.35:** Coracles bir tür sepet kayak
- Res.36:** Guffa: Coracles benzeri yuvarlak sepet kayıklardır.
- Res.37:** Yakın tarihte, Irak'ta nehirlerde Guffa kullanımı
- Res.38:** Günümüzde Şaduf kullanımı
- Res.39:** Sanherip'in (M.Ö. 704-681) sarayından, sulama için kullanılan Şaduf'un bulunduğu kabartma
- Res.40:** Bir tekne sahnesi ile silindir mühür üzerinde Akkadlar (M.Ö. 2350-2000)
- Res.41:** Mısır'ın Eski Krallık zamanında seyahat için küçük bir tekne modeli
- Res.42:** Mısır'ın Eski Krallık döneminden büyük yük (kargo) tekneleri
- Res.43:** Mısır'ın Eski Krallık döneminden küçük yük (kargo) tekneleri
- Res.44:** Mısır'ın Yeni Krallık döneminde seyahat için bir tekne modeli
- Res.45:** M.Ö. 1500'e ait Mısır gemileri
- Res.46:** Teb'deki bir mezar resminin kopyası, M.Ö. 15.yüzyıl
- Res.47:** Klikiya, Hieropolis-Kastabala, M.Ö.2-1.yy sikkelerinde nehir tanrısı Pyramos
- Res.48:** Efes kenti, Gordianus III. M.S.238-244 AD Kaystros (K.Menderes) Nehir Tanrısı
- Res.49:** Sikkelerde nehir tanrıları Halys ve Sangarios
- Res.50:** Antakya Tykhesi, ayaklarının dibinde Irmak Tanrısı Orontes
- Res.51:** M.Ö. yaklaşık 2600-2700'de Nil'in doğu kıyısında Vadi Garawi'de kurulan Seddel Kefere Barajı
- Res.52:** Kalhu (Nimrut) Kent Planı
- Res.53:** Ninive Kent Planı
- Res.54:** II.Asumasirpal'in inşa ettiği Asur kenti Nimrud (Kalah)
- Res.55:** Zeugma kenti arkeolojik kazılardan bir görünüm

1. GİRİŞ

Tarih boyunca insanlar yerleşim yeri olarak su kaynaklarına yakın bölgeleri tercih etmişlerdir. İlklerin coğrafyası da diyebileceğimiz Eski Yakınoğu coğrafyasında, Mısır ve Mezopotamya gibi ilk medeniyetler, Nil, Fırat ve Dicle nehirlerinin havzasında kurulmuştur. Bu nehirler tarafından sulanan ve hayat bulan kurak bölgeler ise, Yakınoğu uygarlığının oluşumuna bizzat şahitlik etmiştir. Mısır ve Mezopotamya’da olduğu gibi, Anadolu’da bulunan uygarlıklar da su kaynaklarını ve nehir kenarlarını tercih etmişlerdir. M.Ö.2.binyılda Anadolu’ya hakim olan Hititler, Kızılırmak ve Yeşilirmak nehirlerinin olduğu bölgeye yerleşmişler, Doğu Anadolu’da M.Ö.9.-6. yüzyıllar arasında yaşayan Urartu krallığı da Van Gölü ve Urmiye Gölü arasındaki bölgeyi kendilerine yurt olarak seçmişlerdir. Tarihte ilk parayı basan Lidya Devleti ise Gediz, Büyük Menderes ve Küçük Menderes nehirlerinin sulamış olduğu sahada kurulmuştur.

Yerleşim yerlerinin belirlenmesinde önemli kriterlerden birisi olan bu nehirler, ulaşım ve taşımacılığın yanı sıra, askeri güzergâhlar ile ulaşım ve ticaret güzergâhlarında da önemli bir role sahip olmuşlardır. Aynı zamanda Eskiçağda sınır kavramının olmamasından dolayı sınır görevi gören nehirler antlaşmalarda da yer almıştır. Bu nehirler ıslah edilmiş ve taşkınları engellemek için de bir takım tedbirler alınmıştır. Nehirlerde meydana gelen bu taşkınlar için alınan tedbirler siyasal bir örgütlenmeyi zorunlu kıldığından, Yakınoğu, devlet olgusunun kurgulandığı ilk merkez olmuştur. Mısır’a can veren Nil nehrinde meydana gelen taşkınlar bilimsel gelişmelerin ortaya çıkmasına da yol açmıştır. Islah edilen bu nehirlerin çevresinde önemli kentler kurulmuştur. Özellikle Mezopotamya bölgesinin ilk kenteşme sürecinde, kentlerin nehir çevrelerinde kurulması dikkat çekmektedir. Nehir taşımacılığı ile nehir çevresinde kurulan kentlerin gelişim süreci paralel olarak görülmektedir. Dolayısıyla nehir taşımacılığındaki ve kentlerdeki gelişim birbirine bağlıdır ve bu durum nehirlerin farklı bir özelliğini daha ortaya koymaktadır. Tüm bunlarla birlikte nehirlerde meydana gelen taşkınlar, insanların korkmasına yol açmış ve bu nehirlerin kutsallaştırılmasına neden olmuştur. Bu kutsallaştırılma sonucunda nehirle kurbanlar sunulmuş, çevresinde ritüeller gerçekleştirilmiş ve Roma dönemi kent sikkelerinde tanrı olarak tasvir edilmiştir. Hukuk kurallarında da yer alan nehirler, özellikle taşımacılık ve bir suç tespit yöntemi olan “nehre atılma” maddelerinde görülmektedir. Sallar ya da tekneler vasıtasıyla yapılan nehir ticareti, taşıtları kullananlar içinde gelir kaynağı olmuştur. Bu nedenle Mezopotamya medeniyetleri taşıtların güvencesi için de kanun maddeleri oluşturmuşlardır. Nehir Tanrısının yargılaması olan nehre atılma maddeleri ise daha çok büyüçülük, zina ve ticaret konularında yer almıştır ve özellikle kadına uygulanmasıyla dikkat çekmektedir. Bu uygulamanın Mezopotamya’da Dicle ve Fırat havzasında, Anadolu’da ise Kızılırmak’ta gerçekleştirildiği bilinmektedir.

Eski Yakınoğu’nun mirası, hem antik dünyanın diğer uygarlıkları hem de günümüz dünyası için oldukça önemlidir. Bu miras, ilk yerleşik hayat, ilk şehirler, ilk kentler ve tapınaklar, ilk yazı, ilk hukuk kuralları ve ilk krallıklardır.

İşte biz bu çalışmamızı gerçekleştirirken nehirler hakkında bilgi veren antik kaynaklardan, çivi yazılı metinlerden ve kutsal kitaplardan yararlandık. Ayrıca geniş bir modern literatür taraması da yaptık.

Bütün bu çalışmaların sonucunda, tarih ve coğrafyayı birlikte ele aldığımız bu çalışma ortaya çıktı. Daha öncede vurguladığımız gibi tezimizin her şeyiyle mükemmel olduğunu iddia etmiyoruz. Ancak bundan sonraki çalışmalara rehberlik noktasında çok önemli bir yere sahip olacağına inanıyoruz.

2. KONUyla İLGİLİ ÖNCEKİ ÇALIŞMALAR

Araştırmamızı hazırlarken, Eski Yakındoğu'nun nehirlerine dair araştırma ve inceleme niteliğinde pek çok kaynak tespit ettik. Ancak, bir bütün halinde çalışılmış bir esere rastlamadık. Bu nedenle, burada tespit edebildiğimiz kadar, farklı boyutlarıyla konumuzun şekillenmesine yardımcı olan araştırma ve incelemeler hakkında kısaca bilgi vereceğiz.

Veli Ünsal tarafından hazırlanıp, 2012 yılında Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nde yayınlanmış olan *“Eskiçağda Anadolu Su Kaynakları (Orta ve Doğu Anadolu)”*, isimli çalışmada Anadolu'nun belli başlı nehirleri, geçmişteki ve günümüzdeki durumları ile antik kaynaklar ışığında ele alınmıştır.

Hamza Ekmen tarafından hazırlanıp 2015 yılında Tematik Arkeoloji Serisi 2'de yayınlanmış olan *“Filolojik ve Arkeolojik Verilere Göre M.Ö. II. Binde İletişim ve Ulaşım Aracı Olarak Nehirlerin Önemi”* isimli çalışmada da, nehirler en eski iletişim ağı aracı olarak ele alınmıştır. Kara yolu taşımacılığına göre daha ekonomik ve az zahmetli olan, bu yüzden ulaşım ve iletişim açısından büyük kolaylıklar sağlayan nehirlerin, Anadolu'da ve Yakındoğu'daki durumu arkeolojik ve filolojik kaynaklar göz önünde tutularak değerlendirilmiştir.

H. Hande Duymuş Florioti tarafından 2012 yılında History Studies'da yayınlanmış olan *“M.Ö. I. Binyıl'da Mezopotamya'da Nehir Ulaşımı: Asur Örneği”* isimli çalışmada ise, çivi yazılı belgelere ve arkeolojik verilere dayanılarak, Mezopotamya nehirlerinin insanlar açısından önemi ve ulaşımında kullanımı ele alınmıştır. Aynı zamanda, bu çalışmada, Asur krallarının askeri seferlerinde nehirlerin oynadığı roller, meydana gelen taşkınlar ve bazı kanal isimleri açıklanmıştır.

Haluk Sağlamtimur tarafından 2015 yılında Metro Gastro Dergisi'nde yayınlanmış olan *“Mezopotamya'da Nehir Taşımacılığı, Kelek Kullanımı ve Hasankeyf”* isimli çalışmasında, Anadolu ve Mezopotamya arasında, nehir ulaşımını ticari ağı bir parçası olarak ele almıştır. Yanı sıra nehir ulaşımında kullanılan en eski taşıt örneği olan kelekleri ele alarak detaylı açıklamalarda bulunmuştur.

Kemalettin Köroğlu tarafından hazırlanıp 2001 yılında Toplumsal Tarih Dergisi'nde yayınlanmış olan, *“MÖ II. Binyılın İlk Yarısında Doğu Anadolu'da Büyük Fırat Taşkınları-Tufanı Anımsatan Sel Baskınları”* isimli çalışmada Arkeolojik verilerle Fırat havzasında meydana gelen taşkınlar açıklanmıştır.

Hasan Bahar tarafından hazırlanıp 1997 yılında Tarih ve Toplum Dergisi'nde yayınlanmış olan *“Fırat Bölgesi Tarihçesi ve Nehir Ulaşımı”* isimli çalışmada önce bölgenin coğrafi özellikleri ele alınmış, daha sonra Eskiçağlardan itibaren Fırat nehrinin ulaşımında nasıl kullanıldığı açıklanmıştır.

Altay Gündüz tarafından hazırlanıp 2002 yılında Büke Yayıncılık tarafından basılan *“Mezopotamya ve Eski Mısır-Bilim, Teknoloji, Toplumsal Yapı ve Kültür”* adlı eserde ise bütün olarak Yakındoğu'nun nehirleri ele alınmamıştır. Ancak Mısır'ın can damarı Nil nehrinin coğrafi özellikleri ve insan yaşamına etkisi hakkında geniş bilgiler verilmiştir.

Biz ise bu çalışmamızda, makalelerde ve bazı kitap bölümlerinde parça parça bahsedilen bu bilgileri de göz önünde bulundurarak, modern literatür taramasını daha geniş kapsamlı yaptık. Bunun sonucunda farklı bir bakış açısı getirerek, farklı başlıklar altında yeniden inceledik.

3. ESKİ YAKINDOĞU’NUN TARİHİ COĞRAFYASI

Yakındoğu olarak adlandırılan bölge, batısında Türkiye (Anadolu) ve Mısır’dan Doğu Akdeniz’e, diğer adıyla Levant’a (günümüzde İsrail, Lübnan, Ürdün ve Fırat’ın batısındaki Suriye topraklarını kapsar), doğuda Mezopotamya (Fırat’ın doğusundaki Kuzey Suriye ve Irak) ile İran’a kadar uzanır. Genel anlamıyla Yakındoğu’nun kapsadığı alan, günümüzde Ortadoğu dediğimiz yeri karşılar. Britanyalıların stratejik çıkarlarını yansıtan, 20. Yüzyılın başlarında ilk kez ortaya attıkları “Ortadoğu”¹ terimi, ne tarihsel ne de kültürel ilgi alanlarını karşıladığından bilim adamları tarafından pek benimsenmemiştir. Bilimsel Terminoloji pek kesin değildir: Yeni keşifler yapıldıkça “Yakındoğu” çok uzak kültürel örgülerle yakın ilişkisi bakımından üstü kapalı olarak İran’ı kapsar olmuştur. Antik Yakındoğu, Avrupa’yı yanında cüce bırakan uçsuz bucaksız toprakları içine alır, ayrıca gerek coğrafi, gerekse kültürel açıdan çok çeşitlidir (Kuhrt, 2013: 1-4).

Eski Yakındoğu halkları, yalnızca Eskiçağ için değil, bütün insanlık tarihi üzerinde büyük etkileri olan köklü uygarlıklar meydana getirdiler. Onların meydana getirdikleri bu uygarlıklar, Eski Yunan ile Roma’ya geçti ve modern Avrupa halkları da onlardan yararlandı. Eski Doğu’nun tarihi, köleci toplumun ve devletin doğuşuyla, yani M.Ö. 4. binyılın sonlarında başlamaktadır. Ancak geleneksel olarak Doğu’nun eski tarihi, belli bir tarih ile noktalanamaz (Tanilli, 2015: 41-42).

Mezopotamya ve Mısır gibi yeryüzünün ilk medeniyetlerini doğuran Yakındoğu (Ortadoğu); modern anlamda devlet olgusunun ve siyasal örgütlenmenin kent-devlet biçiminde kurgulandığı ilk merkezdir. Bu oluşumun Yakındoğu kaynaklı oluşu ise “sulama” olgusu ile açıklanmaktadır. Sulamalı tarım, kanal kazmayı, bakımını yapmayı ve su baskınlarının geniş ölçekli denetimini gerektirdiğinden devlet (ya da sevk edici bir örgüt) müdahalesini zorunlu kılmıştı. Nitekim, Mısır ve Mezopotamya gibi ilk medeniyetler de, Nil, Fırat ve Dicle nehirlerinin havzasında kurulmuştur. Bu nehirler tarafından sulanan kurak coğrafyalar ise, M.Ö. 5000’lerden M.Ö. 500’lere kadar devam etmiş olan 4500 yıllık Yakındoğu uygarlığının oluşumuna tanıklık etmiştir (Ateş ve Ünal, 2004: 22). Mısır ve Mezopotamya’da olduğu gibi, Yakındoğu’nun üç büyük medeniyetinden biri olan Anadolu’da kurulan medeniyetler de nehir kenarlarını tercih etmişlerdir. M.Ö. 2. Binyılda Anadolu’ya hakim olan Hitit Devleti, Kızılırmak ve Yeşilirmak nehirlerinin bulunduğu bölgeyi tercih ederken, Doğu Anadolu’da MÖ. 9-6. Yüzyıllar arasında ortaya çıkan Urartu Krallığı da Van Gölü ile Urmiye Gölü arasındaki bölgeyi kendisine yurt olarak seçmiştir. Tarihte ilk madeni parayı basarak dünya ekonomisine en büyük kolaylığı sağlayan Lidya Devleti ise Gediz, Büyük Menderes ve Küçük Menderes nehirlerinin sulamış olduğu sahada kurulmuştur (Memiş, 2012: 5-6).

Eski Yakındoğu’nun mirası, hem antik dünyanın diğer uygarlıkları hem de günümüz dünyası için oldukça önemlidir. Bu miras, yerleşik tarımın ilk örneklerini, ilk kentleri, tapınakları ve bunlarla birlikte ilk yazı biçimini besleyen idari sistemleri içerir. Alfabe, M.Ö.1500 civarında Levant’ta icat edilmiştir. Dünyanın ilk krallıkları ve imparatorlukları, metal işçiliği ve tuğla inşaatın başlangıcı Mezopotamya’dadır. Dünyanın tek tanrılı üç büyük dini olan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet burada doğmuştur. Antik Yakındoğu uygarlıkları birbirlerinden de, dış dünyadan da kopuk olmadıkları için, bu gelişmelerin tümü Akdeniz dünyasına ve ötesine yayılabilmektedir (Freeman, 2003: 74).

¹ Ortadoğu terimi ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Taşlıgil, N. ve Şahin, G., 2011. “Ortadoğu Kavramı ve Türkiye’de Ortadoğu Coğrafyası ile İlgili Bir Literatür Çalışması”, Akademik Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, 6(1), ss.141-158

Eski Yakındoğu'nun kısa bir değerlendirmesini yaptıktan sonra sonra Anadolu, Mezopotamya ve Mısır'ın tarihi coğrafyası hakkında bilgi verebiliriz.

Eskiçağ'da Anadolu yarımadası için *Asya (Asia)*² ya da *Küçük Asya* isimleri kullanılmıştır. Bu adın ilk kez ne zaman ortaya çıktığı ve yarımada'nın hangi bölümünü ifade ettiği konuları açık değildir. M.Ö. 5. yüzyıl öncesine ilişkin kayıtlarda Asya adı daha çok Batı Anadolu'nun çok küçük bir bölümüne verilmiştir. Asya kıtasından ayırt edilebilmesi amacıyla kullanıldığı bilinen Küçük Asya deyimi, açık bir biçimde ilk kez 2. yüzyıl da Ptolemaios tarafından; modern anlamda coğrafi bir tanım olarak ve *Asia Minor* biçimiyle de ilk kez 5. yüzyılın ilk yarısında kullanılmıştır (Sevin, 2013: 2). C.W.Ceram, Küçük Asya-Asia Minor adını kullananların, büyük Asya'nın biçim ve çizgilerini tekrarlayan bir yer olduğunu belirtmek istediklerini söylemektedir. Yine tam bir asya kıtası modeli olmadığını ve eskilerin büyük Asya'nın kuzey ve doğu sınırlarını bilmediklerinden böyle bir benzetme yaptıklarını belirtir (Ceram, 2011: 10-11). Buna karşılık çoğu kez de Anadolu sözcüğü kullanılmıştır. "Doğu" ya da "güneşin doğduğu yer" anlamına gelen Yunanca "Anatole" sözcüğü 3. yüzyıldan beri görülmektedir (Sevin, 2013: 3).

Küçük Asya'da denilen Anadolu yarımadası; üç tarafından denizlerle (Karadeniz, Marmara Denizi, Akdeniz) çevrili, Asya ve Avrupa arasında doğal bir köprü durumundadır (Çoban, 2013: 30). Bu köprü'nün güneydoğusunda Eskiçağların bütün dünyasını teşkil eden Eski Doğu, batısında ise Akdeniz medeniyetlerine olgunluk çağını yaşatan Yunan ve Roma medeniyetlerinin teşkil ettiği Eski Batı dünyaları vardır (Kınalı, 1998: 1; Memiş, 2009: 102). Bu özelliği, Anadolu'ya fiziki açıdan köprü olmanın yanında kültürler arası geçiş ve etkileşim aracılığı vazifesi de yüklemiş olmaktadır (Çoban, 2013: 31). Anadolu, Asya'dan batıya doğru uzanan İran platosunun devamı olduğundan, dağlık ve yüksek bir yayladır ve yüksek dağlar arasında da sulak ve yerleşime elverişli vadilere sahiptir (Kınalı, 1998: 1; Çoban, 2013: 31).

Anadolu'nun iskânı, Paleolitik döneme kadar uzanmaktadır. M.Ö. 5500 yıllarından itibaren, özellikle Konya'nın güneyindeki Çatal Höyük ve Burdur yakınlarındaki Hacılar'da elde edilen buluntular yoluyla tanınan bir Neolitik, daha sonra bir Kalkolitik kültür gelişmiştir (İplikçioğlu, 1990: 71).

Eskiçağlardan beri dünyanın en önemli doğal ve tarihsel yollarının kavşak noktasında bulunan Anadolu, sıradağlarla birbirinden ayrılan ve farklı coğrafi özellikleri ile tarihin hemen hemen her döneminde çeşitli kültürel özelliklere sahip yörelere ayrılmıştır. Bunlar zaman içerisinde farklı etnik grupların yaşadığı farklı coğrafi adlar taşıyan bölgelere dönüşmüştür. Bunun yanında yükselti, iklim ve strateji açısından Anadolu coğrafyası, oldukça çeşitlilik göstermektedir (Çoban, 2013: 31).

Anadolu insanının sosyal ve ekonomik yaşantısı üzerine, bölgenin yeryüzü şekilleri, iklimi ve akarsuları büyük etki etmiştir. Anadolu'da birbirinden farklı üç çeşit iklim görülmektedir: Akdeniz iklimi, Karadeniz iklimi ve Karasal iklim. Akdeniz iklimi, Akdeniz ve Ege bölgelerinde görülür. Bu iklimde yazlar sıcak ve kurak, kışlar ise ılık ve yağışlı geçer. Karadeniz ikliminde ise her mevsim yağışlıdır. Bu durumda, bölgenin sık ormanlarla kaplı olmasının da büyük rolü vardır. Karasal iklim, Orta, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da görülür. Bu iklimde yazlar sıcak ve kurak, kışlar ise oldukça soğuk geçmektedir. Bundan başka, yaz ile kış, gece ile gündüz arasındaki sıcaklık farkları da büyüktür. İklim şartları, Anadolu insanına ne yapması gerektiği konusunda yol göstermişti. Hayatları genellikle tarıma dayanmak zorundaydı. Çünkü bu dönemde

² Asya (Asia) ismi hakkında detaylı bilgi için bkz: Texier, C., 2002. Küçük Asya-Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi, Çev.: A. Suat, Cilt: 1, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara

denizin nimetlerinden yararlanma yolları bilinmiyordu. Fakat Anadolu’daki ziraat ekonomisi, Mısır ve Mezopotamya ile bir tutulamazdı. Çünkü, Anadolu nehirlerinin hiç birisi, Mısır’ın can damarı sayılan Nil nehrinin yaptığını yapamıyordu. Ayrıca, Mezopotamya’da olduğu gibi, düz bir araziye sulama kanalları açılmıyordu çünkü Anadolu arazileri buna uygun değildi. Bu yüzden Anadolu insanların ziraata dayanan hayatları yağışlara bağılıydı (Memiş, 2013: 5; Memiş, 2009: 104).

Anadolu’nun kuzeyden ve güneyden yüksek sıradağlarla kuşatılması ve pek az yerden geçit vermesi, birçok kavimler göçüne imkan tanımazken, Batı Anadolu bölgesindeki dağların denize dik olarak uzanması, pekçok istilacının, bu dağ oluklarından geçit bularak, Anadolu’nun ortalarına kadar ulaşmalarını mümkün kılmıştı (Memiş, 2013: 4).

Kıtalar arasında köprü görevi görmesi ve dağların doğu-batı doğrultusunda uzanması ulaşma da etki etmişti. Eski Anadolu’da en önemli ulaşım yolları doğu-batı yönünü izlemekte ve Ege kıyılarında ya da Boğazlarda son bulmaktaydı. Bugün de bu durumda fazla bir değişiklik yoktur. Doğuya doğru Anadolu’nun yükseltisi artmakta ve dağlık Doğu Anadolu’nun güneyinde, dağlar ve Suriye-Arap stepleri arasında ulaşım için önemli bir alan bulunmaktadır (İplikçioğlu, 1990: 71).

Özetle söyleyecek olursak, Anadolu coğrafyasının tarihi süreci; yan yana yaşayan halklar, yüksek düzeyde bir yaşam, üst üste bir potada yoğrulmuş kültürler, bilimler, üstün düşünceler yaratan insanların ortak oluşturduğu on binlerce yıllık bir uygarlığın öyküsünden ve aynı zamanda bu toprakları besleyen göçlerle yoğrulan halkların her türlü faaliyetlerinden oluşmaktadır. Kesintisiz olarak tarihin her döneminde çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapan Anadolu’ya, tüm bu nedenlerden dolayı “Medeniyetlerin Beşiği” adı verilmektedir (Çoban, 2013: 32-33).

Eski Yakındoğu’nun en önemli yerleşim merkezlerinden birisi de Mezopotamya’ydı. Mezopotamya sözcüğü, Yunanca Mesos: Orta ve Potamos: Irmak sözcüklerinden türetilmiş olup, Fırat ve Dicle nehirlerine gönderme yapılarak “iki nehir arası” anlamına gelmektedir ve 2. yüzyıldan itibaren antik yazarlar tarafından kullanılmaya başlanmıştır (Nemet-Nejat, 2002: 11; Sevin, 1999: 1; İplikçioğlu, 1990: 45). Genel olarak, “Mezopotamya” coğrafi ismi için en erken referans, M.Ö. 2. Yüzyılın sonlarında Arrian³ tarafından yazılan “Anabasis of Alexander” olarak kabul edilmektedir. Arrian’ın, bu ismi Fırat ve Dicle arasında yer alan Suriye’nin bir parçası için kullandığı ve yerliler tarafından bu ismin verildiği açıklanmaktadır (Finkelstein, 1962: 73). İlk başta var olan dev tarih öncesi nehrin suları zaman içinde yavaş yavaş çekilmiş, sonra nehrin iki kola ayrılmasıyla Fırat ve Dicle oluşmuş, tüm bu süreçte de Mezopotamya balçıklı geniş akıntılarla kaplanmıştı. Bu su yollarının civarında toprak, ekilebilir tarlalar halinde yemyeşil uzanıyordu (Bottero, 2006: 14). Fırat ve Dicle nehirleri, bölgeden geçen ikiz nehirler olarak bilinirler. Antik zamanlarda iki farklı nehirken günümüzde Şatt’ül-Arap içinde Qurna’da birleşirler ve Basra Körfezi’ne birlikte ulaşırlar (Nemet-Nejat, 2002: 11).

Bölge, kabaca batıda Halep, doğuda Zagros dağları, güneyde de Basra Körfezi arasında uzanan bir üçgeni andırmaktadır (Sevin, 1999: 1). Başka bir deyişle, Mezopotamya, fiziki şartları yönüyle, Toros dağlarından İran Körfezi’ne kadar uzanır ve doğal sınırlarla çevrilidir. Kuzeyden güneye doğru hafif bir meyille uzanır. Üç tarafı dağlarla çevrili olup; doğusunda İran dağları, batısında Akdeniz’e paralel olarak uzanan Lübnan Dağları ve Anti Lübnan dağları ile kuzeyinde Güney Anadolu dağları yer alır. Bu dağlar, çöl ile denizi birbirinden ayıran doğal bir set oluşturur. Bu yükseklikler 3000

³ Yunan doğumlu, Roma dönemini filozofu, askeri yöneticisi ve tarihçisi

m ile 2000 m arasında değişmektedir. Akkad Sülalesi zamanında Sedir dağları denilen Amanoslar da 2000 m'ye ulaşır (C.Bülbül, 2010: 30-31).

Dicle ve Fırat nehirleri arasında yer alan bu verimli topraklara, Mısırlılar da aynı anlama gelen “Naharina”⁴ ismini vermişlerdi. İslami devirlerde ise, Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan bölge “ada” manasına gelen “cezire” olarak adlandırılmıştır (Memiş, 2015: 5; C.Bülbül, 2010: 31; C.Bülbül, 2005: 2).

M.Ö. 4. Binyılın ortalarında Mezopotamya'ya gelerek, buradaki köy kültürünü şehir kültürüne dönüştüren Sümerler ise oturdukları Güney Mezopotamya topraklarına “*Kengi*” diyorlardı. Mezopotamya'nın muhtelif yöreleri, zaman içerisinde değişik coğrafi isimlerle anılmıştır. Örneğin; Basra Körfezi'nin kuzeybatısındaki bataklık bölgeye, III. Ur Sülalesi zamanında (MÖ. 2060-1960) “*Sümer*” denilirken, aynı bölgeye I. Babil sülalesi zamanında (MÖ. 1850-1550) “*Deniz eli*”, MÖ. 1.binyılda ise “*Kalde*” ismi verilmiştir (Memiş, 2015: 5). Körfezin kuzey taraflarından 34. Enlem dairesine kadar olan bölgeye Sümerler zamanında *Agade* şehrine dayanarak “*Akkad*” denildiği halde Avrupalı araştırmacılar, bu bölgenin kuzey kesimine “*Asur Ülkesi*”, güneydeki alüvyonlu bölgeye sırasıyla “*Babilonya*” ve “*Sümer*” (Sinear), Basra Körfezi'nin doğusundaki topraklara da “*Elam*” adını vermişlerdi (C.Bülbül, 2005: 2-3).

Yeni Sümer Devleti de denilen III. Ur Sülalesi döneminde, Akkad'ın batısındaki memleketlere, “Batı memleketleri” anlamına gelen “*Martu Ülkesi*”, doğusuna ise “*Subartu*” denildiği, vesikalardan öğrenilmektedir. Dicle'nin doğusundaki Küçük Zap Suyu ile Diyala nehri arasındaki sahanın güneyine *Gutium*, Basra körfezi'nin doğusundaki topraklara ise Elam deniliyordu (Memiş, 2015: 6; C. Bülbül, 2010: 31).

Mezopotamya, verimli topraklarından dolayı sürekli istilâlara uğramıştır. Tarih boyunca değişik kavimler buraya gelip yerleşmişlerdir. Bu durum, bölgede çeşitli uygarlıkların kurulmasına sebep olmuştur. Bundan dolayı, çevrede meydana gelen değişiklik, yer isimlerine de yansıyor. Örneğin, Sümerler zamanında *Sabartu* denilen Dicle'nin doğu kesimine, I. Babil Sülalesi zamanından itibaren *Asur* denilmeye başlanmıştı. I. Babil Sülalesi'nin yerini alan *Kaslar* ise, Babil'e *Karduniaş* diyorlardı. Görüldüğü gibi zaman içinde Mezopotamya'nın hem sakinlerinin hem de topraklarının isimleri değişmiştir (C.Bülbül, 2010: 31-32).

Mezopotamya olarak adlandırılan bölge, ikiye ayrılır: Aşağı Mezopotamya ve Yukarı Mezopotamya. Her ikisi de doğal koşullar bakımından farklıdır. Mezopotamya'nın neredeyse tüm batısı, Arabistan'a komşudur. Yalnız, kuzeybatı uçta, Akdeniz'e en yakın bölgede, bereketli Orontes (Asi) Vadisi'ne açılır. Doğuda, tüm Mezopotamya boyunca, onu İran'dan ayıran Zagros Dağları yükselir. Aşağı Mezopotamya, İran Körfezi'ne açılır. Aşağı Mezopotamya'da toprak, alüvyonludur ve yoğun bir nüfusu besleyebilirdi. O dönemde kurak dönemler için su biriktiren karmaşık bir şebeke, Aşağı Mezopotamya'da oluşturulmuştur. Yukarı Mezopotamya'da ise toprak ve iklim başka türdür. Taşmalar daha az kalıntı yapar. Aşağı Mezopotamya'nın en eski halkı, suların, kabardığında erişemeyecekleri yüksekliklere yerleşmişlerdi. Halk, kilden ve kamıştan yapılmış kulübelere yaşıyordu. Mezopotamya'nın en eski köyü, Cilalı Taş devrinde ülkenin kuzeyinde Tell Hassuna'da bulundu. M.Ö. 5. binyıla ulaşır. İlkel tarım için yağışı hayli bol olan bu yere, ilk çiftçiler ve hayvan yetiştiricileri yerleşmişlerdi. Onların, 4. Binyılın başlarında Aşağı Mezopotamya'ya, oradan indikleri tahmin edilmektedir (Tanilli, 2015: 43-44).

Dağ etekleri dışında genellikle çöl özellikleri taşıyan Mezopotamya'da yazın sıcaklık gölgede 50 dereceye çıkarken, kış mevsimi Orta Asya ve İran'dan gelen akım

⁴ Naharayim, Nahrima / Naharen vb. için ayrıca bkz: Finkelstein , J.J.,1962. “Mesopotamia”, JNES, 21 (2), pp.73-92

dolayısıyla soğuk geçer (Köroğlu, 2013: 14). Yağmursuzluk sekiz ay sürmektedir. Sonbahardan ilkbahara kadar, Akdeniz'den gelen alçak hava tabakalarının getirdiği yağışla birlikte, Toroslar ve Zağroslar'daki karların erimesi, ilkbahardan başlayarak Fırat, Dicle ve kollarının, denetimi olanaksız taşmalarına yol açar. Buna karşılık az yağış alan ayların sonlarına doğru ırmaklardaki su miktarı oldukça azalır (Sevin, 1999: 5).

Mezopotamya içinde ırmaklar aynı zamanda, ulaşım ve taşıma açılarından büyük kolaylık sağlamaktaydı. Bunlardan ilki Bağdat'ın güneyindeki Sippar'dan başlayıp, Fırat kıyısını izleyerek Mari'ye (Tell Hariri), daha sonra çölü Tadmor (Palmyra) üzerinden aşarak Homs bölgesine ulaşıyor; buradan da Fenike limanları, Şam ya da Filistin'e doğru uzanan çeşitli kollara ayrılıyordu Uzunluğu 500 km 'yi bulan çölü aşmak, özellikle yaz aylarında oldukça güç ve tehlikeli olduğundan, kervanlar ve ordular genellikle, daha uzun ve fakat daha güvenli olan ikinci yolu seçmekteydiler (Sevin, 1999: 5-6).

Bu büyük ırmaklar alanının doğal sınırı yoktur: bölge, güneybatıya doğru Suriye Çölü'ne, kuzeydoğuya doğru İran Yaylası'na, buralardan gelebilecek saldırı ve göç girişimine karşı açıktı. Diğer yandan Fırat ve Dicle vadileri, Anadolu'dan gelebilecek istila hareketleri için de birer "kapı" durumundaydılar. Dağlık İran bölgesinin kenar kısımlarını ve Mısır'a kadar Suriye-Filistin kıyı alanını kapsayan Mezopotamya, yüksek kültürlerin oluşumunda son derece önemli olan "Mümbit Hilal" bölgesinin yalnızca bir bölümüdür. Bu bölgenin doğal yapısı, Mezopotamya tarihinin oluşumunda büyük rol oynamıştır (İplikçioğlu, 1990: 46). Mümbit Hilal bölgesi; Fırat'a katılan Habur ve Balık nehirlerinin Anti Toroslar'ın eteğinde teşkil ettiği yeşil sahadır. Bu yüzden, tarihin en erken dönemlerinden itibaren insanlar, bir hilal şeklindeki bu verimli sahayı iskan etmişlerdir (Memiş, 2015: 10).

Yüksek kültürlerin oluşma alanı olan Mezopotamya'da, Sümerlerin 3200 yıllarında icad ettiği çivi yazısı, Önyasya'da 3000 yıla yakın bir süre boyunca Akkad, Asur, Babil, Pers, Hitit ve Urartu gibi birçok toplum tarafından kullanılmış; Fenike kıyılarında geliştirilen alfabe yazısına da öncülük etmiştir. Benzer şekilde "Yaratılış" ve "Tufan" gibi tek tanrılı dinlerle günümüze taşınan dinsel anlatılar ilk kez Sümerler ve sonrasında diğer Mezopotamya toplumları tarafından tekrar tekrar kaydedilmiştir. Yazılı kanunlar, matematik, tıp, fal büyü ve benzeri konularda önce bu coğrafya da adım atılmıştır (Köroğlu, 2013: 13).

Mezopotamya'nın tarihi coğrafyası ile ilgili bu bilgilerden sonra şimdi de Yakındoğu'nun diğer önemli medeniyetlerinden, Nil nehrinin hayat verdiği Mısır'ın tarihi coğrafyasını ele alabiliriz. Mısır, Afrika'nın kuzeydoğusundadır ve Asya'ya Süveyş Kanalı ile bağlıdır. Kuzeyde Akdeniz ve doğuda Kızıldeniz'le çevrilmiştir. Batısı ve güneyi, çöllerle kuşatılmıştır (Memiş, 2009: 69).

Mısır yüksek kültürü, "Aşağı" (Nil Deltası) ve "Yukarı Mısır" diye adlandırılan iki bölümden oluşan, 10-20 km genişlikte ve yaklaşık 1100 km uzunluktaki Nil vadisinde gelişmiştir (İplikçioğlu, 1990: 107). Yukarı Mısır, "Ta-Shomu (dar toprak)" olarak, Aşağı Mısır ise "Ta-Mehu (su dolu toprak)" olarak adlandırılmıştı (Christensen, 2005: 5-6). Mısır, dünyanın en eski medeniyetine sahip olduğu gibi en olgunlaşmış kültür izlerini de çok iyi korumuştur. Bunun sebebi ise, Mısır'ın ikliminin müsait olması, Nil taşkınlarıyla ziraat hayatının doğması ve Ön Asya kültür merkezlerine yakın olmasıdır (İnan, 1956: 1-2).

Mısır'ın geleneksel güney sınırı, Erken I.Hanedanlık ve sonrasında beri Asvan ile ilk büyük çavlandırır. Buradan, Nil boyundan kuzeye doğru Memfis'e kadar, alışılmış terimle "Yukarı Mısır" diye anılan, tarihsel dönemleri yirmi "kuramsal" idari bölgeye

bölünmüş alan uzanır. Memfis'in kuzeyinde ırmağın bir çok kola ayrıldığı Nil Deltası yer alır. Burada arazi bataktır. Toprak kaplı alanlar geniş ve potansiyel olarak çok verimlidir, ama bataklık olması ürün alınmasını zorlaştırır. Mısır'ın bu kuzey kesimi, geleneksel olarak "Aşağı Mısır" adıyla anılır, orası da birkaç idari bölgeye ayrılmıştır. Memfis ile Abydos arasındaki bölge, modern bilim adamlarınca "Orta Mısır" adıyla anılır (Kuhrt, 2013: 153-155). Yukarı Mısır'da vadi uzunluğu, Aşağı Mısır'da ise Delta genişliği aynı arazi büyüklüğüne, aynı ekonomik duruma ve aynı iskan şartlarına sahiptir. Bu iki Mısır bölgesi için hayati unsur, Nil ve Güneş'tir (İnan, 1956: 3; Memiş, 2009, 70).

Mısır'ın ortasından büyük bir nehir olan Nil geçmeseydi, Mısır, bir çölden, taşlık ve çıplak bir araziden başka bir şey olamazdı. Nil, 6695 kilometre uzunluğuyla (Gündüz, 2002: 68) dünyanın en büyük nehirlerinden biridir (Memiş, 2009: 70). Doğanın ve ülke sakinlerinin yaşam temposu tümüyle Nil Irmağı'nın taşkınlarına bağlıdır (İplikçioğlu, 1990: 107). Taşkınlar ile uzun asırların devamınca biriken Nil'in alüvyonlu arazisinin kalınlığı 10-12 m'yi bulmakta, Delta'da ise bu kalınlık, 25-30 m'ye çıkmaktadır. Bu alüvyonlu toprağa Eski Mısırlılar, "kemt (kara toprak)", Libya'nın toprağına ise "kırmızı toprak" diyorlardı. Fakat Nil, sadece bu toprağı getirmekle kalmaz, aynı zamanda araziye de sular dı (İnan, 1956: 3-4).

Nil kıyılarında pek çok bitki yetiştirilirdi. Bu bitkilerin en önemlileri papirüs ve lotüs idi. Papirüs liflerinden bir çeşit kağıt yaparlardı ve bu kağıtlara yazı yazılırdı (Memiş, 2009: 72). Mısır'ın kuru iklimi sayesinde pek çok papirüs belge, bugüne dek gelmiş ve Mısır tarihi hakkında yığınla bilgi sağlamıştır (Kuhrt, 2013: 159).

Mısır'a hemen hemen hiç yağmur yağmaz. Gökyüzü daima açık ve mavidir. Gündüzlere hakim olan, parlak ve yakıcı bir güneştir. Geceler ise, bütün çöllerde olduğu gibi serindir (Memiş, 2009: 69). İzlenebilir tarihinin çoğu döneminde Mısır'ın ikliminin her zaman çok kurak olduğu görülmektedir. Bu nedenle yaşam kesinlikle Nil kaynaklı sulamaya bağımlıdır. Uzun dönemli ilkim değişiklikleri de yaşanmıştır, örneğin M.Ö. yaklaşık 10.000'den yaklaşık 5.000'e dek doğu ve batıya uzanan çöllerde yoğun nüfusun yaşadığı "Neolitik Yağışlı Dönem". Bunun arkasından gelen kademeli kuruma dönemi geç 4. binyıla damgasını vurmuş ve Nil vadisinde yerleşim artmış görülmektedir. Ancak böyle kapsamlı, yavaş gelişen değişikliklerin yanı sıra, Mısır, düzenli olarak ekinlerin büyümesini sağlayan Nil taşkınlarının sürekli alçalıp yükselmesiyle karşı karşıya kalmıştır (Kuhrt, 2013: 157).

Mısır'ın iskanında dikkat çeken nokta ise, Nil vadisindeki doğal yükseltiler üzerinde köyler kurulmuş olması, öte yandan Mezopotamya'dakinin aksine, kentlerin coğrafya koşulları ve özel tarımsal organizasyonlar nedeniyle çok seyrek olmasıdır. Mısır'daki uzun süreli ve homojen kültürün gelişiminde, öncelikle, ülkenin dış dünyadan soyutlanmış coğrafi konumu rol oynamıştır (İplikçioğlu, 1990: 107).

Konumuzu ilgilendiren Eski Yakındoğu'nun Tarihi coğrafyasını bu şekilde gözler önüne serdikten sonra, şimdi de, bu coğrafyadaki bilinen büyük nehirleri ana hatlarıyla ele alabiliriz.

4. NEHİRLER

4.1. Fırat Nehri

Toplam uzunluğu 2780 km (Güney, 2004: 141; Sevin, 1999: 2) olan Fırat Nehri'nin ülkemiz topraklarındaki uzunluğu ise 971 km'dir. Fırat'ın kuzey kolu Karasu; doğu kolu Murat'tır. Nehir, Keban Baraj gölünden çıktıktan sonra Fırat adını alır (Ünsal, 2012: 219).

Karasu, 971 km uzunluğa sahiptir. Erzurum'un Kuzey doğusunda Kargapazarı dağlarının batı yamaçlarından doğar (Güney, 2004: 141). Erzurum ovasından geçip bu ovanın batısından Aşkale'den sonra dar ve derin boğazlarda akar. Bu arada Tuzla suyunu alır. Daha sonra nehir, Erzincan ovasına girer. İliç'in batısında sert bir dirsekle güneye döner ve Çaltı suyunu alır. Daha güneyde sağ taraftan gelen Arapkir suyunu aldıktan sonra Keban kasabasının 10-12 km kadar kuzeyinde Murat nehriyle birleşerek Fırat'ı oluşturur. Karasu ile Murat'ın birleştiği nokta, günümüzde Keban baraj gölünün suları altında kalmıştır⁵ (Tuncel, 1991c: 32).

Murat suyu 1263 km uzunluğa sahiptir. Tek başına bu akarsu, Doğu Anadolu bölgemizin büyük ve uzun ırmaklarından biri olma özelliğini gösterir (Güney, 2004: 143). Van Gölü'nün kuzeyinde bulunan Aladağ ile kuzeybatısındaki Muratbaşı dağının yamaçlarından doğan suların birleşmesiyle oluşur (Tuncel, 1991c: 32). Murat, önce kuzeydoğu yönünde akar ve sonra batıya yönelerek Ağrı il sınırlarına girer. Ağrı ve Malazgirt ovaları arasında güneybatı doğrultulu akar. Malazgirt ovasından sonra ise batıya yönelir. Murat suyu Muş ovası ile Bingöl-Genç ovaları arasında dar ve derin vadilerden geçer ve birçok kaynakla birleşir (Ünsal, 2012: 219). Genç ovası ile Palu arasında dağlık bir alanı dar ve derin boğazlarla aşan Murat suyu burada Keban Barajına ulaşır. Munzur-Mercan dağlarının güney yamaçlarından çıkan gözeler denilen karstik kaynaklar Pulur yazısında birleşerek Munzur Çayını oluşturur. Munzur Çayı da 1974 sonrasında Keban Barajına ulaşır (Güney, 2004: 143-144).

Keban Elazığ'ın kuzeybatısındadır. Asıl Fırat, buradan sonra ırmağa ad olarak verilir. Fakat uzun süre akmadan yine bir baraj gölüne ulaşır; Karakaya Baraj gölü ve yine ardından Atatürk Baraj gölüne ulaşır (Güney, 2004: 143-144). Bundan sonra Fırat sınırdan çıkana kadar Kuruçay'ı ve Tohma suyunu alarak akışını sürdürür. Fırat daha sonra Güneydoğu Toroslar arasındaki dar ve derin boğazlara girer ve Gerger Kalesi önünden çıkar. Daha sonra Güneydoğu Anadolu bölgesine önce kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda akar, sonra da Halfeti önlerinden başlayarak kuzey-güney doğrultusunda akar. Bu sırada Gaziantep ve Şanlıurfa platosunu birbirinden ayırır. Karkamış'ın (Kargamış) hemen doğusunda Türkiye topraklarını terk ederek Suriye'ye giren Fırat birçok kolu yine sularına katar (Tuncel, 1991c: 32). Türkiye'den doğan ve Suriye topraklarında Fırat'a katılan en önemli kollar Balık/ Belih ve Habur'dur. Bu noktadan itibaren Basra altında Dicle ile birleşene kadar, hiçbir koldan beslenmez (Mountjoy, 2005: 7). Bir süre bu şekilde akan Fırat, Şatt'ül-Arap'ta Dicle nehri ile birleşerek Basra Körfezi'ne dökülür (Ünsal, 2012: 219). Dicle nehrinde de belirteceğimiz gibi Eskiçağda Şatt'ül-Arap henüz oluşmamıştı ve Basra Körfezi'ne ayrı ayrı dökülüyorlardı.

Güneybatı Asya'nın en büyük akarsuyu olan Fırat, antik kaynaklarda Euphrates (Strabon, 2015: XII.2,1) olarak geçer. Arapça kaynaklarda al-Furat (Sevin, 1999: 2) olarak anılmıştır. Fırat adının Arapça da "tatlı su" anlamına geldiği bilinmektedir

⁵ Fırat nehri ve Keban barajı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: ÖZDOĞAN, M.,2013."Fırat Uygarlıkları: Tarihin Aktığı Nehir" www.atlasdergisi.com ,(20.11.2015)

(Yıldız, 2011: 56). Sümerler tarafından Buranun / Buranunu (Ünsal, 2012: 219; Tuncel, 1991c: 31; Narçın, 2013b: 180) olarak, Akkadlar ve Assurlular tarafından Purattu (Ünsal, 2012: 219, Tuncel, 1991c: 31) olarak adlandırılmıştır. Fırat nehrinin Sümerler tarafından “Buranun” olarak adlandırıldığı belirtilirken, diğer taraftan Sümerce : “ID A.RAD: *Purattu*” olara kaydedilmiştir (Borger, 1978: 199).

Purattu isminin Eski Assur’da a-ah İD BURANUN.NA ve mu-uş-te-em-ki ma(-a)-tim biri-it İD IDIGNA ü İD BURANUN.NA yazılışları ile geçtiği belirtilmiştir. Bugünkü Fırat nehri ile aynı olan bu isim, Sargon öncesi ve Sargon dönemi metinlerinde, III. Ur’da Buranuna, Eski Babil’de Purattum, M.Ö. II. bin Suriye metinlerinde Purattu, Hitit’de Puratti, Orta Assur-Orta Babil’de Purattu, Urartu’da Puranade, Yeni/Geç Babil’de Purattu, Elam’da Purattu/Upratuş ve Yeni Assur’da Purattu telaffuzlarına sahiptir (Kuzuoğlu, 2007: 186).

Sedat Alp, Hitit metinlerinde geçen Mala nehir adını Fırat ile eşitlemektedir (Alp, 2011: 131-132) Amelie Kuhrt ise Puruna Irmağını Fırat ile eşitlemiştir (Kuhrt, 2013: 316-317). Mala nehir adı, Hitit metinlerinde Ma-a-la-an, Ma-a-la ve Ma-la şeklinde geçmektedir (Kuzuoğlu, 2007: 186).

Ekrem Akurgal ise I.Hattuşili’ye ait sefer kayıtlarını verirken “Puran” ismini Fırat nehri ile eşitlemiştir (Akurgal, 2014: 57-58).

Hitit kaynaklarında yer verilmiş olan ve farklı isimlendirilmelerin yapıldığı Fırat nehri için modern kaynaklarda henüz genel bir kanı oluşmamıştır.

Fırat Nehrinin Türkiye topraklarında önemli bir kolu olan Karasu’nun ise ismi Ksenophon’un On Binlerin Dönüşü’nde “Teleboas” olarak geçmektedir (Ksenophon, 2010: IV. 1).

Fırat Nehri ile ilgili geniş bilgileri bize Herodotos vermektedir. Herodotos, Babil kentini anlatırken Fırat ırmağının kaynağını nerden aldığını ve nereye döküldüğünü belirtir. Yine aynı şekilde Babil’den biraz uzaktaki bir kentte akan derenin Fırat’ karıştığını ve dereden katran çıkarıldığını anlatır:

“İşte Babil kenti böyle tahkim edilmişti. Bu kent iki mahalledir, zira Fırat denilen ırmak içinden geçer; bu ırmak kaynağını Ermenistan’dan alır; büyük, derin ve hızlıdır; Erythreia Denizi’ne dökülür...” (Herodotos, 2014: I,180).

“...Babil’den yaya sekiz gün çeken bir başka kent vardı; burası İs kentidir; burada bir dere akar, o kadar büyük değildir, aynı adı taşır, Fırat’a karışır. Bu İs deresinde su ile beraber çok miktarda bitüm taneleri de akar; Babil surlarının yapımında kullanılan katran buradan çıkarılmıştır.” (Herodotos, 2014: I,179).

Ksenophon ise Fırat Nehrinin kaynağının Dicle’den çok uzak olmadığını söylemektedir ve Dicle’nin kaynağını Armenia’dan aldığını belirtmiştir (Ksenophon, 2010: IV.I.3).

Herodotos, Babil Kraliçesi Nitokris’in Med’lere karşı tedbir alırken Fırat Nehri’nde kanallar açtığını, nehrin görünümü değiştirdiğini ve ırmağın fazla sularını akıtması için yapay bir göl yaptırdığını ve tüm bunların sebeplerini anlatmaktadır:

“İkinci kraliçe ki, adı Nitokris’tir, birinciden daha akıllıydı; anlatacağım anıtları yaptıran odur ve Medlerin ağır ve savaşçı güçlerini ve başka kentler arasında Ninive’yi de aldıklarını görerek, bunlara karşı elinden gelen bütün tedbirleri almıştır. Önce kenti ikiye ayıran ve eskiden düz bir çizgi halinde akan Fırat ırmağına yukarı doğru kanallar kazdırarak, öyle girintili çıkıntılı bir yatak açtırdı ki, ırmak kimi Asur köyleri içinden üç kez geçer oldu; Fırat’ın içinden böyle geçtiği köyün adı Arderikka’dır. Böylece bugün bizim denizden Babil’e Fırat’ı inmek suretiyle giden bir kimse, bu köyün içinden (birbirinin peşi sıra olmayan) üç ayrı günde üç kez geçer. İşte

ilk yaptığı iş budur. Ayrıca ırmağın her iki yakasında da birer bent yaptırmıştır ki, büyüklük ve yükseklik bakımından hayran kalınmaya değer. Birde Babil’den epeyce yukarıda yapma bir göl açtırmış, ırmağın fazla sularını oraya akıttırmıştır; ırmağın kenarında ve az ötededir; derinlik olarak ırmak sularının hizasına kadar kazdırmıştır; genişliği dört yüz yirmi staddır; çıkan toprak ırmağın iki yakasında yapılan setler için kullanılmıştır. Göl kazıldıktan sonra taşlar getirmiş ve gölün çevresini bir rıhtımla çevirtmiştir. Bu iki işi yaptırtması, ırmağı kıvrımlar içine kapaması ve su dolu bir çukur kazdırması şunun içindir ki, önce birçok kanalla önü kesilen akıntı yavaşlamış olacaktı, bir de Babil’e su yolundan ulaşabilmek için birçok dönüş yapmak ve bu dönüşler yüzünden göle çıkmak ve onun geniş çevresini dolaşmak gerekecekti. Ve bunları ülkesinin, düşmanın ilk olarak gireceği bölgesinde yaptırtmıştı; burası, Media’dan bu yana en kısa yoldu, böylece Medler kendi halklarıyla ilişki kuramayacak ve bu yanda neler olup bittiğinden haberleri olmayacaktı.” (Herodotos, 2014: I,185).

Herodotos, Fırat Nehri ile ilgili anlattığı bilgilerle Eskiçağ’da insanların coğrafyaya nasıl hükmettiğini gözler önüne serer. Kraliçe Nitokris, yapay bir göl yaptırmakla kalmayıp, bu göl suyla dolunca ve ırmak yatağı kuruyunca nehri geçebilmek için bir köprü de yaptırmıştır. Herodotos bu hadiseyi şu şekilde anlatmaktadır:

“Toprak üzerinde yaptırdığı savunma kuşağı işte böyleydi ve işte bakınız sonradan eserini nasıl tamamladı: Kent iki mahalleye ayrılmıştı, arada ırmak vardı, eski krallar zamanında bir yandan öbürüne geçmek için kayığa binmek gerekiyordu ve bu, bana kalırsa pek rahat bir şey değildi. O da şöyle düşündü; fazla suları akıtmak için bir yapma göl açılırken, bu arada bir başka anıt kazanma fırsatı da çıkıyordu. Önce kocaman taşlar yontturdu ve taşlar hazır, kazma işi de tamam olunca, ırmağın suyunun kazılmış olan çukura çevirtti; burası doluncaya kadar geçen süre içinde, ırmak yatağı tamamen kurudu; o zaman ırmağın kentin içinden geçen bölümünde, her iki yakasını ve kapıların ırmağa açılan yerlerini, kale bedenlerinde olduğu gibi pişmiş tuğla ile örülmüş duvarlarla pekiştirdi; sonra kentin aşağı yukarı ortasına düşen bir yerde, taş ocaklarından getirtilen taşlarla ve bu taşları demir ve kurşunla birbirine tutturarak bir köprü kurdurttu. Bu maden iskelet üzerine, gündüzleri dört köşe tahtalar uzatılıyor ve Babilliler bir yandan öbür yana geçiyorlardı; geceleri hırsız, uğursuz takımı karanlıktan yararlanıp geçemesinler diye, tahtalar kaldırılıyordu. Yapma göl, ırmak sularıyla dolup da sahici bir göl haline geldikten ve o arada köprüünün yapımı da bittikten sonra, Fırat yeniden eski yatağına çevrildi; bu suretle hem yararlı bir su birikintisi, hem de bir köprü kazandırılmış oldu kent halkına.” (Herodotos, 2014: I,186).

Fırat Nehri’nin memleketler arasında doğal sınır olma özelliğinden Herodotos ve Strabon’da bahsedilmiştir. Bu konuda bilgiler şöyle aktarılır:

“...Kilikia ve Ermenistan arasında sınır, içinde gemilerin yüzebildiği bir ırmaktır ki, adı Fırat’tır...” (Herodotos, 2014: V,52).

“...Melitene, Sophene’nin karşısında kurulmuştur ve Euphrates Irmağı bununla Kommagene arasında akar ve sınırı oluşturur...” (Strabon, 2015: XII.2,1).

Tevrat’ta yaratılışın hikayesinde ise ikiz nehirler olarak tanımlanan Fırat ve Dicle, İbranice “Hiddekel” olarak tanımlanmıştır. İbranice, Fırat nehrinin “Ha-nahar” olarak adlandırıldığı ve İncil referanslarının da Fırat’ı Tanrı tarafından İbrahim ve onun soyuna verilen arazinin doğu sınırı olarak tanımladığı belirtilmiştir (Mountjoy, 2005: 11-12). Fırat adı İbranicede “çiçek” ya da “yayılma” anlamına gelmektedir (Yıldız, 2011: 56). Fırat, Tevrat’ta cennet bahçesi Aden’i sulayan dört ırmaktan birisi olarak bahsedilir:

“Ve bahçeyi sulamak için Aden’den bir ırmak çıktı; ve oradan bölündü, ve dört kol oldu. Birinin adı Pişon’dur; kendisinde altın olan bütün Havila diyarını kuşatır; ve bu diyarın altını iyidir; orada ak günnük ve akik taşı vardır. Ve ikinci ırmağın adı Gihon’dur; bütün kuş ilini kuşatan odur. Ve üçüncü ırmağın adı Dicle’dir; Aşur’un önünden akan odur. Ve dördüncü ırmak Fırat’tır.” (Tekvin, 2:10-14).

Fırat’ın cennetten fışkıran bir nehir olduğu hadislerde de anılmaktadır. Ebu Hureyre (r.a) ’den rivayet edildiğine göre Resulullah (s.a.s) şöyle buyurmuştur:

“Dört nehir Cennetten fışkırmıştır ki bunların ikisi dışarıda görülmekte (zahir) olan Fırat ve Nil; diğer ikisi ise batın olan Seyhan ve Ceyhan nehirleridir.” (İbn Ebi’l Dünya, 2008: 80).

Yine Ebu Hureyre (r.a)’den rivayet edilen bir başka hadis-i şerifte ise kıyamet vakti yaklaştığında Fırat nehrinin sularının çekileceği görülmektedir:

“Fırat (nehrinin suyu çekilerek) kıymetli altın hazinesini açıklaması zamanı yaklaşıyor. Her kim o zaman orada bulunursa, ondan bir şeyi almasın!” (Yıldız, 2011: 59).

Yine M. Yıldız tarafından aktarılan bir başka hadis-i şerife göre, Resullulah (s.a.s) buyurdu ki: *“Fırat nehrinin suyu çekilip altından bir dağ çıkmadıkça kıyamet kopmaz. Bu hazine üzerine kıtal vukua gelir, her yüzden 99’u ölür. Kıtale iştirak eden her kişi ‘yalnız ben kurtulacağım’ diye ümitlenir.”* (Yıldız, 2011: 59).

Bunların dışında Tevrat’ta Hz. İbrahim döneminde Fırat nehrinin Mısır’daki nehirden daha büyük olduğu açıklanmıştır:

“O gün de RAB Abramla ahdedip dedi: Mısır ırmağından büyük ırmağa, Fırat ırmağına kadar, bu diyarı, Kenileri ve Kenizzileri, ve Kadmonileri, ve Hititleri, ve Perizzileri, ve Refaları ve Amorileri, ve Kenanlıları, ve Girgaşileri ve Yebusileri senin zürriyetine verdim.” (Tekvin, 16:18-21).

Sümer edebi metinlerine⁶ bakacak olursak, Fırat ve Dicle ırmağı da dahil, dört ırmakla sulanan cennet bahçesinin benzerlikleri görülmektedir. Sümerlerin cenneti büyük olasılıkla İran’da bulunan, Dilmun ülkesiydi ve Kitab-ı Mukaddes’teki cennet bahçesi ile özdeşleştirilmektedir (Kramer, 2014: 180). Henüz tamamlanmayan “Gılgamış, Enkidu ve Ölüler” şiirinden söz eden Kramer, Fırat kıyısında dikilmiş ve onun sularıyla beslenen bir *Huluppa* ağacına (belki söğüt) güney rüzgarının vahşice saldırdığını ve ağacın Fırat’ın sularıyla sürüklendiğini, oradan geçen Tanrıça İnanna’nın ağacı alıp Uruk’a getirdiğini ve kutsal bahçesine diktiğini belirtmektedir (Kramer, 2014: 242).

3.bin yılın ikinci yarısında su tanrısı Enki, Sümer dininde ve mitinde üstün bir rol oynuyordu. Yeryüzünün düzenlenmesi ve işleyiş kurallarının yer aldığı metinde, Fırat ırmağı yer almaktadır. Afrika’nın doğu kıyısıyla özdeşleştirilen "Kara dağ" Meluhha’ya varan Enki, bu ülkeyi de Sümer gibi düzenler. Meluhha’dan Fırat ve Dicle ırmaklarına gider. Onları ışıldayan sularla doldurur ve ırmakların "ondan sorulduğu", tanrı Enbililu’yu onlardan sorumlu kılar. Sonra ırmakları balıklarla doldurur ve bunların sorumluluğunu "Keş’in oğlu" olarak tanımlanan tanrıya verir (Kramer, 2001: 114-118).

Babil yaratılış söylencesi olan “Enuma Eliş”⁷ (Gökyüzünde iken) içerisinde de Fırat ve Dicle nehirleri geçmektedir. Aslında söylencenin odak noktası Tanrı Marduk’tur. Söylenceyi şu şekilde özetleyebiliriz:

⁶ Sümer Edebi Metinleri için bkz: Kramer, S.N.,2001, Sümer Mitolojisi, Çev. H. Koyukan, Kabcacı Yayınları, İstanbul

⁷ “Enuma Eliş” hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Foster, B.R., 1997. “ Epic of Creation (Enuma Eliş)” The Context of Scripture, Ed.: William W. Hallo, Vol:1, Koninklijke Brill, Leiden, The Netherlands

Gökyüzü tanrısı Anu, hava tanrısı Enlil ve yeryüzü tanrısı Ea gibi büyük Sümer tanrıları, Babil ilahları arasında da yer almıştır. Daha sonra Marduk, Ea'nın oğlu olduğundan olağanüstü yeteneklere sahip olarak dünyaya gelmiştir. Marduk, en üstün tanrı mertebesine ulaşır. Marduk'a evreni yaratma, faaliyet halinde tutma ve insanları yaratma onuru verilir. Bütün tanrılar ve ölümlüler, Marduk'un emirlerine itaat ederler. Başlangıçta sadece su ve onun üzerinde salınıp duran sis mevcuttu. Baba Apsu ortaya çıktı ve tatlı suların efendisi oldu, Ana Tiamat ortaya çıktı, tuzlu suları yönetti ve her iki su birlikte aktılar. Daha sonra Kişar ve Anşar sulardan çıkmış ve göklerin tanrısı Anu'nun ana babası olmuşlardı. Anu ise Ea'nın babası oldu. Nihayet Marduk da doğmuştu. Tanrılar çoğaldıkça Tiamat huzursuz olmaya ve kinlenmeye başlamıştı. Tiamat, kendisinden taraf olan çocukları ile diğer tanrılara karşı savaş açtı. Marduk, Tiamat'ın yarattığı tüm canavarları ezdi ve Tiamat'ı öldürdü. Tiamat'ın bir yarısıyla gökyüzünü kurdu, diğer yarısıyla da yeryüzünü oluşturdu. Tiamat'ın tükürüğüyle bulutları yarattı ve onları suyla doldurdu. Tiamat'ın başını yeryüzündeki dağları oluşturacak şekilde yerleştirdi ve Dicle ile Fırat nehirlerinin Tiamat'ın gözlerinden akmasını sağladı (Rosenberg, 2003: 243-252).

Bunların yanı sıra, Mezopotamya ve Anadolu'da Fırat nehri'ne kurbanlar sunulmuştur. Bu durumdan farklı kaynaklarda bahsedilmektedir.

Mezopotamya toplumları tarafından pek çok tören düzenlenmiştir. Bu törenler içerisinde Yeni yıl törenleri ayrı bir öneme sahipti. Nisan ayının dördüncü günü, Mezopotamya yılının ilk ayının yani baharın başlangıcıdır. Bir Yeni Asur kralının yer altı dünyasına inişini konu alan bir metinde anlatılan “akīt-ş ēri” bayramında libasyon (içki sunumu), kurban ve tütsü yakma dışında ölümlere sunular yapılmıştır. Nisannu'nun beşinci günü festivalin zirvesiydi. Bugün tanrılara bir koyun kurban edilir ve kurban, dua okunurken tapınağa taşınır, ardından Fırat Nehri'ne atılırdı (Mutlu, 2014: 11).

Hitit Devleti zamanında ise Fırat nehrine kurbanlar sunulduğu kralların yıllıklarından anlaşılmaktadır. Örneğin, II. Murşili'nin ölümlere neden olan salgına karşı yaptığı dualarında söz konusu durum görülmektedir⁸:

“...Böylece çok eski iki tablet (buldum). Bir tablet (Mala) Fırat (Nehrine sunulan kurban... ile ilgili idi. Eski krallar Mala ırmağına kurbanını sunarlardı. (Şimdi) babamın gününden beri Hatti ülkesinde (insanlar) devamlı olarak ölüyorlar ve biz Mala nehrinin (kurbanını) kurban törenini () hiçbir zaman yapmadık...salgın nedeniyle (Mala) (Fırat) ırmağına kurban konusunda da fala başvurdum. O konuda da benim için efendim Hatti'nin Fırtına Tanrısının önüne çıkmam gerektiği saptandı. İşte Fırtına tanrısının önünde suçumu itiraf ettim. Böyledir. Biz onu yaptık... Onların bedelini ödeyeceğim. Salgın yüzünden hangi yemin konusu saptanmış ise, Hatti'nin Fırtına Tanrısının ve tanrıların önüne yemine ait (yeminin bozulmasına ait) kurbanı tamamen sundum. (... ..) önüne tamamen sundum. (...) sana Hatti'nin Fırtına Tanrısına salgın yüzünden size kurbanı (... ..) salgın yüzünden) saptanmış olan Mala (Fırat) ırmağının kurbanını, işte Mala nehrine gitmekte olduğumdan efendim Fırtına Tanrısı ve efendilerim tanrılar Mala (Fırat) nehri kurbanını benim için arkaya bırakın! (zaman tanıyın!). Mala (Fırat) nehrinin kurbanını yapayım ve onu yoluna koyayım. Salgın yüzünden hangi konu varsa, onu yapacağım (halledeceğim). Efendilerim tanrılar bana acıyın! Hatti ülkesi içinde salgın iyi olsun...” (Alp, 2011: 128-133).

Tevrat da ise Fırat nehri yanında Tanrı'nın kurbanının olduğu bilgisi mevcuttur:

“Çünkü o gün orduların Rabbi Yehovanın⁹ günüdür, hasımlarından öç alsın diye, öç günüdür; ve kılıç yiyip doycak, ve kana kana onların kanından içecek; çünkü

⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz: Beckman, G., 1997. “Plague Prayers of Mursilis II”, The Context of Scripture, Ed.: William W. Hallo, Vol:1, Koninklijke Brill, Leiden, The Netherlands,

şimal diyarında, Fırat ırmağı yanında, orduların Rabbi Yehovanın kurbanı var.” (Yeremya, 46:10).

4.2. Dicle Nehri

Toplam uzunluğu 1900 km olan Dicle Nehri'nin 523 km'si Türkiye sınırları içindedir. Dicle Nehri, Elazığ'ın güneydoğusundaki Hazar Gölü'nün (Gölcük) ayağı ve bu gölün güneyindeki Hazarbabada dağından çıkan suların birleşmesiyle oluşur (Tuncel, 1991b: 281). Hazarbabada dağından çıkan ikinci kaynağı, ünlü Assur kabartma ve yazıtlarının da bulunduğu Birklinçay (Bykalen) mağarasıdır (Koroğlu, 1998: 1). Günümüzde nehrin Hazar Gölü ile bağlantısı kesilmiştir (Tuncel, 1991b: 281; Narçın, 2013: 148). Diyarbakır'a kadar kuzey güney doğrultusunda akan nehir bu bölgede Karacadağ'ın bazaltik kütlesine çarparak bir yay çizer. Bu bölgede birçok çay alarak giderek genişler ve ova görünümü kazanarak vadi tabanında akmaya devam eder. Diyarbakır'dan sonra doğuya yönelen Dicle Nehri'ne bu bölgede Batman, Garzan, Bitlis ve Botan Çayları katılır (Ünsal, 2012: 218). Botan kavşağından sonra güneydoğuya yönelir; Hasankeyf'i geçtikten sonra ise dar ve derin boğazlara girerek Mardin eşiğini yarar ve Cizre düzlüğüne girer (Tuncel, 1991b: 281). Cizre yakınlarında Kızılsu'yu alan Dicle, bu yöreden sonra Türkiye-Suriye sınırını oluşturur. Doğudan Türkiye-Irak sınırını çizen Habur Irmağı'nı alır ve topraklarımızı terk eder (Ünsal, 2012: 218). Dicle Nehri, Irak üzerinden geçerken dört koldan su alır; Büyük Zap, Küçük Zap, Adhem ve Diyala nehirleri (Memiş, 2015: 7; Mountjoy, 2005: 5) Bu nehirler Dicle'nin sularını sel ayları (Mart-Nisan) boyunca akışı iki katına çıkarır. Her yıl sel suları Dicle'yi ortalama 4(1/2)-9 arasında yükseltir (Mountjoy, 2005: 4-5). Fırat Nehri ise Doğu Anadolu'dan Murat ve Karasu'yu aldıktan sonra çok süratli bir akışla Suriye Çölü'ne çıkar ve burada Balık ve Habur nehirlerini kendisine katarak Münbit Hilal Bölgesini teşkil ederler (Memiş, 2015: 7). Dicle ve Fırat, Bağdat yakınlarında birbirlerine 30 km kadar yaklaşırlar (Sevin, 1999:4; Mountjoy, 2005: 4). Ancak Bağdat'tan sonra Basra'nın 64 km kuzeyindeki El Kurna'da birleşirler (Sevin, 1999: 4; Mountjoy, 2005: 2). İki nehrin merkez akıntısı dengeli bir şekilde birbirlerine doğru hareket eder. Her biri Arapçada “Ada” anlamında olan El-Cezire olarak adlandırılan üçgen bir kireçtaşı, çölü açan bir sınır olarak hizmet eder. Bu alan Mezopotamya'nın kalbidir. Bu bölge, Doğu Bereketli Hilal'in önemli bir parçasıdır (Mountjoy, 2005: 2). Bundan sonra Şatt'ül-Arap adını alan birleşik Dicle-Fırat, Basra Körfezi'ne dökülürler (Günaltay, 1946: 35). Ancak bu iki nehrin Eskiçağ'da akış rejimi bugünkünden farklıydı ve o dönemlerde Şatt'ül-Arap denen büyük akarsu oluşmamıştı; Dicle ve Fırat Basra Körfezi'ne ayrı ayrı dökülüyorlardı (Sevin, 1999: 4).

Basra Körfezi'nin günümüzdeki şeklini alması da bu bölgede yerleşik yaşamın sürdüğü dönemde gerçekleşmiştir. Araştırmalar, günümüzden 16 bin yıl kadar önce körfezin seviyesinin bugünkünden 110 m kadar daha derinde olduğunu ve Fırat ile Dicle'nin sularının Umman Körfezi'nde denizle buluştuğunu göstermektedir. Yerkürenin yaşadığı son buzul sürecinin sona ermesi ve yüksek bölgelerde birikmiş kar ve buzulların erimesiyle deniz seviyesi yükselmiş ve M.Ö.4000-3000 yıllarında bugünkü seviyesinden 1-2 m. yükselmiştir. Bu durum, güneydeki Ur ve Eridu gibi kentlerin başlangıçta kıyıda geliştiği anlamına gelmektedir. Sonra sular tekrar alçalmış,

⁹ Yehova: Musevilik ve Hristiyanlık inançlarında, benzeri olmayan , tek olduğuna inanılan Tanrı'ya hitap etmek için kullanılır.

ancak Fırat ve Dicle'nin taşıdığı alüvyonlar nedeniyle kıyıdaki değişim sürmüştür (Koroğlu, 2013: 17). Bazı bilim adamları Körfez kıyılarının Antik dönemde bugün olduğundan daha kuzeyde yer aldığını kabul ederler (Kuhrt, 2013: 24).

Anadolu'nun Güneydoğusu ve Mezopotamya için Eskiçağlardan beri Dicle nehri büyük önem arz etmiştir. Gerçekte Dicle nehri, Fırat'tan ayrı düşünülemez. Çünkü, Dicle nehri, Fırat nehri ile birlikte Anadolu için bereketli topraklar sağlamış, Mezopotamya çöllerine can katmıştır. Sümer medeniyet'i, Babil, Assur gibi büyük medeniyetler için Dicle nehri büyük önem taşımıştır.

Dicle nehri ve onun kolları antik kaynaklarda ve çivi yazılı metinlerde farklı şekillerde geçmektedir. Dicle nehri, Antik kaynaklarda Tigris, Sümerler tarafından Idigna/ Idigina, Akkadlar tarafından Idiglat (Ünsal, 2012: 218), Süryani dilinde "ok" anlamına gelen Diglath (Narçın, 2013b: 147; Güney, 1990: 323) olarak adlandırılmıştır. Buna karşın Dicle'nin, Sümercede "ulu ırmak" anlamına gelen "Tig-gal" (Narçın, 2013b: 147; Güney, 1990: 323) olarak adlandırıldığı bilinmektedir. Idiqlat ismi, Eski Assurca metinlerde geçen bilgilere göre; Sargon öncesi ve Sargon dönemi metinlerinde Idigina/ Idiglat, III.Ur metinlerinde Idigina, Eski Babil'de Idiglat, Hitit'de Idigna ve Orta Assur-Orta Babil'de ise Idiqla(t)/ Diqla(t) telaffuzlarına sahiptir (Kuzuoğlu, 2007: 185). Antik kaynaklar da Dicle'nin kollarından Botan Çayı'nın ismi "Kentrites" (Ksenophon, 2010: IV. III. 1), Büyük Zap'ın ismi "Zapatas" (Ksenophon, 2010: II. V.1), Diyala'nın ismi ise "Gyndes" (Herodotos, 2014: I,189) olarak geçmektedir.

Ksenophon, Büyük Zap'ın genişliğini, Botan Çayı'nın genişliği ve sınır olma özelliğini şu şekilde verir:

"Yunanlılar o gün de, Kentrites Irmağının aştığı ovaya hakim köylerde açık orduğah kurdular; iki yüz ayak genişliğinde olan bu ırmak, Armenia'yı Kardukh'lar ülkesinden ayırır..." (Ksenophon, 2010: IV. III. 1).

"...,dört yüz ayak genişliğinde bir ırmak olan Zapatas'ın kıyısına varıldı..." (Ksenophon, 2010: II. V.1)

Dicle nehri hakkında detaylı bilgiler aldığımız bir diğer kaynak ise Herodotos'un Herodot Tarihi'dir. Herodotos, Diyala (Gyndes) nehrinden ve Pers Kralı Kyros'un nehri geçemeyince nehre oluşan öfkesinden bahsederken Dicle nehri hakkında bilgiler verir:

"Kyros, Babil üzerine yürürken Gyndes (Anadolu'nun Güneydoğusunda, Dicle'nin kollarından Diale) kıyılarına ulaştı, bu su dağlık bir yer olan Matienler ülkesinden kaynar, Dardanes topraklarından geçer ve başka bir ırmağa, Dicle'ye dökülür; Dicle'de Opis kenti yanından geçip Erythreia Denizi'ne dökülür. Kyros, bu Gyndes suyunu geçmeye hazırlanıyordu, bu iş ancak gemiyle yapılabilirdi. Kutsal Atlar takımındaki beyaz atlardan birisi sabırsızlanarak ırmağa daldı ve geçmek istedi; ırmak, atı dalgaları arasında yuvarladı, batırdı, akıntı aldı götürdü. Kyros bu saygısızlığından ötürü ırmağa pek öfkelenildi; onu kadınların bile, hem de dizlerini ıslatmadan geçebilecekleri kadar güçsüz bir hale getirmekle tehdit etti. Bu tehdide, Babil'e karşı açtığı seferi aksatmayı göze alabilecek kadar bağlanmıştı, ordusunu ikiye böldü; böyle ikiye böldükten sonra Gyndes'in her iki kıyısında, kendi gösterdiği yerlere ölçü ipleriyle, çeşitli doğrultularda olmak üzere yüz seksener çizgi çekti ve bu iş için ayırdığı adamlarına, kanal kazmaları emrini verdi. Pek çok insan çalışıyordu, iş sona erdirildi, ama böyle bir iş için yazı da buralarda harcamış oldular." (Herodotos, 2014: I,189).

"Vaktaki Kyros, sularını üç yüz altmış kanala bölerek Gyndes'den öcünü almış oldu ve ilkbahar ışıkları ikinci kez pırıldamaya başladı..." (Herodotos, 2014: I,190).

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere, Herodotos, Dicle'nin döküldüğü yer hakkında bilgi vermiş ise de kaynağı hakkında bir ifade kullanmamıştır. Buna karşın Dicle'nin kaynağı ile ilgili bilgiler ise Assur belgelerinden tespit edilmiştir.

Günümüzde Dicle'nin kollarından biri olarak bilinen Birklinçay'ın içinden çıktığı mağaranın ağzında, III. Salmanassar'ın (M.Ö.859-824) 4 yazıtı ve 2 kabartması yer almaktadır. Bu yazıtlarda III. Salmanassar, genel olarak Toroslar ve kuzeyindeki fethettiği ülkeleri sıraladıktan sonra “...Üçüncü kez Nairi ülkelerine karşı ilerledim. Dicle'nin kaynağına adımı yazdım” diyerek sefer yolu üzerindeki bir noktayı ve kaynağının Birklinçay olduğunu belirlemiştir (Koroğlu, 1998: 85).

Herodotos, geçtiği yerlere hayat veren Dicle nehrinin suladığı alanlarda yetiştirilen ürünler hakkında da bilgi vermektedir:

“...Zira bütün Babil, Mısır'da olduğu gibi, kanallarla çizilmiştir; bu kanal ufukta kış güneşinin doğduğu nokta doğrultusundadır. Fırat'tan çıkıp başka bir ırmağa, yanında Ninive'nin kurulmuş olduğu Dicle'ye doğru akar. Bildiğimiz toprakların en bereketlisi bu topraktır ve en çok Demeter ürününü burası verir; buna karşılık incir, bağ ve zeytin gibi ağaç ürünleri yetişmez. Ama Demeter ürünleri bakımından o kadar iyi bir topraktır ki, en az bire iki yüzve bereket yıllarında bire üç yüz verir...” (Herodotos, 2014: I,193).

Kutsal kitaplardan Tevrat'ta ise Dicle nehri, Fırat nehri ile birlikte cennet bahçesi Aden'i sulayan dört ırmaktan ikisi olarak tanımlanır ve Dicle'nin Aşur'un önünden aktığı söylenir. Diğer iki ırmak ise Pişon ve Gihon'dur. (Tekvin, 2:8-14). Ancak günümüzde bunların hangi nehirler olabileceği bilinmemektedir. Bu dört cennet ırmağı, dinsel bir açıdan bakıldığında, yaratılmış her şeyi arındırabilir. Bu anlayış, somut bir yaklaşımın sonucu olup “cennet suları ile arınma simgeciliği” ile açıklanmaktadır (Sezal, 2007: 40). Ayrıca, bu ikiz nehirler (Dicle ve Fırat) için İbranice “Hiddekel” adının kullanıldığı bilinmektedir (Mountjoy, 2005: 11). Ermeni Hristiyanlarının anlayışına göre, Âdem ile Havva'nın cennetten çıkarıldıktan sonra ilk defa ayak bastıkları topraklar Dicle kıyılarıdır. Hz. Âdem ve Havva indirilince Hz. Âdem, Havva'nın Dicle nehrinde 40 gün bir taş üzerinde oturmasını tavsiye etmiştir. Yasak ağaçtan meyve yemeleri yüzünden “dudaklarının kirlendiği” inancıyla Hz. Havva Dicle nehrine girmiştir. Hz. Mikail, bazı tohumlar getirerek, onları ekip biçmelerini sağlamıştır. Bu tohumun arkeolojik olarak buğday olduğu belirtilir ve M.Ö.6000 yılına tarihlenir. Orijinal olarak ilk yetiştirildiği yerin Diyarbakır'ın yanındaki Karacadağ olduğu iddia edilmektedir. Halbuki Tufan öncesinde de tarımın yapıldığı ve buğdayın ekildiği bilinmektedir (Yıldız, 2011: 58).

Tüm bunların yanı sıra Sümer edebi metinlerinde de Dicle nehrinden söz edilmektedir. Sümer'de yaygın olan ejder-öldürme motiflerinin bir uyarlaması olan, “Tanrı Ninurta'nın Başarıları ve Yiğitlikleri”¹⁰ olarak adlandırılan, altı yüzü aşkın dizeden oluşan bir şiirde söz konusu nehir geçmektedir. Öykünün kötü kişisi, hastalık ve illet cini Asag'ın, güney rüzgarı tanrısı Ninurta tarafından yok edilmesiyle ve Kur'un¹¹ ilksel sularının yeryüzünü basmasıyla, ülkede bir felaket baş gösterir. Ülkenin sulanması ve tarıma hazırlanmasıyla yükümlü olan tanrıları ümitsizliğe kapılırlar. Dicle nehri, artık akmaz; kanallarında iyi su taşımaz. Ninurta Kur'un üstüne taşlar yığar ve bunlarla Sümer'in önüne büyük bir duvar örür. Bu taşlar “kudretli sular” ı engeller ve

¹⁰ Bu konuda ek bilgi için bkz: Kramer,S.N.,2001. Sümer Mitolojisi, Çev.: H. Koyukan, Kabalcı Yayınları, İstanbul

¹¹ Kur: yeryüzünün kabuğu ile ilksel deniz arasındaki boş alandır ve bütün ölümlerin gölgeleri bu yere girerdi. Detaylı bilgi için bkz: Kramer, S.N.,2014. Tarih Sümer'de Başlar, Çev.: H. Koyukan, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul

sonuçta Kur'un suları artık yeryüzüne yükselmezler. Ülkeyi kaplamış olan sulara gelince, Ninurta bunları bir araya toplar ve Dicle'ye akıtır böylece ırmağın taşmasıyla tarlalar sulanır (Kramer, 2014: 211-214; Kramer, 2001: 149-150). Bu durum, Şairin ifadeleriyle şu şekilde anlatılmaktadır:

Yayılmış olanları, bir araya getirdi,
Kur'un yaydıklarını,
Topladı ve Dicle'ye attı,
Ondan taşan sular tarlalara aktı.
Şimdi yeryüzündeki her şey
Ülkenin kralı Ninurta'yla neşelendi.
Tarlalar bol tahıl yetiştirdi,
Bağlar, bahçeler meyveyle doldu,
(Ürün) ambarlara ve tepelere yığıldı;
Efendi yeryüzünden kederi sildi,
Tanrıların ruhlarını neşelendirdi.

Yine Sümer edebi metinlerinde, Tanrısal cinsel edinme ve bunun Sümer ve halkına getirdiği verimli sonuçlara ilişkin en canlı betimlemelerden biri, bu sıcak ve kurak ülkede yaşamı olanaklı kılan iki ırmakla, Fırat ve Dicle'yle ilgilidir. Bir şaire göre, şahlanan yabani bir boğanın yabani bir inekle çiftleşmesi gibi, tohumunu akıtarak onları yaşam veren suyla dolduran bilge su-tanrısı Enki'dir (Kramer, 2014: 365-366). Şairin anlatımıyla şöyledir:

“Enki Baba (gözlerini) Fırat'a çevirdikten sonra,
Şahlanan bir boğa gibi gururla doğruldu,
Penisini kaldırdı, fişkırttı,
Dicle'yi parıldayan suyla doldurdu,
Yabani inek otlaklardaki yavrusuna böğürüyor, akrepler (sardı) ahır,
Dicle ona, şahlanan bir boğaya boyun eğdi gibi, boyun eğdi.
O penisini kaldırdı, düğün armağanını getirdi,
Kocaman yabani bir boğa gibi Dicle'ye sevinç getirdi, doğumunda hazır bulundu,

Onun getirdiği su, parıldayan sudur,
Onun getirdiği tahıl, çeşit çeşit tahıldır, halk bunu yer.”

Sümer edebi metinlerinde üstün bir rol oynayan Enki, Dünyanın yaratıcısı olan Abzu'nun efendisidir ve Semitik Mezopotamya toplumlarının Su Tanrısı Ea ile eşdeğerdir. AB.ZU /apsu “yaşam suyu” ve “tatlı su okyanusu” anlamına gelir ve yeraltı sularını, pınarları ve nehirleri besler (Ökse, 2006: 48). Dagan ise, Mezopotamya'da hava tanrısı olarak kabul ediliyordu ve yağmurdan sorumluydu. Bu nedenle aynı zamanda tarım tanrısıydı ve sulama kanallarının efendisiydi. Dagan için her yılın ilk ayında yedi gün süren “zukru” bayramına ilişkin ritüeller yapılıyordu. Bayram sırasında Istar ile sulama kanalları ve tahılın efendisi Dagan için nehir kenarlarında hayvanlar kurban edilmiş, çeşitli unlu gıdalar, bira, yağ ve yemiş sunulmuş ve “kutsal birleşme” ritüelleri uygulanmıştır (Ökse, 2006: 56).

4.3. Aras Nehri

Türkiye'nin kuzeydoğusunda bulunan, uzunluğu 1059 km. olan Aras Nehri'nin 548 km'si topraklarımız üzerinde akar. Aras Nehri Bingöl Dağı'nın kuzeybatı yamaçlarının zirveye yakın kesimlerindeki çok sayıda kaynak sularının birleşmesiyle oluşur (Tuncal, 1991a: 332). Başlangıçta güneydoğu-kuzeybatı yönünde akan Aras

İrmağı, daha sonra geniş bir yay çizerek kuzeye yönelir ve Pasinler çayını alır (Temel Britannica, 2003: 279). Bu alandan sonra tektonik alanlardan geçerek yönünü doğuya çevirir. Horasan'da Zirvin Suyu'nu alır. Bu bölgeden sonra keskin bir dirsekle güneydoğuya yönelir. Tuzluca'nın kuzeyinde önemli kollarından biri olan Arpa Çay'ı aldıktan sonra Iğdır Ovası'na girer (Ünsal, 2012: 216). Suları çoğalan Aras Irmağı, Türkiye Ermenistan sınırının 150 km'lik bölümünü oluşturur (Temel Britannica, 2003: 279). Bu alandan sonra Aras Nehri'nin sınır oluşturma görevi devam eder ve Türkiye Nahçıvan sınırını oluşturur. Doğuya doğru akışını sürdüren Aras, Ermenistan ile İran'ın doğal sınırını oluşturur. Kuzey doğuya doğru akışını devam ettirerek Azerbaycan-İran sınırını çizer. Bu alandan sonra Kura Nehri ile birleşerek Hazar Denizi'ne dökülür (Ünsal, 2012: 216).

Aras'ın tarih boyunca devam eden öneminin başta gelen sebeplerinden biri, eski dönemlerden beri çeşitli ülkeler arasında sınır teşkil eden bir akarsu olmasıdır. Mesela Med Devleti ile Urartu Devleti arasındaki sınır çizgisi belli bir kesiminde Aras nehrini takip ediyordu. Aynı şekilde İskender İmparatorluğu'nun kuzey sınırları da bu nehrin orta kesimlerine dayanıyordu. Aras nehrinin tarihteki bir başka önemi de, çok dar boğazlar içinde aktığı kesimlerinin dışında, önemli yollara güzergah teşkil etmesi ve bunun sonucunda da istila ordularının bu nehir boyunca izlemeleri ve birçok önemli savaşların bu nehrin havzasında yapılmış olmasıdır. (Tuncel, 1991a: 333-334).

Urartu Krallığı'nın ilk yeri, Van Gölü'nün doğu ve güneydoğu sahillerinde idi (Memiş, 2013: 191). Urartu Krallığı Aras havzasına Kral Menua döneminde sefer yapmaya başlamıştır. Yukarı Aras Havzası'nda Horasan ile Hasankale arasında tespit edilen Yazılıtaş Yazıtı'nda Diauehi Krallığı'na yapılan seferin detayları işlenmiştir (Yardımcıel, 2014: 123). Diauehi/Daya(e)ni krallığı'nın yerleşim yoğunluğunu Aras nehri havzası oluşturmaktaydı (Özgül, 2011: 39). Argışti (M.Ö. 790-765) dönemlerinde M.Ö. 785 yılında ise yine Diauehi ülkesine sefer düzenlendikten sonra, aynı yıl kuzeye doğru Aras Nehri boyunca ilerleyerek, muhtemelen Gökçe Göl civarında bulunan Taniuni ülkesi ele geçirilmiştir. Gökçe Göl ve Aras Nehri civarında elde edilen başarılar Urartu Krallığı ekonomisine katkı sağlamıştır ve kuzey sınırları genişlemiştir (Yardımcıel, 2014: 123). Batıda ise Fırat sahillerine kadar genişlemişler ve Urartu orduları doğu yönünde Rovanduza ve Zap Nehri'nin kaynaklarına kadar uzanmışlardır (Memiş, 2013: 191).

Aras Nehri, antik kaynaklarda “Arax” ve “Araxes” (Herodotos, 2014: I,202: IV,40) olarak anılmıştır. Nehrin adı, yaklaşık 2860 yıl önce, Urartu Krallığı'nın çivi yazılı Meher Kapısı Yazıtı'nda “Araza” ismiyle geçmektedir. Nehir, Gürcü kaynaklarında “Rakhsi”, Ermeni kaynaklarında ise “Ares'eh” olarak geçmektedir (Yardımcıel, 2014: 122). Yine Urartular'ın Aras nehri için; “Abiliane, Argıştehinele/ Erekuu” Romalıların “Araxes”, Arapların “Ar-ras”, Rusların “Araks” ve İranlıların da “Nahr-ı Aras” adını kullandıkları belirtilmektedir (Özgül, 2011: 35).

En ayrıntılı bilgileri yine bize Herodotos vermektedir. Herodotos, nehrin doğduğu ve döküldüğü yer, çevresinde yaşayan halklar, savaşlardaki rolü, sınır olma özelliği gibi pekçok yönden bilgi verir:

“Arax, kimilerine göre İster'den daha büyük, kimilerine göre daha küçüktür; anlaşıldığına göre, içinde aşağı yukarı Lesbos büyüklüğünde takımadalar vardır, orada yaşayan insanlar, yazın yerden söktükleri kökleri yerler ve mevsiminde ağaçlardan topladıkları yemişleri de bir kenara koyup kış için saklarlar....-Kyros'un üç yüz altmış kanala böldüğü Gyndes gibi Arax da Matienlerin ülkesinden kaynar; suları kırk ağızdan dökülür, bunların biri dışında hepsi de sığ bataklıklardır, burada çiğ balık yiyerek

geçinen ve giyim olarak, fok balığı derileri örtünen halklar yaşarlar. Arax'ın yalnız bir ağzı, bir engele çarpmadan Hazer Denizi'ne dökülür." (Herodotos, 2014: I,202).

Herodotos, yine Persler'in ve Massagetler'in mücadelesini anlatırken Aras nehri ve ordunun nehri nasıl geçtiği hakkında bilgi verir:

"Massagetler, kocasının ölümünden sonra tahta geçmiş olan bir kraliçenin yönetiminde bulunuyorlardı; adı Tomris'di. Kyros, elçiler gönderdi, kendisiyle evlenmeyi çok istediğini bildirdi. Ama Tomris biliyordu ki, onun asıl istediği kendisi değil, Massaget krallığıdır ve kabul etmedi. Kyros, hileyi söktüremeyince, ordusunu Arax üzerine vurdu ve Massagetlere karşı açıktan sefer hazırlığına girişti; ordu geçebilsin diye, ırmak üzerinden köprüler atıyor, kayıklar üzerine kuleler yükletip ırmağı aştırıyordu." (Herodotos, 2014: I,205).

Herodotos, Massaget Kraliçesi Tomris'in, Pers Kralı Kyros'u ülkesine yapacağı seferden vazgeçirmek için gönderdiği elçiyi ve olayları anlatmaya devam eder. Nehri geçiş noktasında önemli olan kısımlar şöyledir:

"...Tomris'ten bir elçi geldi ve şunları söyledi: "Medler kralı, bu işlerden vazgeç; bu yaptıkların senin hayrına mıdır, değil midir bilmezsin; bırak diyorum, kendi halklarına hükmet, bizim de kendi halklarımıza hükmetmemize karışma. Ama sanırım yolunu bu öğüde göre çizmek istemeyeceksin; öyle değil mi? Eğer ille de Massagetlerle boy ölçüşmek istiyorsan, o zaman ırmağın iki yakasını birleştirmek için bu kadar zahmete katlanma; biz ırmaktan üç günlük yola kadar çekileceğiz; suyu geç ve ülkemize gel; yok eğer bizim gelmemizi istiyorsan, bu dediğimizi sen yap." Bu haber üzerine Kyros, Perslerin ileri gelenlerini çağırttı, durumu anlattı ve nasıl bir yol tutulması gerektiği hakkında onlara danıştı. Fikirler, Tomris'in ve ordusunun Pers topraklarına girmesinin kendileri için daha iyi olacağı noktası üzerinde birleşti." (Herodotos, 2014: I,206).

"...Kyros, Tomris'e geri çekilmesini, çünkü ırmağı kendisinin aşacağını ve ona karşı yürüyeceğini bildirdi. Tomris, başta yaptığı öneriye uyararak geri çekildi, Kyros, krallığın yönetimini oğlu Kambyzes'e bıraktı, Kroisos'u da ona emanet etti ve eğer Massagetlere karşı açtığı sefer kötüye dönerse, onu elden geldiğince hoş tutması için sıkı emir verdi; bu emri verdikten sonra onları ülkesine gönderdi, kendisi de ordusuyla birlikte ırmağı aştı." (Herodotos, 2014: I,208).

Herodotos, kitabında savaşı ayrıntılarıyla anlatmaya devam eder ve Aras ırmağının adını sefer geçişlerinde tekrar anmaktadır. Kana doymayan Pers kralı Kyros, bu savaşta Tomris'in orduları tarafından öldürülür. Herodotos, yine Asya'nın sınırlarını çizerken Aras Nehri'nin sınır olma özelliğini de belirtmiştir:

"İran'dan batıya doğru Asya ülkeleri bunlardır. İranlılardan daha uzakta Medler, Saspeirler ve Kolkhisliler, tanyeri ve güneydoğusu bölgelerine doğru Asya, güneyden Erythreia Denizi'yle, kuzeyde Hazar Denizi ve doğuya doğru akan Araxes ile sınırlıdır..." (Herodotos, 2014: IV,40).

Aras Nehri'nin önemli bir kolu olan Pasinler Çayı'nı Ksenophon, "Phasis" olarak adlandırmıştır:

"Bundan sonra Yunanlılar yüz ayak genişliğindeki Phasis Irmağı boyunca günde beş fersenklik yedi konak aştılar" (Ksenophon, 2010: IV.VI,4). Buradaki ifade Pasinler Çayı'nın genişliğini de vermektedir.

Çevresinde yaşayan halkları ise "Phasian" olarak anmıştır:

"Ordan iki konakta on fersenk yol aldılar; ama ovaya girmek için aşılması gereken bir tepeyi Khalyb'lerin, Taokh'ların ve Phasian'ların tutmuş olduğunu gördüler." (Ksenophon, 2010: IV.VI,5).

Bilge Umar, bu ismin Hellen dilinde çeşitli anlamlara geldiğini ve o zamanlarda ırmağın asıl adı olmadığı gibi halkında asıl adı değildir diye belirtmiştir (Umar, 1982: 133). Hellen'ler, o dönemde iki ayrı ırmağı Phasis diye adlandırmışlardır. Biri, sözü edilen Pasinler Çayı'dır, diğeri ise Türkiye dışındadır (Umar, 1982: 143).

Aras nehri ve havzasının dinler tarihi açısından da önemli bir yeri vardır. Bu nehrin aşağı kesimleri, İslamiyet'in doğuşundan çok önceleri Yahudi bölgesi olarak bilinmektedir. Bu nedenle eski Yahudilere ait birçok öyküye mekan olarak Aras çevresi toprakları gösterilmektedir. Bu yüzden Ad ve Semüd kavimlerine ait harabeler, bu topraklarda aranmıştır. Eski dinlerin gelişme alanı içinde bulunmasından dolayı Aras nehri, eski kaynaklarda efsaneleştirilmiş ve sularının birçok hastalığa deva olduğuna inanılmıştır (Tuncel, 1991a: 335).

4.4. Büyük Menderes Nehri

Eskiçağ'da Karia olarak (Sevin, 2013: 105) adlandırılan Ege bölgesinin en uzun akarsuyu olan Büyük Menderes Nehri (Maiandros), 600 km uzunluğundadır ve 25000 km²'lik bir alanı dolaşarak Ege Denizi'ne ulaştıktan sonra (Tokgöz, 2011: 5) Latmos Körfezi'nden denize dökülür (Sevin, 2013: 111). Antik Çağ'da Frigya'dan başlayıp Lidya-Karya sınır çizgisinden İyonya'ya ulaşır oradan denize dökülüyordu (Tokgöz, 2011: 10). Karya içinde doğu-batı doğrultusunda uzanan ırmak, bu yörede güneyden kuzeye doğru akarak sularını aldığı üç büyük kolla beslenir. Doğudan batıya doğru bu kollar, Morsynos (Vandalas), Harpasos (Akçay) ve İdrias ülkesi içinden akan Marsyas'tır (Çine çayı). Bunların yanında kuzeyden, Messogis dağından kaynaklanan, Mastaura yakınındaki Khrysaoras (Sekendere) ile Tralleis yakınındaki Eudon (os) (Tabakhane deresi) ve küçük kolu Thebaites gibi bir takım dereleri de vardır (Sevin, 2013: 111).

Büyük Menderes nehri de (Maiandros), Hermos (Gediz) nehri gibi kıyı şeridinin topografyasında olumsuz gelişmelerin meydana çıkmasına neden olmuştur. Etkilerini hemen güneyindeki Latmos Körfezi'nde (Latmikos Kolpos) de göstermekteydi. Örneğin körfezin kuzey kıyısı üzerindeki bir liman kenti olan Priene M.Ö. 4. yüzyılın ortalarında daha yüksek bir alana taşımak zorunluğunu duymuş. MÖ. 499 yılında 200 savaş gemisinin demirleyebileceği büyüklükte bir limana sahip olan Myous I. yüzyıla gelindiğinde denizden 5-6 km. kadar (30 stadia) içeride kalmıştır. Bu dönemde, bugün Balat ovası adını taşıyan düzlük, büyük çapta Gaisonis denen bataklık bir gölle kaplıydı. Kıyılarında dört büyük kentin yer aldığı derin Latmos Körfezi'nden günümüze yalnızca Bafa gölü kalmıştır (Sevin, 2013: 86-87; Yakar, 2007: 275). Şimdi Büyük Menderes ırmağı, Samsun ve Beşparmak dağlarının arasında, üzerinde geniş çapta pamuk ziraati yapılan, 15-20 km kadar eninde büyük bir ova meydana getirmiştir. Verilen hesaba göre, Büyük Menderes ırmağının taşıdığı alüvyonların kıyıda birikmesi sonucu delta her geçen yüzyıl, yaklaşık olarak 1 km kadar daha batıya doğru ilerlemektedir (Sevin, 2013: 86).

Büyük Menderes nehrinin adı, antik kaynaklarda "Maiandros" olarak (Strabon, 2015: XII.7,15-17; Herodotos, 2014: V,118) Hitit çivi yazılı metinlerinde ise "Seha" olarak (Sevin,2013: 85) geçmektedir.

Maiandros adı da, nehrin dönüşlerini, sürekli değiştirmesinden ve kıvrımlı akmasından gelir. Buradan hareketle Meander genel anlamda "Kıvrım" anlamına gelir. Aslı eski Yunanca'da "Maiandros" olarak geçer (Tokgöz, 2011: 3). Nehrin akışı ve anlamı ile ilgi Strabon şu şekilde bilgi vermektedir:

“...Buradaki akıntısı o kadar kıvrımlıdır ki, bu derece kıvrımlı olan herşeye Maiandros’lamak adı verilir...” (Strabon, 2015: XII.7,15).

Strabon yine Maiandros nehrinin, önemli bir kolu olan Çine çayı, kaynakları, aktığı bölgeler ve döküldüğü yer hakkında bize detaylı bilgiler veriyor:

“Apameia, Marsyas Irmağı’nın (Çine Çayı) kaynakları yanında kurulmuştur. Irmak, kentin ortasından akar ve kaynakları kentin içindendir, aşağıya doğru kentin civarında dolaştıktan sonra, şiddetli ve aceleci bir akımla Maiandros’a karışır. Maiandros (Büyük Menderes), Orgas adında bir ırmakla daha birleştikten sonra düz bir ülkeden yumuşak ve ağır bir akıntıyla geçer ve ileride genişleyerek Phrygia içerisinden bir süre aktıktan sonra Maiandros Ovası denen yerde Karia’yla Lydia arasındaki sınırı meydana getirir. Buradaki akıntısı o kadar kıvrımlıdır ki, bu derece kıvrımlı olan herşeye Maiandros’lamak adı verilir. Irmak, sonunda şimdi Ionia’lıların oluşturduğu Karia’dan geçerek Meletos’la Priene arasından denize dökülür. O, üzerinde aynı ismi taşıyan bir kent bulunan Kelainai adlı bir tepeden çıkar. Kelainai ‘in yukarısında flütlerin ağız kısmının yapımı için elverişli olan kamışı yetiştiren bir göl bulunmaktadır. Hem Marsyas’ın hem de Maiandros’un kaynakları bu gölden beslenir.” (Strabon, 2015: XII.7,15).

Herodotos ise, Çine Çayı (Marsyas)’nı Karya ayaklanmasını anlatırken kısaca “...İdrias ülkesinden geçerek, Maiandros’a karışan Marsyas Çayı...” diye belirtmektedir (Herodotos, 2014: V,118).

Çine Çayı’nın neden Marsyas olarak adlandırıldığı ise bir efsane ile açıklanır. Efsaneye göre Apollon, Marsyas ile burada bir müzik aleti çalma yarışması yapmıştır. Apollon Iyra, Marsyas ise flütle yarışmaya katılmıştır. Apollon Iyrasını ters tutup çalmış, aynı şeyi Marsyas’tan da yapmasını isteyince flüt tersten ses çıkartmamış ve yarışmayı Apollon kazanmıştır. Ancak yarışmayı izleyen Frig Kralı Midas, flütün Iyradan daha üstün bir çalgı olduğunu söyleyince Apollon sinirlenmiş ve Midas’ın kulaklarını eşek kulaklarına çevirmiştir. Marsyas’ın da derisini yüzmüş, ancak sonradan pişman olmuş ve Marsyas’ı onun adını taşıyan ırmağa dönüştürmüştür (Tekin, 2007: 81).

Strabon, Maiandros’un sınır olma özelliğini, üzerinde kurulan Antiokheia kentini ve üzerindeki bir köprüyü de şöyle açıklar:

“...Maiandros bazı kabilelerin sınırlarını oluşturur fakat ülkelerin ortasından geçtiğinde doğru ayırım yapmayı güçleştirir. Dağlık arazinin ve ırmak toprağının her iki yanında yer alan ovalar için de aynı şey söylenebilir.” (Strabon, 2015: XIII.4,12).

“...Antiokheia orta büyüklükte bir kenttir ve Phrygia sınırına yakın bir yerde Maiandros’un üzerinde kurulmuştur. Irmağın üzerinde bir köprü vardır. Irmağın her iki tarafında kente ait verimli bir arazi vardır. Burada çok fazla miktarda Antiokheia kuru inciri üretilir...” (Strabon, 2015: XIII.4,15).

Magnesia kentinden bahseden Strabon, bu kentin aslında Maiandros’tan çok Gümüşlü Çay’a (Lethaios) daha yakın olduğunu belirtir:

“Ephesos’tan sonra gelen ilk kent Magnesia’dır. Bir Aiol kenti olan Magnesia, ırmağın yakınında olduğu için “Maiandros üzerindeki Magnesia” olarak adlandırılır. Fakat o, Maiandros’a karışan ve çıkış yeri Ephesos’luların topraklarındaki Paktyes Dağı’nda olan Lethaios Irmağı’na (Gümüşlü çay) daha yakındır...” (Strabon, 2015: XIV.1,39).

Strabon, Gümüşçay (Kapro) ’ın ve Çürük Su (Lykos)’yun da Maiandros’a katıldığını söyler. Şimdi Strabon, Laodikeia kentini anlatırken kentin adının Lykos (Çürük Su) nehrinden geldiğini açıklar :

“Laodikeia ‘da Kapros Irmağı (Gümüşçay), Maiandros ile birleşir. Keza büyük ölçüde bir ırmak olan Lykos (Çürük Su) da aynı yerde Maiandros’a katılır. Bu ırmağa izafeten kent “Lykos yanındaki Laodikeia” olarak adlandırılır.”(Strabon, 2015: XII.7,16).

Herodotos ise, Çürük Su (Lykos) hakkında verdiği bilgiden, Lykos ırmağının akış esnasında kaybolup tekrar yeryüzüne çıktığı anlaşılmaktadır:

“Phrygia kenti Anaua’nın ve tuz çıkarılan bir gölün yanından geçti, büyük bir Phrygia kenti olan Kolossai’ye geldi; Lykos ırmağının bir yarıktan akıp kaybolduğu yer burasıdır; aşağı yukarı beş stad ötede gene yeryüzüne çıkar ve Maiandros’a karışır...” (Herodotos, 2014: VII,30).

Yine Maiandros hakkında bilgi vermeye devam eden Strabon, nehrin sıcak su kaynakları ile olan bağlantısı, kıvrımlı akışı, depreme ve kentlere olan etkisinden bahseder:

“Karura, Phrygia’yla Karia arasında bir sınır meydana getirir. Burası bir köydür. Burada hanlar ve bazıları Maiandros Irmağı’nda bazıları da ırmağın kıyılarında bulunan sıcak su kaynakları vardır. Maiandros dolaylarındaki bütün toprakların depremin etkisi altında olduğunu ve iç kısımlara kadar hem ateş hem de su tarafından oyulduğunu, bu nedenle ovalarda başlayan bu durumun Kharonion’lar ülkesine kadar uzandığını söyleyebilirim. Bunlardan Hierapolis’teki, Nysa yöresinde Akharaka’daki ve Magnesia’yla Myous yakınındaki Kharonion’ları kastediyorum. Gerçekten toprak gevrek, kolay ufalanabilen cinstendi, aynı zamanda tuzlarla dolu olup kolay yanabilirdi ve belki de bu nedenlerden ırmağın akıntısı sık sık yönünü değiştirdiğinden, Maiandros kıvrılarak akmaktadır. Irmak aşağılara çeşitli zamanlarda, kıyının çeşitli kısımlarına alüvyon yığmakla beraber sel toprağının bir kısmını da açık denize sürükler. Gerçekte, kırk stadion uzunluğundaki sel toprağı yığınları, evvelce deniz kıyısında olan Priene’yi bir iç kent yapmıştır.” (Strabon, 2015: XII.7,17).

Karya ve İyonya’nın Persler’e karşı ayaklanmaları esnasında Pers generali Darios bu halkların üzerine yürümüştür ve Büyük Menderes nehri ve Çine Çayı (Marsyas) üzerinde savaş olmuştur. Bu konuyu Herodotos şu şekilde aktarmıştır:

“...Onun gelişini Karialılar haber aldılar. İdrias ülkesinden geçerek, Maiandros’a karışan Marsyas Çayı kıyılarındaki Beyaz Direkler denilen yerde toplandılar. Karialıların kurdukları mecliste birçok görüş ortaya atıldı. Bana kalırsa en iyisi, Kilikia kralı Syennesis’in kızlarından birisiyle evlenmiş olan Kindyeli Mausolos oğlu Pixodaros’un görüşüydü. Bu adamın düşüncesi Maiandros’u geçmek, sırtını ırmağa vererek, yani Karialılara kaçma olanağı bırakmayarak savaşa girmek ve sonuna kadar dayanmaktı. Ama onu dinlemediler. Kendi almaları gereken durumu Perslere bırakmaya, yani ırmağı onların geçmesine karar verdiler; böylece Persler eğer savaşta yenilirlerse, kendilerini ırmağa atacak, kaçamayacaklardı.” (Herodotos, 2014: V,118).

“Persler geldiler ve ırmağı geçtiler. Karialılar kavgaya Marsyas kıyılarında tutuştular. Yiğitçe dövüştüler ve uzun süre dayandılar, ama sonunda sayı çokluğu karşısında ezildiler...” (Herodotos, 2014: V,119).

Büyük Menderes (Maiandros) ile ilgili bu bilgilerden başka bir de Hellen’lerin yiğidi Herakles’in oldukça az bilinen, Kelainai/ Dinar yakınlarında geçmiş bir serüveni vardır. Destan öyküsüne göre, bu yörede Lityerses adlı bir yiğit yaşarmış. Lityerses, yöreden geçen yabancılara konukseverlik gösterir, onları ağırır; ama ekin biçip kaldırma çalışmalarına katılmayan yabancıyı bir ekin demetinin içine sarıp bağlar ve orağını vurarak, başaklarla birlikte yabancının başını da kesermiş. Herakles’e de öyle

yapmak istemiş, ancak kavgada yenilmiş, Herakles onun başını orakla kesip Büyük Menderes Irmağına atmış (Umar, 1982: 156).

4.5. Küçük Menderes Nehri

145 km uzunluğu ile Ege bölgesinin önemli nehirlerinden olan Küçük Menderes, İzmir Bozdağları ile Aydın dağları arasındaki geniş ovoidan geçer. Doğudaki dağlardan inen birçok kol Kiraz (Keleş) ovasında birleşir, bir dirsek çizerek Küçük Menderes ovasına çıkar. Buradan Batıya doğru akar. Kuzeyde Ödemiş ve Bayındır; güneyde Tire gibi kentlerin önünden geçer. Torbalı hizasında bir dirsek ile güneye dönen Küçük Menderes, dağlar arasından geçer, Selçuk (Ayasuluk) önünde deltasını oluşturur. Günümüzde Ephesos limanının kalıntıları denizden içerde kalmıştır. Çünkü körfez alüvyonlarla dolarak delta durumuna gelmiştir (Güney, 2004: 91).

Küçük Menderes, Eskiçağ'da "Kaystros" (Homeros, 2014: II, 61; Strabon, 2015: XIV.1, 26; XIII.3, 4; Başgelen, 2010: 70) olarak adlandırılmıştır.

Strabon, detaylı bilgiler vermemekle beraber, Küçük Menderes nehrinin denize döküldüğü yerde bir göl olduğunu söylemektedir:

"Kaystros ırmağının denize döküldüğü yerden sonra, denizden içeriye doğru boşalan Selounisia adında bir göl vardır. Bundan sonra Selunisia'yla karışan bir göl daha gelir, her ikisi de büyük gelir sağlar..." (Strabon, 2015: XIV.1, 26).

Kaystros (Küçük Menderes), Roma sikkelerinde tanrılaştırılmış ve her zaman genç bir erkek olarak tasvir edilmiştir (Ş. Sevimli ve M. Z. Sevimli, 2005: 227).

4.6. Gediz Nehri

Ege bölgesindeki 350 km uzunluğundaki Gediz Nehri, (Güney, 2004: 88) İç Batı Anadolu düzlükleri üzerinde yükselen Murad dağından çıkar, güneybatıya doğru düzlükler arasında akar (Günaltay, 1946: 9). Sonra Batıya yönelir, sağda Simav dağlarından gelen Kunduzlu, Selendi, Deliiniş, Demrek gibi çayları alır ve güneye yönelir. Antikçağ'da adı Katake Kaumene (Yanık Yöre) olan Kula yöresinden de küçük bir su Gediz'e katılır (Güney, 2004: 88). Salihli karşısında Adala'da ovaya girer. Burada Alaşehir suyunu alır. Manisa yakınında kuzeyden Akhisar ovasına gelen Kum Çayı'nı (Hyllos) alarak İzmir Körfezi'ne dökülür (Günaltay, 1946: 9).

Veli Sevin, Gediz (Hermos) Nehri'nin kollarını antik isimleri ile birlikte belirtmiştir:

"Temnos ve Dindymos dağları arasında, Asteles (Derbent Deresi) gibi birçok kolla doğan ırmak, Katakekaumene ülkesini aştıktan sonra, Sardeis kenti önlerinde kendi ovasına çıkar. Bu ovanın doğu uzantısından gelir Kogamos (Kogamis, Alaşehir) suyunu aldıktan sonra, sağdan ve soldan Paktolos, Hyllos, Phrygios ve Borbythes (Arapdere) deresiyle birleşen Krios (Nif Çayı) pek çok kolla beslenip, Menemen Boğazı içinden geçerek, Hermos adı ile Hermenios (İzmir) Körfezi'ne dökülür." Burada Phrygios'un batıdaki Akhisar suyu yada Kum çayına verilen ad olduğu, Paktolos'un ise Sart Çayı olduğu belirtilmiştir (Sevin, 2013: 181).

İyonya'nın en önemli akarsularından olan Gediz Nehri, Bizans döneminde "Mainomenos" olarak, Hitit belgelerinde ise "Mira" olarak adlandırılmıştır (Sevin, 2013: 76, 85). Nehrin adı Antik kaynaklarda ise "Hermos" olarak geçer (Strabon, 2015: XIII.1, 2; XIII.3, 4-5; Herodotos, 2014: V.101; Homeros, 2014: XX, 393).

Bölgenin eskiçağlarda önem taşımasında en önde gelen rollerden birini üstlenen Gediz (Hermos) Nehri'nin İzmir Körfezi'nin kuzey kıyılarındaki etkileri tam olarak

belirlenememiştir. Günümüzde denizden 30-35 km kadar içerdeki eski Aioli kenti Temnos'un bir zamanlar bu ırmağın ağız kısmında yer aldığı; buradaki körfezin sonunda Ants adını taşıyan bir kaynakla birlikte, bir zamanlar ada olan Leukai adlı bir kentin bulunduğu bilinmektedir. Menemen yakınlarındaki Panaztepe'de yapılan arkeolojik çalışmalar antik körfezin M.Ö. II. Binyılda Menemen ilçe merkezinin 13 km güneybatısına kadar ulaştığını ortaya koymuştur. Kuzeybatıda Foça ile güneydoğuda Pelikan Burnu ve İzmir / Karşıyaka arasında denize dökülen ırmağın ağzının sık sık yer değiştirdiği anlaşılmaktadır. 19.yüzyılın ortalarında ırmak, sularını günümüzde Pelikan burnu denen kesimde akıtmaktaydı ve alüvyonlar da İzmir Körfezi'ne giriş çıkışı güçleştirecek duruma gelmişti. Bunun üzerine yatak 1886 yılında kuzeye, olasılıkla en eski ağzın bulunduğu Foça yakınındaki bugünkü yerine yöneltilmiştir (Sevin, 2013: 85-86). Günaltay'a göre 1886'da nehrin yatağı açık denize çevrilmemiş olsaydı, belki bugün İzmir körfezi gemilerin girip çıkmalarına elverişli olamayacak bir hale gelmiş olurdu (Günaltay, 1946: 13).

Hermos ile Menderes vadileri, Anadolu yaylasına girmek için eski zamanlardan beri kullanılan büyük yollardır. Bu yollar Suriye'ye, Mezopotamya'ya, İran'a ve daha uzak bölgelere gidiyordu (Günaltay, 1946: 13).

Antik yazar Strabon, Gediz (Hermos) nehri ile ilgili de ayrıntılı bilgiler vermektedir. Lidya'lının başkenti olan Sardes'i anlatırken Gediz nehrinin ve kollarının nereden kaynaklandığını, geçtiği yerleri ve döküldüğü yeri anlatır:

"Sardeis büyük bir kenttir... Burası ozanın Meionia'lılar dediği Lydia'lının krali ikametgahıydı. Daha sonra yazarlar bunlara Maionia'lılar demişlerdir. Zirvesinde Perslerin beyaz mermerden yaptığı kemerler vardır. Buradan bütün çevredeki ovalar, özellikle Kaistros Ovası görülür. Bu dağın çevresinde Lydia'lılar, Mysia'lılar ve Makedonia'lılar yaşar. Paktolos Irmağı (Sart çayı) Tmolos Dağı'ndan çıkar. Eski zamanlarda bu ırmakta çok miktarda altın tozu bulunmuştu ve Kroisos ve onun ecdadının zenginliğinin ününün buradan kaynaklandığı söylenir. Fakat şimdi altın tozu yoktur. Paktolos ve halen Phrygios olarak adlandırılan Hylllos (Kum çayı) da Hermos'a dökülür. Bu üçü ve onlarla birlikte daha az önemli ırmaklar birleşerek, Herodotos'un dediği gibi Phokaia yakınında denize dökülür. Hermos, Mysia'da kutsal Dindymene Dağı'ndan çıkar. Katakekaumene ülkesinden Sardes topraklarına girer ve evvelce de söylediğim gibi civarındaki ovalardan da geçerek denize dökülür. Kentin alt tarafında, birbirine bitişik ve ovaların en iyileri olan Sardes, Kyros, Hermos ve Kaistros ovaları bulunur. Kentten kırk stadion ötede, ozanın sözünü ettiği Gygaia bulunur. Bu isim sonradan Koloe olarak değiştirilmiştir. Burada, çok kutsal olan Koloe Artemis'inin tapınağı vardır." (Strabon, 2015: XIII.4,5).

Strabon, Hermos Irmağının aktığı bölgeleri yine şöyle belirtir:

"Şimdiki Aiolis kentlerine Aigai'ı ve keza, "Rhetorik Sanatı" nı yazmış olan Temnos'u da katmalıyız. Bu kentler Kyme, Phokaia ve Smyrna topraklarının üst kısmında bulunan dağlık arazide yer alırlar. Hermos Irmağı bu topraklar boyunca akar." (Strabon, 2015: XIII.3,4).

Gediz nehrinin sınır olma özelliğini ve çevresinde yaşayan halkı yine Strabon'un, Hellen kolonizasyonları dönemine dair verdiği bilgiden anlıyoruz:

"...İon kolonizasyonu Troas'tan çok uzaktadır. Fakat Aioli'lerin kolonileri Kyzikene'den Kaikos Çayı'na kadar tüm ülkeye dağılmış ve daha da ileri giderek Kaikos ve Hermos çayları arasındaki toprakları da kaplamıştır." (Strabon, 2015: XIII.1,3).

"...Hermos Irmağı'nın döküldüğü yerler boyunca Aioli'lerin kentleri vardır..." (Strabon,2015: XIII.1,6).

Homeros ise İlyada Destanında, Akhilleus'un İphition'u öldürmesi üzerine övündüğü sözleri anlatırken Gediz (Hermos) Irmağını ve bir kolu olan Kum Çayı (Hyllos)'nı anar:

“oysa Gygaie Gölü'nün kıyılarında doğmuştun, orada babanın toprakları vardır, balığı bol Hyllos Irmağı'nın orda, burgaçlı Hermos Irmağı'nın kıyılarında.” (Homeros, 2014: XX,390-393).

Gediz nehriyle ilgili bilgiye ulaştığımız Herodotos ise kitabında Lidyalılar ve Perslerin Sardes savaşını anlatırken Hermos (Gediz) nehrini anlatır:

“İki ordu Sardes kentinin önünde uzanan o uçsuz bucaksız ve çıplak ovada karşılaştı. Hyllos ırmağı ve başka ırmaklar akar burada, hepsi de içlerinde en büyüğü olan ve Kutsal Ana'ya adanmış bulunan Dindymon Dağı'nda çıkan ve Phokaia (Foça) yörelerinde denize dökülen Hermos ırmağına karışırlar.” (Herodotos, 2014: I,80).

Sardes kentinin düşüşünü ve yanışını anlatırken Hermos (Gediz) nehrinin bir kolu olan Sart Suyu (Paktolos)'n dan ve altın pullar taşıdığından bahsetmektedir:

“Evden eve sıçrayan yangın bütün kenti yaktı. Yangın bütün kenti, en uzak köşelerine kadar sarmıştı, kaçıp kurtulma olanağı kalmamıştı; halk, yığın yığın agoraya ve Paktolos kıyılarına (Gediz'in kolu Sart suyu) koşuyordu; Tmolos'dan altın pullar taşıyan bu çay, agoranın ortasından geçer ve denize dökülen Hermos'a karışır.” (Herodotos, 2014: V,100).

Lidya başkenti Sardis düşmeden önce zenginliğinin doruğuna ulaşmıştı. Sözü edilen zenginlik büyük bir krallığın başkenti olmaktan çok, kent içinde akan Paktolos (Sart Çayı)'un taşıdığı altın kırıntılarından ve Lidyalıların işlettiği, Bergama ile onun batı ilerisindeki Kalarga tepesi arasında bir altın madeninden geliyordu. Belki de bu yüzden, Lidyalılar, değişim ölçüsü olmak üzere para basan ilk medeniyet olabilmışlerdi (Umar, 1982: 199). Sart Çayı'nın bu özelliğinden dolayı ona “Khrysorrhoeas” da denmektedir (Sevin, 2013: 181).

Batıl inançlara sıkı sıkıya bağlı olan Hititler için, volkanik olaylarda Tanrıların kendilerine verdikleri bir ikaz, bir fal işaretiydi. Bu volkanlardan bazıları tıpkı Santorini adasındaki o müthiş volkan patlaması gibi Murşili devrinde de aktif olmuş olabilir. Kula ve Eşme civarında o zamanlar volkan konileri Murşili'nin korkmasına ve yüzünün felç olmasına sebep olmuştu. Yıllıkların genişçe olan nüshasında bu olayın ayrıntıları başka türlü verilir. Buna göre volkanlar patladığında Murşili Lawasa Dağında değil de Sehiriya Irmağı üzerinde bulunuyordu. Bu ırmak, Kula civarındaki çaylardan ve Gediz'in kollarından birisi olarak düşünülmüştür (Ünal, 2003: 27-29).

4.7. Kızılırmak Nehri

Türkiye topraklarından doğup, denize ulaşan en uzun akarsudur. İç Anadolu Bölgesi'nin İmranlı doğusundaki 3.025 m yüksekliği olan Kızıladağı'nın batıya bakan yamaçlarından doğar. Birçok akarsuyun birleşmesiyle oluşan Kızılırmak'ın uzunluğu 1355 km'dir (Güney, 2004: 53). İç Anadolu'nun tümünü büyük bir yay çizerek dolaşır ve Bafra Burnundan Karadeniz'e dökülür. Havza alanı bakımından ise Fırat'tan sonra ikinci sırada yer alır (Ünsal, 2012: 212).

Antik Kaynaklarda “Halys” adı ile anılan (Herodotos, 2014: 1,74,75: Strabon, 2015: XII.3,12,39), Hitit belgelerinde ise Marassantia olarak geçen (Kuzuoğlu, 2007: 184; Akurgal, 2014: 80) ve Kaniş'ten kuzeye giden kervanların mecburen geçmek zorunda oldukları Kızılırmak nehrinden, Eski Assur metinlerinde ise bahsedilmez (Kuzuoğlu, 2007: 184). Kızılırmak, İç Anadolu'da büyük bir buklüm çizerek Sivas'tan Kayseri'nin kuzeyine doğru uzanır (Günaltay, 1946: 3). Kayseri yakınlarından geçerken

bu yörenin sularını toplayan Karasu (Sarımsaklısu) kolunu alan Kızılırmak'ın akış yönü Avanos'ta değişir. Kalecik yakınlarından geçerken kuzeydoğuya doğru akmaya başlar ve daha sonra doğuya döner. Bu sırada en büyük kolu olan Delice Irmağı ile birleşerek, Kuzey Anadolu dağlarını geçer ve Karadeniz Bölgesinin sınırları içerisine girer (Temel Britannica, 2003: 523). Bu bölgeden sonra Kuzeybatıya yönelir, Çorum sınırlarına girerek Osmancık ve Kargı ilçeleri yakınlarında keskin dirsekler yaparak, Tosya'dan gelen Devrez Çayı ile Kastamonu'dan gelen Gökırmak'ı alır (Ünsal, 2012: 212 ; Günlaltay,1946: 3). Bazen dağ zincirlerini şelalelerle dolu geçitlerle kesmek suretiyle akar, güzel manzaralar arz ederek ilerler ve Bafra Deltasından Karadeniz'e dökülür (Günlaltay, 1946: 3).

İçerisinde, tuz ve Jips bulunan genellikle kıvıll renkli, kumlu-killi arazi içinde akan ve bu arazilerden gelen kollarla beslenen Kızılırmak'ın suları tuzlu ve acıdır (Ünsal, 2012: 211; Temel Britannica, 2003: 523). Sularının bu özelliği nedeniyle Kızılırmak, Eskiçağ'da "Halys" olarak anılmıştır. Özellikle Antik yazarlar, Strabon ve Herodotos, Kızılırmak hakkında önemli bilgiler vermektedirler. Strabon (MÖ. 63-MS.24), Geographika (Antik Anadolu Coğrafyası) adlı eserinde Halys isminin anlamını açıklamakla beraber, Kızılırmak ile ilgili başka bilgilere de yer vermektedir. Strabon, nehrin isminin nerden geldiğini, sınır olarak hangi bölgeleri birbirinden ayırdığını, kaynaklarını nereden aldığını, kollarını ve kıyıların verimliliğini şöyle belirtmiştir:

"...Ksimene'de "Halai" denen tuzlalar vardır. Irmağın buna izafeten Halys ismini aldığı zannedilmektedir..." (Strabon, 2015: XII.3,39).

"Bundan sonra Halys Irmağı'nın ağzına gelinir. İrmak "Halai" yakınından geçtiği için bu ismi almıştır. Kaynakları Pontos ülkesinin civarında Büyük Kappadokia'daki Kamisene'dedir ve batıya doğru çoğalarak akar ve sonra Galatia'yla Paphlagonia arasından kuzeye doğru dönerek, bu iki ülke arasındaki sınıırıyla, Beyaz Syria'luların ülkelerinin sınırını meydana getirir. Hem Sinopitis'te ve hem de Bithynia'ya kadar uzanan ve evvelce sözü edilen kıyının gerisindeki topraklarda gemi yapımı için olağanüstü elverişli olan ve kolaylıkla ihraç edilebilen kereste bulunur. Masa yapmak için kullanılan tahtayı bu ağaçlardan elde ederler. Bütün toprakları işlenmiş olan ve denizden biraz yukarıda bulunan bu ülke zeytin ağaçlarıyla kaplıdır." (Strabon, 2015: XII.3,12).

"Halys'in kıyıların çok verimli olması, birçok yerlerden ve deniz aşırı ülkelerden buraya devamlı saldırılar yapılmasına neden olmuştur" (Strabon, 2015: XII.8:4).

Strabon'un, Paphlagonia¹², sınırlarını çizirken verdiği bilgi ise şu şekildedir:

"...Şu halde Paphlagonia, doğuda Halys Irmağı'yla, güneyde Galatlar ve Phryg'ler, batıda Bithyn'ler ve Mariandyn'ler ve kuzeyde Eukseinos'la sınırlanmıştır. Şimdi bu ülke, her ikisi de Halys Irmağı'ndan Bithynia'ya kadar uzanan iç kısım ve kıyı kısım olmak üzere ikiye ayrılmıştır..." (Strabon, 2015: XII.3,9).

Strabon, Pontus'tan bahsederken de Halys nehrini sınır çizirken kullanıyor:

"Pontus'a gelince; Mithridates Eupator kendisini buranın kralı ilan etti ve Tiberan'lar ve Armenia'ya kadar Halys Irmağı'nın sınırladığı ülkeye egemen oldu; ayrıca Halys'ın beri tarafındaki Amastris ve Paphlagonia'nın belirli yerlerine kadar uzanan bölgeyi ele geçirdi..." (Strabon, 2015: XII.3,1).

Büyük nehirlerin geçtiği vadiler, genellikle sınır hizmeti görerek çeşitli yönetimleri birbirinden ayırmış ve savaşçıların akımlarını çok az durdurmuştur.

¹² Bugünkü Kastamonu, Çankırı, Sinop illerini, Zonguldak ilinin Filyos Çayı doğusundaki bölümünü, Çorum ilinin Kızılırmak batısındaki bölümünü kapsar. Bkz. Umar,B.,1982. Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi, Ege üniversitesi Basın Yayın, İzmir

Asya'nın en eski zamanlarında Avrupa ırklarıyla Sami ırkların arasını ayırdığı bilinen Kızılırmak (Halys) nehri de bu tür nehirlerden sayılmaktadır (Texier, 2002: 10). Dolayısıyla Kızılırmak nehri sınır çizmesi bakımından önemlidir.

Kızılırmak ile ilgili bu bilgileri veren Strabon, aşağıdaki pasajda, Kappadokia kralı V. Ariarathes'in Kızılırmak üzerine bir baraj yaptırdığından bahsetmektedir:

"...Melas dar bir geçitte Euphrates'e bağlandığından, Kral Ariarathes buraya bir baraj yaparak komşu ovayı denize benzer bir göl haline sokmuş ve bazı adaların – Kyklad'lar gibi- dış dünyayla ilgisini keserek, burada çocukça zevklerle vakit geçirmiştir. Fakat birden baraj çökmüş, sular tekrar yayılmış ve bu şekilde dolan Euphrates Kappadokia toprağının birçoğunu silip süpürmüş, birçok iskanı ve ekili araziye bozmuş, ayrıca Phrygia'yı ellerinde tutan Galatia'lıların ülkelerine de oldukça zarar vermiştir..." (Strabon, 2015: XII.2:8).

Kappadokia Kralı V. Ariarathes'in M.Ö. 163-130 yılları arasında yaşadığını bilerek ve Veli Ünsal'ın görüşünü (Ünsal, 2012: 214) destekleyerek, bu barajın Kızılırmak üzerinde kurulan ilk baraj olduğunu söyleyebiliriz.

Strabon'un sözünü ettiği Melas, Kızılırmak'a Kayseri yakınlarında katılan Sarımsaklısu olarak da bilinen Karasu'nun koludur. Strabon, Argaios'un (Erciyes Dağı) eteklerinde kurulan kentten söz ederken Melas (Sarımsaklısu) hakkında bize şu bilgileri aktarmaktadır:

"Ayrıca, kentin önünde, ovada bir de ırmak vardır, ismi Melas'tır; kentten yaklaşık kırk stadion uzaklıktadır ve kaynakları kentin seviyesinden daha aşağıda bir yerde bulunur. Bu nedenle yerli halk bunu kullanmaz, çünkü yukarı doğru düzenli bir şekilde akmaz; fakat yayılarak bataklık ve göller meydana getirir ve yazın kentin etrafındaki havayı bozar, başka zamanlarda kolay olan taş çıkarma işini zorlaştırır; burada Mazaka'lıların yapıları için bol miktarda çıkardıkları düz taşlar vardır. Fakat bu sal taşlarıyla örtüldükleri zaman kolay çıkartılamazlar." (Strabon, 2015: XII.2:8)

Strabon'dan başka "Tarihin babası" olarak kabul edilen Herodotos da (MÖ.485-424), Historia (Herodot Taihi) adlı eserinde bize Kızılırmak hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Herodot Tarihi'nde, nehrin nereden doğup nereye döküldüğü, nerelerden geçtiği ve hangi sınırları birbirinden ayırdığı, savaşlarda nasıl bir rol üstlendiği ayrıntılı bir şekilde verilmiştir.

"Kappadokia'lılara Yunanlılar, Suriyeli derler. Bu Suriyeliler, Pers egemenliği altına düşmeden önce Medlere bağlıydılar. Medlerin toprakları ile Lydialılarinkiler arasında sınır, aslında Halys ırmağıydı ki, bu ırmak Ermenistan dağlarından çıkar. Kilikia'dan geçer, Matianleri sağına, Phrygia'yı soluna alıp, bu iki ülke arasında akar; bu ülkeleri geçtikten sonra kuzeye doğrularak Kappadokia Suriyelileri ile sol kıyıdaki Paphlagonia arasında sınır çizer. Demek ki Halys ırmağı hemen hemen bütün Asya'yı bir kıyıdan öbürüne kesmiş olur, bir yanda Kıbrıs adasının karşısına rastlayan kıyı, öbür yanda Karadeniz kıyıları. Burası bir çeşit boyun noktasıdır ve ayağına çabuk bir adam bu yolu beş günde alabilir." (Herodotos, 2014: I.72).

Plinius'tan aktarılan bilgiye göre de Halys nehri Kappadokia'dan akmaktadır: *"Kappadokia'nın içinde Kladius Caesar'ın Arkhelais isimli şehri vardır. Buradan Halys nehri akar."* (Işık, 2001: 104).

Persler için batıdaki en büyük güç Lidya Krallığı'ydı. Lidya'nın ortadan kaldırılması, Perslerin Ege Denizi'ne ve öte yakasına rahatça ulaşabilmelerine imkan verecekti. Bu iki güç arasında yapılan savaş, her iki devlet arasında Kızılırmak'ın sınır olmasıyla sonuçlanmıştı (Tekin, 2007: 53). Savaş, Alyattes döneminde olmuş ve savaş sırasındaki güneş tutulmasının tarihini Miletoslu Thales doğru tahmin etmiştir: M.Ö. 28 Mayıs 585. Bu tarihten itibaren Lidya'nın doğu sınırını Halys (Kızılırmak)

oluşturmuştur (Tekin, 2014: 93). Herodotos, Lidya krallarından Alyattes'in, Med Devleti ile beş yıl süren savaşını aktarmasının (Herodotos, 2014: I.74) ardından Alyattes'ten sonra Lidya Devleti'nin başına geçen Kroisos dönemini anlatırken de Halys nehrinden, askerlerin nehri nasıl geçtiğinden yani savaşta rolünden söz eder:

"-Kroisos, Halys kıyılarına vardığı zaman askerlerini mevcut köprülerden geçirmiştir, ben öyle sanıyorum; ama Yunanistan'da yaygın söylentiye bakılırsa, ona ırmağı aşmanın çaresini Miletoslu Thales göstermiştir. Kroisos'un diyorlar, çok canı sıkılıyordu, çünkü onlara göre, demin söylediğim köprüler o zaman kurulmuş değildiler. O sırada onun konak yerinde bulunan Thales, ırmağı ordunun sol yakasında görüyordu ve onu sağ yakadan da akıttırdı. Şöyle yaptı bu işi: Derin bir hendek kazdırttı, konak yerinin üst yönüne doğru ve yarımaya biçiminde, öyle ki eski yatağından sapan ırmak, konak yerinin ters yönünden giriyor ve çevresini dolandıktan sonra gene ilk yatağına dönüyordu ve böylece ikiye bölünmüş olan ırmağı aşmak daha kolay olmuştu. Kimileri "Eski yatak büsbütün kurutuldu," diyecek kadar ileri giderler. Ama ben bunu kabul edemem, öyle olsaydı, ırmağı dönüştürme nasıl geçebilirlerdi?". (Herodotos, 2014: I.75).

Herodotos'un verdiği bu bilgilerden ırmağı aşmanın o dönemde elbette kolay olmadığını, ancak çareler düşünülerek aşıldığını anlıyoruz.

Bu bilgilerden başka Herodotos, Kral Yolu'nu betimlerken de Halys ırmağından söz eder:

"...Phrygia sınırında Halys Irmağı'na rastlanır, bu ırmağı geçebilmek için buraya hakim durumda olan sıradağları ve ırmağı göz altında bulunduran önemli bir kaleyi aşmak gerekir..." (Herodotos, 2014: V.52).

Persler, Batıya yönelik yayılma politikalarını gerçekleştirmek için Kral Yolu'nu inşa etmişlerdir.¹³ Böylece tarihte ilk defa Anadolu, Doğu ile Batı arasında 200 yıl süreyle köprü görevini yaptı. Kral Yolu Efes'te başlıyor, Sardes üzerinden Lydia'ya oradan Gordion ve Ankara'ya, Kızılırmak'a varıyordu. Buradan da Kapadokya üzerinden Kilikya Kapıları'ndan Fırat'a geliyor, Dicle'yi geçiyor ve Assur üzerinden Susa'ya ulaşıyordu. Yol 90 gün sürüyordu. Yol boyunca konaklama yerleri ve krallığa ait posta istasyonları vardı (Akurgal, 2014: 339).

Önemli bir yere sahip olan antik yazarlardan Strabon ve Herodotos'un verdiği bilgiler, Kızılırmak'ın Eskiçağ'da önemli roller üstlendiğini gösteriyor.

Hitit Devleti'nin kurulmasından önce, Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nda (M.Ö.2000-1750), Assurlu tüccarların Anadolu'ya ticaret yapmak için geldikleri yer, Kayseri yakınındaki Kültepe'de yer alan Kaniş, aynı zamanda Hatti beyliğinin de merkeziydi (Sevin, 2002: 152).

Hititler'in, düşmanları olan Gaşkalar ile mücadelelerinde de Kızılırmak önemli olmuştur. Gaşka orduları, Kızılırmak'ın kuzeyindeki bölgeyi harap etmekle kalmamış, zaman zaman ırmağı geçip bugünkü Kayseri yakınlarındaki Kaneş'e doğru ırmağın güney kıyısını savurup geçmişler, böylece Hititlerin doğuyla en önemli iletişim rotasını tehlikeye atmışlardı. Hititler'in kutsal ve idare merkezi Samuha'da Yukarı Ülke olarak bilinen bölge de bulunuyordu. Bu yöre kimi araştırmacılara göre Kızılırmak (Halys), kimine göre de Fırat (Euphrates) üzerindeydi. (Macqueen, 2013: 58-59). Samuha'nın nerede olduğuna dair bir çok farklı görüş vardır.

Hitit Devleti'nin en güçlü komutanı ve başarılı devlet adamı olan I. Şuppiluliuma döneminde (M.Ö. 1380-1345) Mitanni Kralı Tuşratta ile savaşarak Hatti ülkesi ele geçirilmişti. Ancak Mitanni Devleti'ni tamamen ortadan kaldırmayan Şuppiluliuma, Tuşratta'nın oğlu Mattivaza'yı tahta çıkararak, bu ülkeyi Assurlulara

¹³ Kral Yolu hakkında ayrıca bkz: Ramsay,W.M., 1960. Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, Çev.: M. Pektaş, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul

karşı tampon bölgesi olarak kullandı. Yapılan anlaşmada, Mattivaza'nın anlatımında Kızılırmak nehrinin adı "Marassantia" olarak geçmektedir:

"Marassantia (Kızılırmak) Irmağı'nda Teşup'un sevgilisi Hatti Kralı, Büyük Kral, Yiğit güneş Šuppiluliuma'nın ayaklarına kapandım. Büyük kral beni eli ile kaldırdı ve benden memnun kaldı ve benden Mitanni Ülkesi'nde olup bitenleri sordu..." (Akurgal, 2014: 80).

Pınar Yaman Bülbül'ün 2006'daki çalışmasında Nerik şehri ile ilgili verdiği bir belgede de aynı şekilde Kızılırmak nehrinin adı Marassantia olarak geçmektedir. Nerik şehri, Hititler'in büyük kült merkezlerinden biriydi. Yerinin tespit edilmesi için çalışılan bir Hitit belgesinde, şehrin Kızılırmak civarında olduğu da tespit edilmiştir. Metnin arka yüzünde ki 12.-14. Satırlarda geçen ifadeler şöyledir:

12. ID Marassantas-wa annallaza: ipattarmayan arsas

13. DU-as-ma-war-an wahnut nu-war-an DUTU-i DLIM_an arsanut URUNerik-war-an

14. maninkuwan arsanut

Tercümesi:

12. Marassanta Nehri eskiden başka bir yönde akardı.

13. Fakat Fırtına Tanrısı onu çevirdi ve onu Tanrıların Güneş Tanrısı'na (DUTU-i DINGIRLIM-an) doğru akıttı. Onu Nerik şehrine

14. yakın akıttı.

(P.Bülbül, 2006: 70-71).

R.Matthes ve C.Glatz ise Nerik şehrinin Kızılırmak (Marassanta) ile Devrez (Dahara) Çayı'nın kesişme noktasında lokalize edilebileceğini belirtmişlerdir (Matthes and Glatz, 2009: 68).

Hititler, aynı zamanda Kızılırmak bölgesinde Miocene (Miyosen) Platosunun zengin yataklarından tuz elde edilmesi ile ilgileniyorlardı (Matthes and Glatz, 2009: 59).

Kanunlarda da Kızılırmak nehri geçmektedir. Ahmet Ünal, Kaçma ve kaçanların yakalanması ile ilgili açıklama yaparken, kanunda bahsedilen nehrin Kızılırmak olduğunu belirterek, bunu şu şekilde aktarmıştır:

"eğer bir köle kaçarsa ve onu birisi geri getirirse –eğer onu yakınında yakalarsa ona (mükafat olarak) ayakkabı verirler. Eğer ırmağın (Kızılırmak) bu tarafında (yakalanırsa) 2 şekel gümüş verir. Eğer ırmağın öbür tarafında (yakalanırsa) 3 şekel gümüş verir." (Ünal, 2005: 148).

Sonraki dönemlerde, Büyük İskender de MÖ. 334 baharında Anadolu seferine çıkarak Galatya'nın en önemli kenti Ankyra'ya (Ankara) geldi. Kappadokia'ya doğru yola çıktı. Böylece Halys Irmağı'na (Kızılırmak) kadar Küçük Asya'nın önemli bir bölümü İskender'in egemenliğine girmiş oldu. Buradan sonra Tarsos'a giren İskender'in Antik kaynaklarda yorgunluktan bitap düşerek Kydnos Irmağı'nda (Tarsus Çayı) yüzdükten sonra ateşlendiği ve uyuyamadığı anlatılır (Tekin, 2007: 116-117).

Roma döneminde, sel felaketleri olduğu zaman Kızılırmak'ı geçmek mümkün olmayınca İmparator Theodosius'a bir mektup gönderilmiş ve nehir üzerinde köprü yaptırmayı, geçişlerin güvenceye alınması ve nehrin şüpheli geçitlerinden halkın kurtarılması rica edilmiştir. Ancak, Theodosius'un bu ricayı kabul ederek, sonradan köprüyü yaptırap yaptırmadığı bilinmemektedir. Fakat bu mektubun yazılışından az bir zaman sonra Halys üzerine bir köprü kurulmuştur. Bu köprü'nün kurulmasıyla yeni bir devre başlamış ve Kızılırmak'ın doğal sınır olma görevi ortadan kalkmıştır. Çünkü Kızılırmak'ın iki yakası arasında geçiş kolaylaşmıştır (Ramsay, 1960: 282-283).

Halys (Kızılırmak) nehri, aynı zamanda Eskiçağ dünyasında bir ırmak tanrısı olarak kabul edilmiştir. Tanrı Halys, Roma imparatorluk dönemi sikkelerinde

betimlenmiş ve antik kaynaklarda tanrısal kimliğine dair izler bulunmuştur. Roma İmparatorluk döneminin Gangra¹⁴ ve Tavion¹⁵ kentlerinin sikkelerinde ırmak tanrısı Halys betimlenmiştir. Gangra'nın Iulia adına darp edilmiş sikkelerinde Halys, sola doğru uzanmış olarak saz tutarken, sağ elini ise bir gemi pruvasına yaslarken görülmektedir. Kolunun altında ise içinden su akan devrik bir amphora bulunmaktadır. Tavion kentinin, Septimius Severus adına darp edilen sikkelerinde, Halys'in başında ırmak bitkilerinden oluşan bir çelenk bulunmaktadır. Sağ eliyle de yanındaki kadirganın dümenini işaret etmektedir. Bu betimlemelerde görülen gemi pruvasının ve dümeninin, ırmağın denize açıldığını işaret ettiği düşünülmüştür (Altınoluk, 2005: 45).

4.8. Yeşilırmak Nehri

Yeşilırmak, Kızılırmak ve Sakarya Irmağından sonra Türkiye sınırları içinde Karadeniz'e dökülen üçüncü büyük akarsudur. Yeşilırmak'ın uzunluğu 468 km.'dir. Ancak, Kelkit çayı ile Yeşilırmak ağzı arasındaki uzunluk 521 km.'yi bulur. Yeşilırmak, Koyulhisar güneyindeki Kösedag'ın batı yamaçlarından doğan birçok çayın birleşmesiyle ortaya çıkar. İlk oluştuğu yerde adı Tozanlı Çayıdır (Güney, 2004: 48). Yeşilırmak başlıca üç kolun birleşmesinden meydana gelir. Bunlardan Çekerek Çayı, Yıldız dağlarından çıkar ve Amasya'ya gelmeden önce Yeşilırmak adıyla anılmaya başlar (Temel Britannica, 2003: 497; Günaltay, 1946: 2-3). Bu kol, Zara ile Suşehri arasındaki Köse dağından çıkar, batıya doğru akarak Tokat'tan geçer. Amasya'ya varmadan Çekerek Suyu ile birleşir. Üçüncü ve en uzun kol olan Kelkit Çayı, Zigana eteklerinden çıkarak Çoruh'un aksine batıya doğru akar, Erbaa batısında Amasya'dan gelen Yeşilırmak'la birleşir (Günaltay, 1946: 2-3). Yeşilırmak, Çarşamba kentinden geçtikten sonra kuzeydeki Cıva Burnu'nun hemen doğusunda Karadeniz'e dökülür (Temel Britannica, 2003: 498).

Antik kaynaklarda ismi "Iris" olarak geçer (Strabon, 2015: XII.3,15-39). Yeşilırmak hakkındaki bilgileri en detaylı şekilde Strabon vermiştir. Nehrin doğduğu yer, aldığı kollar, üzerinde yapılan köprüler, açılan kanallar ve nehir çevresi hakkındaki bilgilere Strabon aracılığıyla ulaşmaktayız. Çünkü, Yeşilırmak'ın geçtiği yerlerden biri olan Amasya şehri, Strabon'un anavatanıdır ve Amasya'yı anlatırken Yeşilırmak'ı önemsemeden geçemezdi. Buna karşın Hitit belgelerinde Yeşilırmak ile ilgili bilgiye rastlanmamaktadır ki zaten nehirlerin geçtiği belgelerde çoğu zaman nehir isimleri zikredilmemiştir. Yine Herodotos'un eserinde de Yeşilırmak ile ilgili bilgiye rastlanmamaktadır.

Strabon'un Iris Irmağı (Yeşilırmak) hakkında aktardığı bilgiler şöyledir:

"Themiskyra bir ovadır; bir tarafını deniz yalar ve kentten yaklaşık altmış stadion uzaklıktadır ve diğer taraftan güzel ormanlarla ve kaynakları dağın içinde bulunan küçük akarsularla kaplı dağlık bir araziyle çevrilidir. Böylece bütün bu akarsularla beslenen Thermodon Irmağı (Terme suyu), ova boyunca akar ve Phanaroia'dan çıkan diğer bir ırmak da aynı ovadan akar ve bunun ismi Iris'tir (Yeşilırmak). Bunun kaynakları Pontos'tadır ve Pontos'taki Komana kentinin ortasından, verimli bir ova olan Dazimonistis'ten batıya doğru aktıktan sonra, şimdi terk edilmiş olan eski krali Gazioura kentine doğru kuzeye kıvrılır, Skylaks'ın ve diğer ırmakların da suyunu alarak tekrar doğuya doğru döner, çok sağlam bir şekilde tahkim edilmiş olan ana vatanım Amaseia'nın surlarını aşarak Phanaroia'ya ulaşır. Burada, Armenia'dan çıkan Lykos Irmağı'na (Kelkit Çayı) katılır ve o da Iris olur. Bundan

¹⁴ Çankırı, bkz: Sevin, V.,2013. Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I, TTK, Ankara

¹⁵ Büyük Nefes, bkz: Sevin, V.,2013. Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I, TTK, Ankara

sonra ırmak, Themiskyra'ya ve Pontus Denizi'ne akar. Bu nedenle burada düzlük daima nemlidir ve otlar kaplıdır, sığır ve at sürüleri beslenebilir ve burada pek çok ak darı ve süpürge otu yetişir. Bu kadar bol sulanmasından dolayı burada bir kere dahi kıtlık olmamıştır.” (Strabon, 2015: XII.3,15).

“Benim kentim (Amasya), içinden Iris Irmağı'nın aktığı geniş ve derin bir vadide kurulmuştur. İnsan emeği ve doğa buraya hem kent hem de kale karakterini olağanüstü bir şekilde sağlamıştır. Çünkü burası yüksek ve çok sarp bir kaya olup dimdik ırmağa doğru iner ve ırmak tarafında, kentin kurulmuş olduğu yerde, kıyıda bir duvar ve her iki tarafta sivri tepelere doğru uzanan duvarlar vardır. Bu tepeler iki tane olup doğal bir şekilde birbirlerine bağlıdır ve görkemli birer kule halinde yükselmektedirler. İki sivri tepe birbirine tamamen dar bir geçitle bağlıdır. Burası her iki tarafta, kıyidan ve varoşlardan beş veya altı stadion yüksekliktedir ve bu geçitten tepelere bir stadionluk, hiçbir kuvvetin aşamayacağı, dik bir yokuş daha vardır. Bu kayaların içinde sarnıçlarda bulunur; fakat kentin bu kaynaklardan faydalanmasına olanak yoktur. Buradan, bir tanesi ırmağa bir tanesi de boğaza doğru olmak üzere kayalara, boru şeklinde iki tane kanal oyulmuştur. Irmağın üzerine, bir tanesi kentten varoşlara diğeri de varoşlardan dışarıya olmak üzere iki köprü kurulmuştur; kayalığın yukarısında olan dağ bu köprüde son bulur. İlk önce çok geniş olmayan ırmak boyunca uzanan bir vadi vardır, bu sonunda genişleyerek Khiliokomon Ovası'nı meydana getirir; ondan sonra her ikisi de verimli olan, Halys Irmağı'na doğru uzanan Diakopene ve Pimolisene bölgeleri yer alır. Bunlar Amaseia'luların ülkesinin kuzey kısmını meydana getirir ve uzunluğu yaklaşık beş yüz stadiondur; bundan sonra ülkenin geri kalan kısmı gelir.” (Strabon, 2015: XII.3,39).

J.G. Macqueen, Gaşkalar ve Hititlerin mücadelesini anlatırken Kummeşmaha Irmağı'nın Kelkit Çayı olabileceğini belirtmiştir. Hititler, Gaşkalar'a karşı Kummeşmaha ırmağına kadar nüfuz etmiş ancak kalıcı üstünlük elde edememişlerdi (Macqueen, 2013: 58). Öte yandan R.Matthes ve C.Glatz, 2009 yılında Anatolian Studies'ta yayınlanan makalelerinde Kummeşmaha Irmağı'nı Yeşilırmak'ın kolu olan Çekerek Çayı'na idantifiye etmişlerdir (Matthes ve Glatz, 2009: 69).

Sedat Alp, Hititlere dair bir metni verirken metinde sözü geçen Zuliya Irmağını Çekerek Irmağı olarak almıştır. Sedat Alp'in verdiği, III. Hattuşili tarafından düzenlenen oğlu IV. Tuthaliya'nın Kral olmadan önce koruma kıtası komutanı (Baş Mesedi “Zıpkıncı Baş”) iken, başından geçen bir savaş macerasını anlatan metin, şöyledir:

Olay, Maşat (Tapigga) bölgesi ile Ortaköy (Sapinuwa) bölgesi arasında Sakaddunuwa (Karadağ) ve Sarpunwa (Emir dağı) ile Sispinuwa (Buzluk dağı) arasında akan Zuliya (Çekerek) ırmağı üzerinde cereyan etmektedir:

“O, oradan nereye gitti ise, ona (karşı) bir yandan Sakaddunuwa dağı (halkı) düşman idi. Diğer yandan ona (karşı) Sispinuwa dağı (halkı) düşman idi. Diğer yandan Sarpunwa dağı halkı ona (karşı) düşman idi. Onun orada olduğunu bütün düşman (lar?) karşıdan işitince, Kaska'luların hepsi de oraya vardılar ve ona (karşı) Zuliya ırmağının önünde köprüyü tuttular. Ve köprüyü yıktılar. Zuliya'nın (suları) yüksek idi. Samuha kentinin Tanrıçası İstar ona yardım etti. Ve (suları) yükselmiş (olan) Zuliya ırmağından dışarıya sürdü. Onu sudan kemerinden tutarak yukarıya (çekt)ti. Irmakta ona yayla, okla (ve) taşla saldırdılar. Hakimem Samuha kentinin Tanrıçası İstar onun üstüne (koruyucu) bir giysi tuttu. Irmaktan (öte) yana varınca, düşmana karşı bir savaş arabası ile öte yana sürdü. Düşman da ona karşı sürdü (?). Onun savaş arabasını süren komutanlar da aynı biçimde ırmaktan öte yana (?) sürdüler. Biri (?) (diğerine s)aldırdı. Biri (?) diğerini öldürdü (?). Bir kent (?) (halkı) diğer kent (halkını) öldürdü? (Zuliy) a?

.....

 (Alp,2011: 142).

Bu olayın yanında, Sedat Alp'in 1977'de yayınlanan bir makalesinde Zuliya Irmağı ile ilgili şu bilgilere de ulaşılmaktadır: III.Hattuşili'nin önemli bir metin grubunda Hititler ile Gaşkalılar arasındaki bir savaşta Sakkadunwa, Sispinwa ve Sarpunua dağlarında yaşayan ve Hititler'e düşman olan halk önemli bir rol oynamaktadır. Metne göre bu dağların arasından Zuliya ırmağının aktığı anlaşılmaktadır. Bir trafik kazasında erken bir yaşta ölen K. Riemschneider bu metinlerin önemini anlamış ve onları ilk kez işlemiştir.

Burada Sedat Alp, Riemschneider tarafından A olarak adlandırılan metni daha sonradan aidiyeti yine kendisi tarafından tanınan ve sunduğu metni genişleten KUB XXXI 20 ve Bo 5768 ile ve birkaç yeni okuyuş ve tamamlama teklifiyle birlikte transkripsiyon ve tercüme halinde yeniden sunuyor:

KBo XVI 36 +KUB XXXI 20+Bo 5768 (satır sayımı KBo XVI 36 II'ye göre)

II

- 4' O, [or]adan nereye gitti ise,
- 5' Ona (karşı) bir yandan Sakaddunuua dağı (halkı)
- 6' düşman idi. Diğer yandan ona (karşı)
- 7' Sispiunuua dağı (halkı) düşman idi.
- 8'[Di]ğer yandan Sarpunua dağı halkı ona (karşı)
- 9'[düşm]an idi. Onu (n orada olduğunu)
- 10' [b]ütün düşman [lar?] karşıdan
- 11' iştince, Kaşka'lıların
- 12'hepsi (de) oraya vardılar
- 13' ve ona (karşı) Zuliya ırmağının ön[ünde]
- 14'köprüyü tuttular.
- 15' ve köpr [ü]yü yıktılar.

III

- 1 Zuliya'nın (suları) yüksek
 - 2 idi. Samuha kentinin tanrıçası İstar
 - 3 ona yardım etti.
 - 4 ve (suları) yükselmiş (olan) Zuliya ırmağından
 - 5 dışarıya sürdü. Onu sudan
 - 6 kemeri [nde]n tutarak yukarıya
 - 7 (çekti). Irmakta ona
 - 8 y [ay]la, [o]kla (ve) taşla
 - 9 saldırdılar. Hakimem Samuha kentinin tanrıçası İstar
 - 10 onun üstünde bir kalkan tuttu.
 - 11 Irmaktan (öte) yana varınca,
 - 12 düşmana karşı bir harp arabası ile
 - 13 öte yana sürdü. Düşman da ona karşı [sür]dü?.
 - 14 Onun Harp ara [basını süren] komutanlar da
 - 15 aynı biçimde ırmaktan ö[te yana (?) sürdüler. Biri (?)]
 - 16 diğerine s[aldırdı. Biri (?)]
 - 17 diğerini [öldürdü (?) Bir kent (?) (halkı)]
 - 18 diğer k[ent (halkını).....]
 - 19 Zuliy [a?.....]
- (buradan itibaren metin kırıktır.)

Zuliya ırmağı, verilen bu belgelere göre Scylax (=çekerek) ile idantifiye edilmiştir.(Alp, 1977: 643-646). Irmağın adı, klasik çağda Sclax (İskit) olarak geçmektedir. Sclax ismi Sakae, Saka gibi İskitler için kullanılan bir kelimedir. Bu isim bölgede İskitler'in etkin olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Çekerek ırmağının Antik Çağdaki ismi ise Scylax (İskit) olarak geçmektedir (Şahin, 2013: 208).

Yeşilirmak (Iris), Türk ve İran edebiyatında çok işlenen bir efsanede de yer alır. Ferhat ile Şirin hikayesinde, Ferhat'ın Şirin'e kavuşması için öngörülen şart, Amasya kentinin ötesindeki suyu (Yeşilirmak) Amasya'ya getirmektir. Ferhat'ın açtığı kanal ile Yeşilirmak Amasya'ya ulaşır. Bu efsaneden adını almış olan “Ferhat Su Kanalı”, Geç Helenistik-Erken Roma dönemine tarihlendirilmektedir. Bu dönemde kanal, Amasya kentinin su ihtiyacını karşılamak üzere, kayalar oyulup tüneller açılarak, yer yer duvar örülerek arazi sistemine uygun bir şekilde yapılmıştır. Ayrıca İris nehri, Roma İmparatorluk Dönemi'nde Amasya kentinin II. Faustina adına dar pedilen sikkelerinde betimlenmiştir. Bu sikkelerde Iris, sakallı ve uzun saçlı bir erkek olarak görülmektedir (Altınoluk, 2005: 71).

4.9. Sakarya Nehri

Ülkemiz sınırları içerisindeki Kızılırmak ve Fırat'tan sonra uzunluk bakımından üçüncü akarsudur. Eskişehir ilinin güney kesiminde yer alan Çifteler kentinin güneyindeki Sakaryabaşı yöresinden doğan Sakarya Irmağı'nın uzunluğu 824 km'dir (Temel Britannica, 2003: 16). Kaynağından sıcak olarak çıkan ırmak (Temel Britannica, 2003: 16), güneydoğuya yönelir. Orta Anadolu bozkırlarından ve İçbatı Anadolu'nun ormanı azalmış yörelerinden geçerken bol alüvyon taşır (Ünsal, 2012: 215). Ankara'nın 80 km. kadar batısından geçer. Burada soldan en büyük kolu olan Porsuk Çayı'nı alır (Günaltay, 1946: 3). Kütahya'nın Dumlupınar ilçesinden doğan Porsuk Çayı'ndan sonra Ankara Çayı'nı ve Kirmir Çayı'nı alır. Sarıcakaya yöresinden kuzeybatıya ve kuzeye yönelen ırmağa bu kesimde Karasu, Göksu ve Göynük Suyu katılır (Temel Britannica, 2003: 16-17). Batıya yönelen ırmak Geyve boğazından geçerek Adapazarı ovasına girer. Burada sağdan gelen Mudurnu Çayı ile birleşir (Günaltay, 1946: 3). Tektonik yapısına uygun olarak “S” çizer ve yukarı çıkışında düzlüklerden geçtiği için ova görünümüne kavuşur. Sakarya ili Karasu kentinin batısında Sakaryaağzı olarak adlandırılan yörede Karadeniz'e dökülür (Ünsal, 2012: 215).

Veli Sevin, Porsuk Çayı'nın Hitit metinlerinde “Hulana” olarak geçtiğini, antik adının ise “Tembris” olduğunu, Mudurnu Çayı'nın ise “Gallos” adıyla bilindiğini belirtmiştir. Sakarya nehrinin en önemli kollarını ise Parthenios (Seyit suyu), Siberis (Hieros, Girmir Çayı), Skopas (kopas, Aladağ Çayı) ve Melas (Çark suyu) olarak vermiştir (Sevin, 2013: 33). Melas'ın Kızılırmak'ın bir kolu olan Sarmısaklı su içinde kullanıldığını ve Strabon'un eserinde geçtiğini Kızılırmak nehrini açıklarken vermiştik.

Küçük Asya'nın adı en çok duyulmuş nehirlerinden biri olan Sakarya nehrinin adı M.Ö.II. binyıla ilişkin Hitit belgelerinde Sahirija ya da Sahiriya olarak isimlendirilmiştir (Ünsal, 2012: 215; Sevin, 2013: 33). Antik kaynaklarda ise adı Sangarios olarak anılır (Strabon, 2015: XII.3,7: XII.5,3; Homeros, 2014: III,187; XVI,719).

Strabon, Sakarya nehrinin kaynaklarını, aktığı bölgeleri, yakın çevresini ve Bithynia sınırını çizdiğini belirterek şöyle bilgi verir:

“Khalkedon ve Herakleia arasında akan Psillis, Kalpas ve Sangarios (Sakarya Nehri) vardır. Bunun sonuncusu Homeros tarafından söz konusu edilmektedir. Sangarios'un kaynakları, Pessinous'tan yüz elli stadion kadar uzaklıkta olan Sangia

köyü dolaylarındadır. Irmağın büyük bir kısmı Phrygia Epiktetos'ta ve ayrıca Bithynia'nın bir kısmında akar; bu suretle, Hellespontos Phrygia'sında bulunan Modra'da başlayan Gallos Irmağı'yla birleştiği yerden hesap edilirse, Nikomedia'dan üç yüz stadion'dan biraz daha uzaktır. Burası Phrygia Epiktetos'la aynı ülkedir, vaktiyle Bithynia'lılar tarafından zapt edilmiştir. Evvelce gidiş geliş uygun olmadığı halde şimdi elverişli olan ırmak, denize döküldüğü yerde Bithynia'nın sınırını oluşturur. Bu kıyının ötesinde Thynia Adası bulunur. Bildircın otu denen bitki Herakleia topraklarında yetişir. Bu kent Khalkedonia tapınağından aşağı yukarı bin beş yüz stadion ve Sangarios Irmağı'ndan da beş yüz stadion uzaklıktadır." (Strabon, 2015: XII.3,7).

Adem Işık, 2001'de yayınlanan eserinde antik kaynaklardan önemli bilgiler aktarmaktadır. Plinius'ın "Naturalis Historiae" adlı eserinden verdiği bilgilere göre:

"Dardanel ağzından sonra bazıları tarafından Rhesus denilen Rhebea nehri vardır; sonra Syria ve Calpas limanı ve pek büyük bazı kolların aktığı, Phrygia'dan çıkan ünlü nehir Sangarios vardır ki bunların arasında Tembrogios ve Gallus bulunur; Sangarios'un adı genellikle Sangarios olarak verilmıştır."

Adem Işık'ın, Titus Livius'tan aktardığı bilgilerde ise yine Sangarios nehrinin doğduğu, döküldüğü yerler ve balık yönünden zengin olduğu açıklanmaktadır:

"Sangarios nehri Adoreus dağından çıkarak Phrygia'dan geçer, Bithynia yakınlarında Thymbres ile birleşir. Burada suları iki katına çıkarak akar ve Bithynia'yı geçerek Propontis'e dökülür. Ama bu nehir boyunun büyüklüğü ile değil de halka sağladığı balık çeşitliliği ile bilinir..."

Stephanus Byzantios'da ise Sangarios isminin nerden kaynaklandığı açıklanmaktadır:

"Phrygia'da Sangarios nehri, Myrleanos ona Sangaron denildiğini söyler. Hermogenes ise "Phrygia hakkında" adlı eserinde Saggan adında birinin Rea'yı (Kybele) gücendirdiğinden bunun suyunu değiştirdiğini ve bu nehrin adının Sangarion koyduğunu söyler. Xanthos onun yakınında Dağ Ana'sının tapınağı olduğunu söylemiştir." (Işık, 2001: 31- 33).

Plinius'tan aktarılan bilgiye göre ise: "...buradaki nehirler daha önce bahsedilen Sangarios ve Gallos nehirleridir. İkincisinden Ana Tanrıça'nın rahipleri isimlerini almışlardır." (Işık, 2001: 62).

Strabon, Frigler için önemli olan tapınak kenti Pessinous'u anlatıp, Kybele isminin nerden geldiğini açıklayarak Sakarya nehrinden de bahseder:

"Pessinous, büyük ticaret merkezi olup büyük saygı gören "Tanrılar Anası" na ait tapınak buradadır. Kybele ismini Kybelon Dağı'ndan aldığı gibi Dindymene ülkesi de ismini üst tarafındaki Dindymon Dağı'ndan almıştır. Yakınında Sangarios Irmağı (Sakarya Nehri) akar ve bu ırmağın üzerinde eski Phrygia'lılara, Midas'a, hatta kendi devrinden önce yaşamış olan Gordios'a ve diğerlerine ait iskan kalıntılarına rastlanır." (Strabon, 2015: XII.5,3).

Akarsuyun kutsallaştırılmasının izlerine, Eski Anadolu'da, Sakarya nehri civarında da rastlanır. 27 Mart (hilaria) Frigyalı ana tanrıça Kybele'nin "hamam" günüdür. Bu tanrıçanın heykelinin suya batırılışı ya bir nehirde (Pessinus'ta Kybele, Gallus'ta yıkanır) ya da bir gölde gerçekleştirilirdi. Burada M.Eliade, ritüelin gerçekleştirildiği Gallus¹⁶'u, Frigler'in Sakarya nehrinin iki koluna verdikleri isim olarak açıklamaktadır. Kutsal banyo töreni, büyük bereket ve tarım tanrıçaları tapımın

¹⁶ Gallus / Gallos: İnegöl Deresi: Bkz: Işık, A.,2001: Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi, TTK, Ankara

da sık sık uygulanırdı. Suyun içine batarak yenilenme inancı buna bağlıdır (Eliade, 2003: 202).

Frigler'in iskan kalıntılarından da bahseden Strabon, Frigler'in Sakarya nehri çevresini yerleşim alanı için seçtiklerini bize kanıtlıyor:

"...O zaman bu Phrygia'lılar kimlerdir? "Sangarios kıyıları boyunca kamp kuran" kimlerdir?... " (Strabon, 2015: XIV.5,29).

Sakarya nehri ve çevresi ile Kızılırmak havzasına, Frigler'den sonra Galatlar¹⁷ yerleşmişti. Sakarya nehrinin doğusunda kalan bölgede üç büyük Galat boyu yerleşmişti. Bu boyların tümü farklı bölgelere dağılmışlardı. Bu boylar; Tolistoboglar, Tektosaglar ve Trokmiler'di. Tolistoboglar Sakarya nehri ile Porsuk Çayı'nın (Tembris) birleştiği alana, Tektosaglar ve Tromikler ise Kızılırmak havzasına yerleşmişlerdi (Ünsal, 2012: 216).

Homeros'un, "İlyada" eserinde Sakarya nehri ile ilgili verilen bilgiler ise şöyledir:

"..atları dört nala giden bir sürü Phrygialı görmüştüm. Otreus'un, tanrıya benzer Mygdon'un halkı, ordular yayılmıştı Sakarya'nın kıyılarına, Amazonlar gelmişti hani, erkek gibi, işte o gün, aralarına bir savaş ortağı almışlardı beni." (Homeros,2014: III,185-189).

"Dymas, Sangarios kıyılarında, Phrygia'da otururdu." (Homeros, 2014: XVI,718).

Sakarya nehri üzerinde, Roma dönemine ait bir köprü de bulunmaktadır. İmparator Justinyen döneminde, Miladi 553 yılında köprünün yapımına başlanmıştır. İmparator Justinyen, ülkesinin bir başından öbür ucuna ulaşımı kolaylaştırmak için aldığı tedbirler içinde, özellikle büyük yolların yapımını ve mevcut olanların tamirini düşündü. Bu yollardan en önemlisi, İzmit'ten başlayarak Frigya ve Kapadokya'yı dolaşıp Suriye sınırında sona erendi. Bu yol, Büyük Sapanca gölünden az bir mesafede Sakarya nehriyle kesilmişti. Bugün var olan köprüyü, imparator bunun üzerine yaptırdı. Hatta bu köprü için Sakarya nehrinin yatağını değiştirmesinden söz edilmektedir. Bugün adı geçen köprünün altından sadece bataklık ve zayıf bir derecik geçmektedir. Bu dönemde Sakarya nehri üzerinde kayıkların da kullanıldığı bilinmektedir. Köprüyü geçtikten sonra, kuzeydoğuya giden yola girilerek Adapazarı adındaki küçük köye gelinir. Bunun böyle adlandırılmasının sebebi, Sakarya'nın iki kolu arasında oluşmuş bir adacıktan dolayıdır. Bu köy, Sakarya'nın sol kıyısındadır; nehrin genişliği burada yüz metreye varır ve iki kola ayrılarak adı geçen adacığı meydana getirir. Yaz mevsiminde bu iki kol, neredeyse kurudur. Eskilerin Sakarya'ya Xerobates adını vermelerinin sebebi, bundan anlaşılmaktadır (Texier, 2002: 143-146).

4.10. Çoruh Nehri

Çoruh nehri, Kuzeydoğu Anadolu'nun en büyük akarsularından biridir. Kaynağını Mescit Dağları'nın Güneybatısındaki Çivilikaya Tepesinin batı yamaçlarından çıkan kaynak sularından alır (Ünsal, 2006: 13). Toplam uzunluğu 466 km. olan Çoruh Nehri'nin 442 km'si Türkiye topraklarında, 24 km'si ise Gürcistan topraklarında akar (Güney, 2004: 41; Ünsal, 2006: 13; Aytekin, 2013: 60).

Çoruh nehri, önce batıya doğru akar; Bayburt ovasında sert bir dirsek çizerek doğuya döner. Lori Çayı gibi bazı akarsular Çoruh'a Bayburt ovasında katılırlar. İspir

¹⁷ Galatlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Kaya, M.A.,2011, Anadolu'da Galatlar ve Galatya Tarihi, Çizgi Yayınları, Konya

ve Yusufeli'nden gelen Çoruh'a Tortum Çayı katılır. Tortum gölünün suları Oltu Çayı ile birleşir. Kargapazarı dağının kuzey eteklerinden çıkan Oltu Çayı da Çoruh'a ulaşmadan önce Tortum Çayı ile birleşir. Güçlenen Çoruh Kuzeydoğuya doğru akışını sürdürür. Artvin'den itibaren kuzeye akarak dar boğazlardan geçer ve sağdan Berta suyunu alır (Güney, 2004: 41). Borkça ilçesine varmadan Murgul Çayı ile birleşerek Muratlı köyü topraklarından ülkemizden çıkar ve Gürcistan'a geçiş yapar (Aytekin, 2013: 59).

Çoruh; Gürcistan güzergâhında, Acara çayı ile birleştikten sonra, Gürcistan Cumhuriyeti'ne bağlı Acara Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti Batum'a yaklaşık 7 km uzaklıkta, tarihi Gonio Kalesi'nin yakınındaki Mejiniskali yerleşim birimi yakınlarında Karadeniz'e dökülür (Aytekin, 2013: 59).

Çoruh nehrine Antikçağda "Akampsis" adı verilmiştir (Güney, 2004: 41; Aytekin, 2013: 60). Ksenophon ise, Çoruh nehrini "Harpasos" olarak isimlendirmiştir (Ksenophon, IV.VII.18).

4.11. Ceyhan Nehri

576 km uzunluğundaki Ceyhan nehri, iki kolun birleşmesiyle oluşur: Söğütlü 105 km uzunluktadır; Hurma çayı 110 km Göksun çayının da soldan katılmasıyla ırmak özelliği kazanmaya başlar. Maraş dağının batı ucunu izleyerek soldan, 125 km uzunluğu olan Aksu'yu alır (Güney, 2004: 116). Kuzey doğudan Adana Ovası'na girer; Misis tepeleri gerisinden bükülerek İskenderun Körfezi'ne dökülür (Günaltay, 1946: 21). Ceyhan'ın tarihsel dönemlerinde sık sık çıkışını değiştirdiği, değişik yataklarda aktığı belirtilmiştir. Zaman zaman denize ulaşmadan önce Seyhan ile birleştiği de düşünülmektedir (Güney, 2004: 117).

Nehrin adı, antik kaynaklarda "Pyramos" olarak geçer (Strabon, 2015: XII.2,4). Eski Ceyhan nehrinin önemi ile ilgili çok fazla bilgiye ulaşamamamıza rağmen yine en detaylı bilgiyi Strabon'dan almaktayız. Ceyhan (Pyramos) nehrinin geçtiği bölgeler, çevresi ve suyu hakkındaki bilgiler şöyledir:

"Kaynağı ovanın ortasında bulunan ve gidiş gelişe açık olan Pyramos Irmağı Kataonia'yu (Kappadokia'nın güneyinde bir yayla) baştan başa geçer. Toprakta önemli bir çukur vardır ve burada suyun yer altında gizli bir geçide aktığı görülür. Bu su sonradan tekrar yüze çıkar. Birisi bu çukura bir kargı atacak olursa, suyun basıncı o kadar kuvvetlidir ki, kargı güçlülükle içeri girer. Irmak olağan üstü geniş ve derin olduğundan, her ne kadar büyük hacimde akarsa da Tauros'lara geldiği zaman önemli bir küçülme görülür; ayrıca dağdaki ırmağın aktığı yarık da dikkati çeker; zira kırılarak ikiye ayrılan kayalarda olduğu gibi, her iki taraftaki çıkıntılar karşı taraftaki oyuklara o kadar uyarlar ki, bunlar birbirlerine tamamen intibak ettirilebilirler. Benim gördüğüm kayalar böyleydi. Irmağın her iki kıyısında birbirinden iki-üç plethron uzaklıkta bulunan ve aşağı yukarı dağın zirvesine kadar uzanan kayalarda birbirlerine intibak edebilecek çıkıntılar ve oyuklar bulunuyordu. Irmağın yatağı tamamen kayadır ve ortasında derin fakat çok dar bir yarık bulunur. Buradan bir köpek ya da yabani tavşan atlayabilir. Bu yarık, ırmağın kanalıdır ve ağzına kadar doludur; genişliği bakımından bir kanala benzer, akışının çarpıklığı ve genişliğinin birden daralması ve yarığının derinliği nedeniyle gezginlerin kulağına, daha buraya erişmeden çok evvel gök gürültüsünü andıran bir ses gelir. Dağlardan geçerken kısmen Kataonia'dan kısmen de Kilikia ovalarından denize pek çok mil getirir. Hatta bu konu da bir kehanet de vardır. Buna göre: "Geleceğin insanları, gümüş girdaplı Pyramos'un, kutsal kıyılarını mille dolduracağını ve Kıbrıs'a ulaşacağını görecektir". Gerçekten buna

benzer bir şey Mısır'da olmaktadır. Nil'in getirdiği miller denizi kuru toprak haline sokmaktadır." (Strabon, 2015: XII.2,4).

Strabon'dan aldığımız bilgilerin yanısıra nehrin geçtiği yerlerle ilgili başka bilgilerde mevcuttur.

Hititler döneminde, Hitit İmparatoru Muvattalı'yi asıl uğraştıran ve ünlü eden konu Mısır ile mücadelesiydi. Bu durum Kadeş Savaşı ile doruğa ulaşmıştı (M.Ö.1296-1280). Mısır ordularının sayıca üstünlüğüne rağmen, Hititlerin bu meydan savaşını kazandıkları sanılır. Muwatalli belki de bu savaşta yaralanmıştı ve ülkesine ulaşmadan yolda ölmüştü. Kendisini belki de Adana-Ceyhan yakınlarındaki Sirkeli'de defnetmişler ve anısına Ceyhan Irmağı kenarında günümüze dek korunmuş bir kabartmasını yaptırmışlardı (Ünal, 2002: 80). Ancak Ünal'ın 2006'da yayınlanan bir makalesinde belirttiğine göre M.Ö.13.yy.'a kadar Ceyhan Nehri'nin Sirkeli ile Yılankale'yi birbirinden ayırmadığı, daha batıdan aktığı öne sürülmüştür. Yani Muvattalı kabartmasını yaptırdığında, ırmak oradan geçmiyordu. Eğer ırmak yatağının daha batıda olduğu gerçekten doğru ise, demek ki burada, kabartmanın tam karşısında büyükçe ve yayvan, Hititlerle çağdaş bir Kizzuvatna kentinin olduğu da ayrıca belirtilmiştir (Ünal, 2006: 30). Eskiçağlarda ırmak kenarlarına kabartmalar yapılması elbette ırmaklara verdikleri önemi gösteriyordu. Ancak burada ırmak ile olan ilgisi çürütülmüştür.

Eskiçağlarda kentlerin su kenarlarına yakın yerlere kurulduğu göz önünde bulundurulması gereken önemli bir husustur. Turgut Yiğit'e göre, M.Ö. II. Binyıl Anadolu'sunun dikkat çeken şehirlerinden olan Lawazantiya'nın lokalizasyonu ile ilgili birçok görüş ortaya atılmış olmakla beraber tam olarak tespit edilememiştir. Assur Ticaret Kolonileri belgelerinde Lawazantiya şehri, Assur'dan Kültepe (Kanes)'ye devam eden ticaret yolunun Suriye'den Anadolu'ya ilk girişinde uğranılması gereken yer olarak ortaya çıkmaktadır. Teşup ve Hepat için yapılan bayram törenlerini konu alan bir metinde "Lawazantiya şehrinde Tarmana Irmağında" sözleri vardır. Bundan bir önceki satırda da "sekizinci günde Alda Irmağı'nda su alıyor" ifadesi vardır. O halde Alda Irmağı ve Tarmana Irmağı Lawazantiya şehri yakınında bulunuyor olmalıdır. Lawazantiya'nın yerini çivi yazılı belgeler Elbistan'a doğru işaret etmektedir. Burada ise Elbistan Karahöyük'ün olması bu ihtimali güçlendirir. Höyüğün hemen kenarında Hurman Suyu akmaktadır. Hurman Suyu'nun ve birçok kaynağın bulunduğu ve bunların Ceyhan nehri ile birleştiği göz önüne alınarak Lawazantiya'nın su kaynakları bol olan bir yer düşüncesi ile Karahöyük'ün uyum içinde olduğu görülmektedir (Yiğit, 1997: 9-14).

Turgut Yiğit'ten aldığımız bu bilgilere dayanarak Ahmet Ünal'ın Lawazantiya kenti ile ilgili verdiği bir metni Ceyhan nehri ile ilgili olarak değerlendirebiliriz:

Metinde, Lawazantiya'nın yedi adet pınarından veya kaynağından Fırtına Tanrısı'nın yağlanıp temizlenmesinde kullanılacak mukaddes sular alındığı kayıtlıdır. Mukaddes su alınmadan önce kaynaklara kurban sunulmakta, suyu kullanabilmek için adeta onlardan izin alınmaktadır:

"O, Lawazantiya kentinin yedi pınarından temiz suyu aldı. Temiz sulara geri geldiklerinde, bir kaz (?), yarım ölçek buğday unundan yapılmış bir mulati-ekmeği, beş yufka ekmeği, biraz zeytinyağı ve bir ölçek şarap alırlar ve bunları temiz sulara sunarlar." (Ünal, 2005: 132).

Bunların yanında ırmaklar, kervanların ve orduların geçiş güzergahlarından olmuştur. M.Ö. II. Binyılın başlarından itibaren Orta Anadolu'da ticaret Kolonileri kurmuş olan Eski Asurlu Tüccarlar Kizzuvatna (Adana'ya eşitleniyor) üzerinden geçmişlerdir. Dağ diplerinden geçen bu yol güzergahında Seyhan ve Ceyhan ırmakları çeşitli kollara ayrıldığından ve suları az olduğundan, ırmaklar daha kolay

geçilebiliyordu (Ünal, 2006: 19). Hititler ile Mısır arasındaki ulaşım en elverişli yol buradan geçiyordu. Toroslar'daki Gülek Boğazı (Kilikya Kapıları) üzerinden Çukurova'ya açılan ve Tarsus ile Adana'ya ilerleyen yol, eskiçağlardan beri kervanların başlıca yoludur. Ortadoğu'ya ve Suriye'ye ilerleyen ordular için daha uygun bir yol bulunmadığı açıktır. Suriye, Ürdün ve Filistin'e hakim olan Roma'nın da bu merkezlere tek yolu olması çok önemlidir. Yol, önemini tarih boyunca korumuştur (Ramazanoğlu, 2009: 307).

Pers Hükümdarlığı döneminde ise Pers Kralı II. Darios ölünce, Kyros ve II. Artakserkses Mnemon arasında taht mücadelesi başlamıştır. Kyros ayaklanma başlatarak M.Ö. 401'de yola çıkmış doğuya doğru ilerlemiştir. Bu sırada Kyros ve ordusunun Psaros (Saros/Seyhan) ve Pyramos (Ceyhan) ırmaklarını geçerek beş günlük yürüyüşle Issos'a (Dört Yol) gelmiştir (Tekin, 2007: 80).

Eskiçağda Pyramos (Ceyhan) nehrinin tanrılaştırılması, irili ufaklı bir çok nehirde olduğu gibi kent devletlerinin ve imparatorlukların bastırdıkları paralar üzerinde görülmektedir (Ş. Sevimli ve M.Z. Sevimli, 2005: 224).

Hadis-i Şeriflere baktığımızda ise Ceyhan nehri, cennet nehirlerinden biri olarak görülmektedir. Ebu Hureyre'den (r.a) aktarılan bir hadise göre Resulullah (s.a.v) şöyle buyurmaktadır: *“Seyhan, Ceyhan, Fırat ve Nil'den her biri, cennet nehirlerindendir.”* (Sahih-i Muslim Muhtasarı, 2565).

Çukurova/Ceyhan dolaylarında anlatılan meşhur Lokman hekim söylencesi de Ceyhan nehri ile doğrudan ilgilidir. Söylenceye göre, yöreyi dolaşan Lokman hekim, sonunda ölümsüzlük otunu bulmuştur. Bu arada Allah, Cebrail'i göndererek ölümsüzlüğün sırrının yazılı olduğu kitabı, Ceyhan nehrine düşürmesini emretmiştir. Kitap nehre düşünce de ölümsüzlük formülü de suya düşer (Karağuz, 2015: 95-96).

4.12. Seyhan Nehri

850 km uzunluğundaki Seyhan nehri, iki önemli kolun birleşmesiyle oluşur: Zamantı suyu ve Göksu. Zamantı suyu Uzunyayla yöresinde engebeli bir alandan çıkar ve Tahtalı dağlarının etekleri boyunca akar. Sonra Seyhan Tahtalı ile Aladağlar arasında dar ve çalılık araziden geçer. Göksu da, Tahtalı ve Binboğa dağlarını ayıran dar boğazlardan akar. Çatalan yakınlarına değin tepelik araziden akan ırmağın adı artık Seyhan olur. Burada Çukurova'ya açılır. Çukurova'da güneybatıya yönelerek birçok menderesler çizer ve Deli burnu denilen bir çıkıntı oluşturarak Akdeniz'e dökülür (Güney, 2004: 119).

Adana Ovası, Seyhan ve Ceyhan nehirlerinin getirdikleri alüvyonların birikmesiyle meydana gelmiştir. Bu ovanın güney batıda denize doğru uzayan kısmına Çukurova denilir. Amanos dağlarının doğusunda, ortasında bir göl bulunan Amik ovası vardır (Günaltay, 1946: 21).

Seyhan nehrinin adı, antik kaynaklarda “Saros” olarak geçer (Strabon, 2015: XII.2,3). Strabon, Seyhan (Saros) nehri hakkında diğer nehirlerle kıyasla daha az bilgi verir. İrmağın nereden aktığı ve denize nasıl ulaştığı hakkındaki bilgi ise şöyledir:

“Bu Anti-Tauros'lardaki derin ve dar vadilerde, Komana ve buradaki halkın “Ma” dediği Enyo Tapınağı bulunur. Burası önemli bir kenttir; halkını çoğunlukla dindar kişiler ve tapınakta yaşayan hizmetkarlar oluşturur... Şimdi Saros ırmağı (Seyhan Nehri) bu kentin içinden akar ve Tauros'lardan geçerek Kilikia'ların ovalarına ve sonra da denize ulaşır.” (Strabon, 2015: XII.2,3).

Ahmet Ünal, eskiden I. Şuppiluliuma dönemine tarihlenirken, şimdi Orta Hitit Kralı II. / III. Tuthalya (MÖ. 1440) devrine tarihlenen Sunassura¹⁸ ile yapılan ve içeriği oldukça iyi korunmuş olan devlet anlaşması metninin sonunda belirtilen Kizzuvatna devletinin sınırlarını verir. Burada sınır olarak gösterilen Samri Irmağı'nı Saros (Seyhan) ırmağına eşitlerken, Seyhan'ın kollarından Taşçı Irmağı ya da Zamantı Irmağı'nın da olabileceğini ileri sürmüş, ancak akla yatkın olanın Tarsus Irmağı olduğunu söylemiştir (Ünal, 2002: 132-134). Anlaşma metninde verilen sınırlar şöyledir:

“Denize doğru Lamiya (-Lamos, Limonlu?) Hitit kralınıdır. Pitura sunassura'nındır. Onlar toprakları birlikte ölçekler ve bölüşeceklerdir. Hitit kralı Lamiya'yı tahkim edemeyecektir. Aruna (Aruna Hititçedeki aruna-“deniz” den gelmektedir) Hitit kralına aittir. Pitura'ya doğru toprakları ölçekler ve onları kendi aralarında paylaşacaklardır. Hitit kralı Aruna'yı tahkim edemeyecektir. Saliya Hitit kralınıdır. Zinziluwa (ve) Erimma (ise) Sunassura'nındır. Toprakları ölçekler ve paylaşacaklardır. Kral Anamusta'yı tahkim edebilir. Çok eski zamanlardan beri iki devlet arasındaki hudut şöyleydi: Turutna tarafında yer alan her yer Hitit kralının olacak. Ve Adaniya tarafında olan her şey ise Sunassura'nın olacak. Luwana'ya doğru, Durpina kenti Sunassura'nın sınırındadır. Hatti ülkesi tarafında olan her yer büyük kralın olsun. Adaniya tarafında olan her yer ise Sunassura'nın olsun. Serigga krala aittir. Luwana Sunassura'nındır. Samri (Seyhan, Saros??) Irmağı sınırdır. Büyük kral Samri Irmağı'nı Adaniya ülkesi istikametine doğru geçemeyecektir. Çünkü Sunassura da Samri Irmağı'nı Hatti ülkesi istikametine doğru geçemez. Zilappuna'ya doğru Samri Irmağı sınırdır. ...” (Ünal, 2002: 134).

Hitit tarihinde 30 erkek, sonra da 30 kız çocuğu dünyaya getirerek erkek çocukları nehre attıran Kaniş-Neşa kraliçesi efsanesinin önemli bir yeri vardır. Çoğunlukla Kızılırmak'ın Kaneş'e en çok yaklaştığı Çokgöz köprüsü yakınlarında ırmağa bırakıldığı ileri sürülmüştür. Ancak Ahmet Ünal, bu görüşte değildir. Ünal, bu konuda Ceyhan ve Seyhan nehirlerinin yukarı kollarından biri olan Zamantı (Taşçı Irmağı) 'yı önermektedir (Ünal, 2003: 69; Ünal, 2002: 121). Kanis-Neşa-Kultepe'nin hemen güneyinde, Seyhan Irmağı'nın en yukarı ve en uzun (308 km) kollarından olan ve sularını Sivas'ın güneybatısında, Kızılırmak vasıtasıyla Karadeniz'e, Fırat nehrinin kolu Tohma Suyu vasıtasıyla Hint Okyanusu'na (Basra Körfezi) ve nihayet Zamantı Suyu vasıtasıyla Akdeniz'e akarsu gönderen ve Uzunyayla'daki Altınyayla ile Örenşehir arasındaki bölgelerden suyunu toplayan Zamantı Suyu akar. Her geçtiği muhitte farklı isimlerle anılır; zaman zaman Taşçı ve Fraktin, suları bulanık olduğu için Kızılırmak olur. Efsaneye göre çocukların Tomarza ile Develi arasında bir yerlerde bu ırmağa bırakılmış olmaları mümkündür. Bu durumun Kuzey Anadolu ve Karadeniz sahilleriyle bir ilgisi yoktur. Kaneş kraliçesinin çocuklarının kurtarılıp büyütüldüğü topraklar buralar yani Seyhan-Ceyhan deltasıdır, Kizzuvatna'dır (Ünal, 2002: 121-123).

Kaneş Kraliçesi Efsanesinin çevirisi ise şu şekildedir:

“Kaniş k (raliçesi) bir defada 30 oğlan doğurdu. O şöyle (dedi): “Ne biçim yaratık (lar) doğurdum?”. Sandıkları zift ile sıvadı ve oğullarını içine koydu. Onları ırmağa bıraktı. Irmak (onları) Zalpuwa (Zalpa) ülkesinde denize götürdü. (Tan) rılar, çocukları denizden yukarı aldılar ve onları büyüttüler.

Aradan yıllar geçince, k (rali) çe tekrar bir defada 30 kız çocuğu doğurdu. Onları kendisi büyüttü. Oğlan çocukları tekrar Nesa'ya (yola) çıkarlar. Eşe (kler) i sürerler. Onlar Tamar (mara)'ya varınca, (şöyle) derler: “Burada yatak odasını ısıttınız. Ve eşek (ler) (dişi hayvanın üstüne) tırmanır?” Kentin adamları şöyle (derler):

¹⁸ Sunassura anlaşması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Karaügüz , G.,2002. Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri, Çizgi Yayınları, Konya, s.52-65

“Nereye vardı isek eşek (ler) (dişi hayvanın üstüne) tırmanır (?).” Oğlanlar şöyle (derler): “ Biz nereye vardı isek (bir) kadın (bir defada) (bir) çocuk (ya da iki çocuk doğ)urur. Bizi ise (annemiz) bir defada doğurdu.” Kentin adamları şöyle (derler): “Bizi (m) Kanis kral (içe) miz (de) bir defada 30 kız çocuğu doğurdu.” Bunu üzerine oğlanlar (birden bire) kayboldular ve oğlanlar yüreklerinden kendi kendilerine (şöyle) dediler: “Kimi arıyoruz? (işte) annemizi bulduk. Gelin, Nesa’ya gidelim!”. Nesa’ya gidince, tanrılar onların içine başka bir yürek koydular. Anneleri (onla) rı tanımadı ve kızlarını oğullarına verdi. İlk oğlanlar kız kardeşlerini tanımadılar. Sonuncusu ise (şöyle dedi:) “Kız kardeşlerimizi almayalım. Zina yapmayın! (böyle bir hareket) doğru (değildir.)” Ve onlarla ya (tmadılar.)” (Metnin devamı kırıktır)” (Ünal, 2003: 180-181; Alp,2011: 56).

Hitit kralı I.Arnwanda’nın seferlerinin de odak noktasını Kuzey Anadolu’daki Gaşkalılar oluşturuyordu. Kral, Kuzey Anadolu dışında Çukurova’daki Adaniya (Adana) kentine karşı da savaşmıştır. Bununla ilgili olarak Seyhan Irmağı üzerinde kurulu bir köprüden de söz edilmekte olduğu belirtilmiştir (Ünal, 2002: 76).

Eski şehirlerde çevresel etkenler çok önemlidir. Adana, doğanın bol olanaklar verdiği bir coğrafyada, Çukurova’nın yaklaşık ortasında, büyük Seyhan (Saros) nehrinin kenarında yer alan eski bir şehirdir. Taşköprü gibi büyük bir yapı da şehrin tarihi önemini teyit eder. Seyhan nehri, siyasi ve ekonomik değeri yüksek olan Assurluların, Hititlerin ve Romalıların kullandığı Çukurova’ya açılan bu yolun üzerinde büyük bir engeldir. Yol, bölgeden geçtiği sürece köprü ihtiyacı olduğu ve nehir üzerinde defalarca köprüler kurulduğu kesindir. Köprünün 4. yüzyıla tarihlenen kitabesinde de aynı yerde daha önce köprüler yapıldığı, fakat hepsinin yıkıldığı kayıtlıdır. Köprünün ilk kez Hadrianus (117–138) tarafından yaptırıldığını öne süren kayıtlara rastlanmaktadır. Halbuki stratejik öneminden ötürü, buradaki Roma köprülerinin, Pompeus veya Augustus dönemine indiği kabul edilmelidir. Erken köprülerin çoğunlukla ahşap köprüler olduğu ve bunlardan en az birinin, Romalıların yaygın olarak uyguladığı, taş ayaklar üzerine ahşap konstrüksiyonla inşa edildiği öne sürülmüştür (Ramazanoğlu, 2009: 306-307).

Bulunabilen en erken tarihli kitabeye göre Taşköprü, Roma döneminde, 4. yüzyılda Auxentius tarafından inşa edilmiştir. Adana Arkeoloji Müzesinde korunan kitabe metni şöyle verilmiştir:

“Gerçek (şu ki) Auxentius, bu mucize senin iktidarının sayesinde olmuştur. Nehrin kış akıntısı üzerinde, demirlerle bağlanan bir temelde, sarsılmaz direk olarak inşa edilmiş bulunuyor. Bunun üzerinde geniş bir sokağı gerdin. Daha önceleri, tecrübesiz olan çok kimseler teşebbüs etmiş; fakat bunlar Tarsus Çayı’nın dalgaları için bile zayıf olmuştur. Sen ise bunu kemerler üzerinde, ebediyet için kurmuşsun. Ve hatta taşkın nehir dahi bununla çok meşhur olan valiye itaat ediyor. Ki senin şöhretin Nil dalgalarını mansapta birleştirilmiş olanlarınkı gibi olsun”. (Ramazanoğlu, 2009: 313).

Köprünün Justinyan döneminde ise harap durumda olduğu ve tamir edildiği belirtilmektedir. Justinyan, önce büyük bir kanal açtırarak nehrin yatağını değiştirtmiş ve mevcut nehir yatağı kurutulmuştur. Onarım tamamlanınca nehir eski yatağına çevrilmiştir (Ramazanoğlu, 2009: 313).

Ceyhan nehrinde olduğu gibi, Seyhan nehri de Hadislerde Cennet'teki dört nehirden biri olarak geçmektedir (Sahih-i Muslim Muhtasarı, 2565).

4.13. Aksu Nehri

Antikçağ'da, Pisidya'dan doğan, Arzawa'dan geçen ve Pamphylia'dan Akdeniz'e dökülen Aksu'nun uzunluğu 162 km'dir. Aksu, Isparta yakınlarındaki Akdağ ile Davras dağından gelen suların birleşmesiyle oluşur. Önce güneydoğu doğrultusunda akar; Kovada gölüne girer; yer altı sularına karışarak ilerler. Aşağı Gökdere köyünün güneyinde Eğirdir gölünün sularıyla birleşir. Daha sonra güneye doğru akıp Göksu ile güçlenerek, süratli akışlı bir ırmak özelliği kazanarak güneye doğru akar ve Antalya Körfezi'ne dökülür (Güney, 2004: 129). Günaltay, Aksu'nun Ağlasun ve Isparta çaylarının birleşmesinden doğduğunu belirtmiştir (Günaltay, 1946: 27).

İspendos yakınlarından akan Aksu, Eurymedon'nun mansabında¹⁹ vaktiyle mevcut olan limanda, M.Ö. 469'da Kymon idaresindeki Atina donanması, üç yüz elli gemiden oluşan büyük İran donanmasını mağlup etmişti. O zaman gemilerin girmesine elverişli bir liman olan Eurymedon mansabı, ırmağın getirdiği kumlarla bugün tamamıyla kapanmış bulunmaktadır (Günaltay, 1946: 28).

Nehrin adı, antik kaynaklarda "Kestros" olarak (Strabon, 2015: XII.7,3), M.Ö. 2.binyıl Hitit metinlerinde ise "Astarpa" olarak geçmektedir (Kınal, 1998: 108; Memiş, 2012: 76; Ünal, 2003: 28-31). Veli Sevin ise, Hitit İmparatorluk Çağı belgelerinde "Kastaraja" olarak geçtiğini belirtmektedir (Sevin, 2013: 154).

Pamphylia (günümüzde Antalya ilinin doğu kesimi) bölgesinin akarsularının taşıdıkları alüvyonlarla oluşmuş bulunan kıyı ovası özellikle Kestros (Aksu) çıkışının doğusunda belirginleşir. Kestros'un batısında ise, sert kireçtaşı kayaçlarının (traverten) oluşturduğu üç taraça halinde sıralanmış düz yüzeyler bulunur (Sevin, 2013: 167). Burası büyük olasılıkla Pamukkale Travertenleridir.

Strabon, Selge kentini ve topraklarını anlattığı bölümde Kestros (Aksu) nehrinden bahseder. Zira Kestros, Selge'lilerin topraklarından akmaktadır:

"...Kentin civarındaki bölgeye ve Selge'lilerin topraklarına yalnız birkaç yeden girilebilir, çünkü burası dağlık olup Selge Dağları'ndan geçerek Pamphylia Denizi'ne akan Kestros (Aksu Çayı), Eurymedon (Köprü Çayı) ve diğer akarsular tarafından meydana getirilmiş uçurumlar ve yarlarla doludur. Fakat yolların üzerinde köprüler vardır." (Strabon, 2015: XII.7,3).

Hitit Devleti'nin önemli krallarından II. Murşili zamanındaki metinlerde Astarpa adına rastlamaktayız.

II.Murşili, iktidarının ilk yıllarında Gaşka'larla uğraşmak zorunda kalmış, idaresinin 3.senesinde batıya Arzawa memleketlerine yönelmişti. İlk muharebe Valma (Elmalı) civarındaki Astarpa (Aksu) yanında verilmişti. Bu savaşta Arzavalılar yenilmişlerse de, kesin bir sonuç alınamamıştı (Kınal, 1998: 107-108; Umar, 1982: 65).

II. Murşili, Arzavalı düşmanları ile Astarpa (Aksu) Irmağı üzerinde yapılan mücadelesini şöyle anlatır:

"O (Uhhaziti) oğlu Piyamainara'yı askerleri ve savaş arabalarıyla birlikte bana karşı gönderdi. Walma yakınlarında Astarpa Irmağı üzerinde benimle savaşa tutuşt. Bende onunla savaşa girdim. Efendim Arinna'nın Güneş Tanrıçası, beyim güçlü Fırtına Tanrısı, Mezulla ve diğer tüm tanrılar bana yardım ettiler. Böylece Uhhaziti'nin oğlu Piyamainara'yı askerleri ve savaş arabalarıyla birlikte yendim ve onu vurdum. Onu kovaladım Arzawa ülkesinin içlerine kadar girdim." (Ünal, 2003: 31).

Yine II. Murşili'nin Arzava seferi esnasında yaptığı Kupanta-Kal anlaşmasının²⁰ 32. ve 33. satırlarında, Aksu nehrinin sınır olma özelliğinden bahsedilmektedir:

¹⁹ Mansab: Akarsuların göl ve denizlere açıldığı bölgelerde akarsuyun etkisi altında kalan su ürünleri istihsaline elverişli sahalardır.

²⁰ Ayrıntılı Bilgi İçin Bkz: Kitchen, K.A ve Lawrence, P.J.N, 2012. Treaty, Law and Covennat in the Ancient Near East, Part 1: The Texts, Harrassowitz Verlag: Wiesbaden

32) İD as-tar-pa KUR ku-ua-li-ia- ZAG-as e-es-du nu-ut-ta a-pa-a-at KUR TAM e-es-du

33) na-at-za pa-ah-si U IS-TU as-tar-pa U IS-TU si-ia-an-ta ı EN URU.LUM-ia (Kınal, 1953: 19-20)

Tercümesi:

32) Astarpa nehri ve Kuvalia bölgesi sınır olsun ve bu, senin sınırın olsun.

33) Bu yüzden onu korumalısın ve Astarpa ve Siyanti nehirleri ötesinde tek bir şehir kuramazsın!

(Kınal, 1953: 19-20; Kitchen ve Lawrence, 2012: 511).

4.14. Asi Nehri

Toplam uzunluğu 380 km olan Asi Nehri'nin ülkemiz topraklarında olan bölümü 97 km'dir. Asi, Lübnan'da Bekaa'da doğar. Lübnan ve Antilübnan dağları arasındaki hızlı akışlı sel karakterli suların birleşmesiyle bir ırmak karakteri kazanan Asi kuzeye doğru akarak Suriye'ye girer. Humus yöresinde yolundan sapan Asi'ya Hama yakınlarında güçlü bir kol katılır. Batıdan da Sarul çayını alır. Asi, Ensariye Dağlarının doğusunda bataklık, çukur bir alan olan el-Gab bölgesini sular. 22 km boyunca Türkiye-Suriye doğal sınırını oluşturur (Derkuş). Türkiye topraklarına Hatay yöresinde girer (Eşrefli). Amik çöküntü alanına ulaşır ulaşmaz keskin bir dirsek çizerek batıya yönelir. Türk topraklarında Asi, kuzeyden Karasu'yu, doğudan Afrin (Burç) çaylarını alır. Asi'nin vadisi, Antakya yakınında daralır. Harbiye çağlayanlarını oluşturan Defne suyu Antakya yakınında Asi'ye katılır. Antakya'nın içinden geçtikten sonra güneybatıya yönelir, Samandağ kasabası yakınında Akdeniz'e ulaşır; bir deltayla denize dökülür (Güney, 2004: 109). Delta alanı, kuzeyden Amanos Dağlarının en güneyini oluşturan Musa Dağı, güneyden Kuseyr Platosu ve Keldağ, batıdan Akdeniz ve doğudan da Saman Dağı, Samandağ (Ziriye) Boğazı ve Ziyaret Dağı ile çevrilidir (Özşahin, 2010: 448).

Antik kaynaklarda Asi nehri “Orontes” olarak isimlendirilir (Strabon, 2015: XIV.5,3-XIV.5,20). Bu adın oluşmasında etken olan ise Asur kral yıllıklarında, Asi nehrinin “Arantu” olarak adlandırılmasıdır. Arantu sözcüğünün Asur kral yıllıklarında nasıl geçtiğine dair örnek olarak, II. Asumasirpal'in Kunulua'dan (Tayinat Höyük-Reyhanlı) ayrıldıktan sonra Asi nehrine ulaştığı bigisine yer verilmiş şu satırlar mevcuttur:

“...Lubarna'nın krali şehri Kunulua'dan ayrıldım. Asi nehrine ulaştım...” (RIMA II, iii.70b-77a).

Strabon, Suriye kentini tanımlarken Asi nehrinin sadece döküldüğü yerin ismini belirtir:

“*Kilikia'dan sonra ilk Syria kenti, yakınında Orontes Irmağı'nın döküldüğü Pieria'daki Seleukeia'dır...*” (Strabon, 2015: XIV.5,20).

III.Salmanassar (M.Ö.859-824)'ın annallerinden, seferler esnasında Asi nehri'ni geçtiği öğrenilmektedir. Ancak bir yazıtında Karkar (Qarqar) savaşını anlatırken Asi nehrinin yatağını değiştirdiğini söylemektedir: “*bir yıldırım tanrısı gibi tufanı andıran yağmurlar yağdırdım. Düşmanların ölümlerini yığarak Orontes ırmağının yatağını değiştirdim.*” (Günaltay, 1987: 148). Ancak düşmanların ölümlerini yığarak nehrin

yatağını değiştiren Salmanassar'ın düşman cesetlerinden köprü yaparak Orontes nehrini geçtiği de belirtilmiştir.²¹

Eskiçağda nehirlerin tanrılaştırılması Orontes (Asi) nehrinde de görülür. Irmak tanrıları genellikle yarı uzanır vaziyette tasvir edilmekte olup, dirsekleriyle içinden su akan devrik bir amphoraya yaslanır. Orontes'in tanrılaştırılması Hellenistik dönemde ortaya çıkan bir tasvirde görülmektedir. Eutykhides, Antiokheia'da yaptığı Tykhe (kent tanrıçası) heykelinde, Tykhe'nin ayakları dibinde Orontes'i (Asi ırmağı) de yerleştirmişti (Tekin, 2007: 188).

4.15. Nil Nehri

Eski Doğu'nun önemli medeniyet merkezlerinden biri olan Mısır, Afrika'nın kuzeydoğusundadır. Asya'ya Süveyş Kanalı ile bağlıdır. Kuzeyde Akdeniz ve doğuda Kızıldeniz ile çevrilmiştir. Batısı ve güneyi çöllerle kuşatılmıştır. Ortasından büyük bir nehir olan Nil geçmeseydi, Mısır, bir çöl ovasından başka bir şey olmazdı. Mısır, her şeyini Nil nehrine borçludur. Herodotos'un deyişiyle "Mısır Nil'in bir armağanıdır" (Memiş, 2009: 69-70). Mısır halkına refah ve zenginlik veren Nil nehriydi ve Firavunlar bunu iyi değerlendirerek, Mısır'ı Eskiçağ dünyasının en zengin ülkesi haline getirmişlerdi (Memiş, 2012: 32).

Nil nehri, 6695 kilometre uzunluğuyla (Gündüz, 2002: 68) dünyanın ikinci uzun nehridir, Mississippi-Missouri nehri, Nil'i geçmektedir. Nil nehrinin kaynakları ancak 18. Yüzyılın ellili yıllarında Ekvatorun üç derece güneyinde (Friedell, 2006: 107), kaptanlar Grant, Speke ve Sir Samuel Baker tarafından keşfedilmiştir (Budge, 1901: 73). Kaynakları o zamanki İngiliz yönetici çiftinin adını almış olan Albert ve Victoria Gölleridir (Friedell, 2006: 107). Nil nehrinin iki büyük kolu vardır. Bunlardan biri Bahr al-Azrak yani "Mavi Nil", diğeri ise Bahr al-Abyad yani "Beyaz Nil" olarak adlandırılır (Budge, 1901: 73). Victoria, Albert ve Edward Göllerinin berrak sularından doğan Beyaz Nil (Christensen, 2005: 6), batıdan Bahrü'l Gazal ve doğudan Sobat ırmaklarıyla birleştikten sonra Beyaz Nil adını alır. Hartum dolayında doğudan, Etiyopya dağlarından doğan Mavi Nil, Beyaz Nil ile birleşerek Mısır'a doğru ilerler (Gündüz, 2002: 68). Beyaz Nil'in suyu beyazımsı kil taşıdığından dolayı böyle isimlendirilir. Mavi Nil ise, yaz aylarında berrak iken Haziran-Ekim arası kırmızımsı-kahverengi bir renk alır. Bazen Beyaz Nil'in getirdiği çürümüş bitki örtüsü nedeniyle de yeşilimsi renge bürünür (Budge, 1901: 74-75). Bu nedenlerden dolayı Mavi Nil olarak adlandırıldığı söylenebilir.

Beyaz Nil, Mavi Nil'i sularına kattıktan sonra kaynağını Abessini dağlarından alan Atbara Nehri'ni de sularına katar (Friedell, 2006: 108). Eskiden Beyaz Nil gerçek Nil olarak bilinse de, Mavi Nil'in ve Atbara nehrinin gerçek Nil olduğu belirtilmektedir (Budge, 1901: 74). Daha sonra S-biçimindeki devasa kıvrımla epey bir parça geriye doğru akan Nil, denize yaklaşık 1500 kilometre uzaktaki Vadi Halfa'da aşağı Nübye'ye ulaşıyor. Daha sonra nehir Asvan'da denizden 1100 kilometre uzakta Mısır'a giriyor (Friedell, 2006: 108).

Nil, üzerinde kuzeyden güneye numaralandırılmış altı çavlan(şelale)-katarakt vardır. Birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü çavlanlar sırasıyla; Assuan, Vadi Halfa, Amara ve Napata yakınlarında; beşincisi Napata ile Meroe ve altıncısı Meroe ile Hartum arasında bulunur (Gündüz, 2002: 68).

²¹ Bkz: Askeri Geçişlerde Nehirler

Asvan'dan sonra Nil, Akdeniz'e doğru gider. Nil'in geçtiği vadi, yaklaşık 1000 kilometre uzunluğundadır. Bu vadinin genişliği ise ortalama 15 km'dir. Vadi bazen dar bir geçit olur. Kuzeye doğru Kahire dolaylarında Nil bir takım kollara ayrılır ve "V" şeklinde bir üçgen oluşturur. Bu üçgen, çok eski zamanlarda Akdeniz'in bir körfezi idi. Nil, bu körfezi binlerce yıl taşıdığı çamurlarla doldurmuştur. Bu suretle meydana gelen ovada, nehrin kolları ile sahilin resmettiği şekil, Yunan alfabesinin D'si olan Δ Delta'ya benzetildiği için, Yunanlılar bu mıntıkeye "Delta" demişlerdir (Memiş, 2009: 70). Delta, Aşağı Mısır olarak adlandırılmış, buradan Asvan'a kadar olan ve Mısırlıların "ön ülke" dediği bölge, Yukarı Mısır olarak adlandırılmıştır (Friedell, 2006: 108).

Nil nehri, Mısır'a yalnızca suyu getirmekle kalmaz, Etiyopya'nın yükseltilerinden sökü� çıkardığı siltleri de (mil) Akdeniz kıyılarına dek taşır. Yüzyıllar boyunca humusla karışarak biriken bu siltler, Afrika'nın en verimli topraklarını oluşturur. Kalınlıkları genelde 10-12 m'dir, Nil deltasında bu kalınlık 25-30 m'ye çıkar. Eski Mısırlıların *te-kemt* (karatoprak) adını verdikleri bu verimli toprakların işlenmesi ise insana kalmıştır (Gündüz, 2002: 68).

Nil nehri, antik ve klasik kaynaklarda "Neilos" (Memiş, 2012: 76) olarak geçer. Yalın adı "yontu-jotru" olan bu nehre, Firavunlar "Hapi", Yunanlılar "khrysonoas", Araplar ise deniz anlamına gelen "Bahr" adını vermişlerdir (Narçın, 2013: 26). Arap edebiyatına da giren Nil kelimesinin Kur'an-ı Kerim'de zikredilmediği belirtilmiştir. Ancak müfessirler, iki yerde geçen "yemm" kelimesini Nil olarak düşünmüşlerdir (Seyyid, 2007: 122).

Eski Mısırlılar, ülkelerine can veren Nil'in gökten geldiğini ya da yeraltı dünyasından gizli yollarla Mısır memleketine ulaştığını sanarak onu tanrılaştırmışlar ve bu tanrının adını "Hapi" koymuşlardır (İnan, 1956: 5). Abidos'daki II.Ramses Tapınağı'nın kum taşından yapılmış bir kolonunun üzerindeki rölyefte *Hapi*, yeşil sakallı, kadın göğüslü bir erkek olarak temsil edilir. Başında papirüs demeti bir taç bulunur. Elinde, üzerinde çeşitli besinler olan bir tepsi vardır. Sarkık göğüsleri verimliliği belirtir (Gündüz, 2002: 70).

Nil nehri hakkında en detaylı bilgileri Herodotos vermektedir. Herodotos, ilk olarak coğrafi bilgiler vererek, Nil'in geçtiği ülkeleri ve ağızlarını yani kollarını açıklamaktadır. Herodotos'un verdiği bilgilerden, Nil'in yapay kollara da sahip olduğu görülmektedir. İlgili bölüm şöyledir:

"...Nil, Libya'dan çıkar, Ethiopia'dan geçer, Mısır'a ulaşır..." (Herodotos, 2014: II,22).

"...Troia'da, Teuthrania'da, Ephesos'ta ve Menderes Ovası'nda olduğu gibi diyebiliriz; ama bu bölgelerden geçen ırmakların hiç biri beş ağız olan Nil'in, büyüklük bakımından bir tek ağız ile bile ölçüştürülemez..." (Herodotos, 2014: II,10).

"...Nil çağlayanlardan başlayarak denize kadar Mısır'ı ikiye böler. Kerkasoros kentine kadar bir tek yatak içinde akar; bu kentten sonra üç kola ayrılır. Biri güneydoğusuna yönelir ve Pelusion ağızı adını alır; ikincisi batıya doğru, Kanobos ağızı adını alır; üçüncüsü, Nil yatağının Delta'ya kadar geldikten sonra, onu denize döküleceği yere kadar ikiye ayırmış olan uzantısıdır; ne taşıdığı su miktarı, ne de ün bakımından öbür ikisinden aşağı kalır; buna da Sebennytik ağızı adı verilir. İki başka ağız vardır ki, Sebennytik'ten ayrılıp denize kadar giderler: Bunlar, Sais ve Mendes ağızlarıdır. Bolbitin ve Bukolik ağızları ise kendiliğinden açılmış kollar değildirlir, insan eliyle kazılmışlardır." (Herodotos, 2014: II,17).

Herodotos, sınırlarla ilgili verdiği bir bilgide Nil'in niçin sınır olarak değerlendirildiğini açıklayamıyor:

“...Zaten bir türlü akıl erdirememişimdir, neye dayanarak bir tek toprağa, hepsi de dışıl son takılı üç ad verilmiştir ve bölgeler arasında sınır olarak niçin Mısır’da Nil ve Kolkhis’de Phasis (başka birilerine göre Palus- Maiotis’de Tanais ve Kimmerler Boğazı) seçilmiştir...” (Herodotos, 2014: IV,45).

Procopios’tan aktarılan bilgide yine Nil nehrinin sınır olma özelliği görülmektedir:

“... Bir tarafta, ikisinin arasında, isim olarak Libya ve Asya arasında, Mısır’ın Nil’i akar... (Işık, 2001: 200).

Pausanias’tan aktarılan bir bilgiye göre ise Nil nehrinin erkekler için tehlikeli olmadığı fikrine ulaşılabilir: “Yunan nehirleri, erkekler için tehlikeli yaratıklar içermez. Nil, İndus ve diğer nehirlerde olduğu gibi...” (Işık, 2001: 204)

Antik ve klasik kaynakların yanı sıra Kutsal kitap Tevrat’ta ve Hadislerde de, Nil nehrinden söz edilmektedir. Mısır Firavunu’nun, bütün İsrail oğullarının ülkeden çıkarılmasını istemesi üzerine, Musa Peygamber’in doğuşundan üç ay sonra ırmağa bırakılması olayı Nil nehri ile doğrudan ilgilidir²² (Çıkış, 2: 2-10).

İşaya (Yeşeya) bölümünde Mısır’ın üzerine bir felaket verilmiştir. Bu felakette, Nil nehri ile ilgili kısım şöyledir:

“Ve sular denizden eksilecek, ve ırmak çekilip kuruyacak. Ve ırmaklar kokacak ve Mısır’ın kanalları boşalıp kuruyacak; kamışla saz dolacak. Nil’in yanında, Nil kenarı yanında olan çayırlar ve Nil’in bütün ekilmiş tarlaları kuruyacak, toz olup dağılacak. Ve balıkçılar ah edecekler, ve Nil’e olta atanların hepsi yas tutacaklar ve suların yüzü üzerine ağ yayanlar dövünecekler.” (İşaya, 19:5-8).

Hadis-i Şeriflere bakacak olursak, Nil nehrinin cennet nehirlerinden olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, burada sözü edilen Nil nehrinin yeryüzünde olmadığı gibi yorumlamalar da yapılmaktadır. Ebu Hureyre’den (r.a) aktarılan bir hadise göre Resulullah (s.a.v) şöyle buyurmaktadır:

“Seyhan, Ceyhan, Fırat ve Nil’den her biri, cennet nehirlerindendir.” (Sahih-i Muslim Muhtasarı, 2565).

Tüm bunların dışında tarih boyunca, Mısırlılar, Nil nehriyle ilgili çeşitli bayramlar ve törenler düzenlemişlerdir. Bunların en ünlüsü firavunlar döneminden kalan ve İslam’ın fethine kadar devam eden "Nil Gelini Töreni" dir. Buna göre Nil’e genç ve güzel bir kız atılarak nehrin rızasının kazanılması ve ardından suyun zararsız bir ölçüde taşması beklenirdi. Kıptilerin yaptığı “suya gömülme gecesi” de önemli bir törendi ve Fatımi halifeleri de bizzat katılmıştır. Ancak bu törenler Memlukler döneminde önemini yitirmiştir. Bu geleneğin günümüzde sadece Kıptiler arasında devam ettiği belirtilmektedir (Seyyid, 2007: 123).

Eski Yakındoğu medeniyetlerinin şekillenmesinde büyük paya sahip olan en önemli nehirleri ele aldıktan sonra, şimdi de nehirlerde ulaşım ve taşımacılık konusunu inceleyebiliriz.

²² bkz.: Nehirlerde Ulaşım ve Taşımacılık

5. NEHİRLERDE ULAŞIM VE TAŞIMACILIK

Nesneleri bir yerden diğerine en basit taşıma usulü onları insanların taşımasıdır. Tarihin başlangıcında insanoğlu yükleri başında, sırtında, kollarıyla, hatta yerde sürükleyerek taşımıştır. Toprağa yerleşme olgusuyla birlikte kentleşmenin ortaya çıkardığı gereksinimler, ticari ilişkilerin ve dolayısıyla da taşımacılığın gerçek anlamda gelişmesine yol açmıştır. Sulamanın ortaya çıkmasıyla sonuçlanan, suya yavaş yavaş egemen olma olgusu, su yollarının çoğalmasına yol açmıştır. Bunların birçoğu küçük debili ve kuşkusuz sürekli kullanılmayan su yolları olmakla birlikte M.Ö.5. binyılın sonu ve 4. binyılda suyu evcilleştirme ve kanal kazma yöntemlerinin daha iyi bilinmesi, tarımsal alanlar kadar kent merkezlerine de ulaşan gerçek “yapay ırmakların” yaratılmasını sağlamıştır. Tarım ürünlerinin dağıtımını ya da daha doğrusu bölüşümü bu yeni su yollarında dolaşan kayıklarla sağlanıyordu (Bordreuil vd., 2014: 69-70).

Dolayısıyla nehirler, tarih boyunca insan hayatı için bereketli ovalar sağlamış, su kaynağı görevi görmüş ve dağlık alanlarda yük ve insan taşımacılığı için iç yollar sunmuştur. Nehir ulaşımı insanoğluna bir avantaj sağlamış ve hayvan ile insan gücünün aşırı israfını önlemiştir. Çünkü küçük bir tekne ile taşınan bir ton yük, arazi üzerinde on beş katır tarafından taşınan yüke eşittir (Oruç, 2013: 31). Yakındoğu’da, Fırat ve Dicle ile Nil nehrinin kullanılması gibi, Asya içlerinde de nehirler Eski Türkler tarafından ulaşım açısından kullanılmıştır²³ (Erdemir, 2011:825).

Yakın Doğu’nun uzak bölgelerini birbirine yakınlaştıran ticaret, temelde bölgesel ihtiyaçlara göre belirleniyordu. Ticaretin büyük bir bölümünün binlerce yıldır kervanlarla karayolu ile yapıldığı bilinmektedir. Fırat ve Dicle nehirlerinin içinden aktığı Anadolu ve Mezopotamya coğrafyasında nehir ulaşımı da, bu ticari ağın bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nehirlerin fiziksel yapıları, kuzeyden güneye mal aktarımının yapılması açısından bu işe uygun durumdadır (Sağlamtimur, 2015b: 9). Ancak Mezopotamya’ya nazaran Anadolu’nun engebeli bir coğrafyaya sahip olması, mevsimler arasındaki yüksek sıcaklık farklarından dolayı nehir debilerinde ani düşüşlerin yaşanması, nehirlerin ulaşım ve taşımacılık açısından daha kısıtlı kullanılmasına neden olmuştur (Ekmen, 2015: 50).

Anadolu ve Mezopotamya’da nehir taşımacılığının önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Mezopotamya’da kurulmuş ilk medeniyetler Anadolu’da bulunan maden ve kereste gibi hammaddelere büyük ihtiyaç duyuyorlardı (Bahar, 1997: 40). Mezopotamya’daki II. Lagaş Sülalesi’nin güçlü krallarından Gudea’nın (M.Ö.21. yüzyıl) Amanos Dağı ile ilgili “B.Heykeli Yazıtı” olarak bilinen metninden (Memiş, 2013: 26-27), sedir ağacının getirildiği ve sedir kütüklerinin nehir suyundan (Fırat) yararlanılarak Anadolu’dan Mezopotamya’ya taşındığı anlaşılmaktadır:

“O (=Gudea), Tanrı Ningirsu tapınağını inşa ederken, onun sevgili kralı Ningirsu, ona (=Gudea’ya) Yukarı Deniz’den Aşağı Deniz’e kadar (bütün) yolları açtı. Amanus’da, Sedir Dağı’nda 60 kübit uzunluğundaki sedir kütüklerinden, 50 kübit uzunluğundaki sedir kütüklerinden (ve) 25 kübit uzunluğundaki KU ağacı kütüklerinden müteşekkil sallar kurdu...” (Memiş, 2013: 27).

Anadolu’da, Assur Ticaret Kolonileri Çağı’nda ve sonrasında (Hitit Dönemi) en çok Assurlularla ticaret yapılıyordu. Halys (Kızılırmak) yakınında Kaneş (Kultepe) Assurlularca kuruldu ve bir ticaret kolonisi olarak gelişti. Assur, Kalah, Ninova gibi Assur şehirleri ile Kaneş arasında düzenli ticaret yolları vardı ve bu yollarda kervanlar

²³ Eski Türklerde Su Ulaşımı Hakkında Detaylı Bilgi İçin bkz: Erdemir, H.P., 2011. “Eski Türklerde Su ve Su Ulaşımı”, TS-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 6 (2) p.819-836

işliyordu (Güney, 1990: 323). Tüm dönemler boyunca, her çeşit boyuttaki eşyanın nakledilmesinde en ucuz yollardan birisi de, nehir taşımacılığı olmuştur (Florioti, 2012b: 148). Assur Ticaret Kolonileri Dönemi'ne ait Kültepe tabletleri daha çok ticari, kültürel, siyasi ve hukuki amaçla yazılmıştır. Ancak, bu döneme ait metinler, bize nehir ulaşımı hakkında da bilgi vermektedir.

2000 yılında Kültepe'de bulunan, Hahhum ile Assur arasında yapılmış antlaşmayı içeren bir metinden, nehir ulaşımında gemi ya da kayıklarla ticaret yapıldığı anlaşılmaktadır. Metnin tercümesi şöyledir:

“...Yalan(cı) ve kötü olan bir göçebeye (*hāpirum*), (bir Asurlu 'ya ait olan) gemiyi batırması ve yükünün kaybına sebep olması için emir vermeyeceksiniz. (Eğer) sizin kırlık bölgenizde veya ülkenizin (diğer bir yerinde) nehirde bir gemi batarsa, kaybolacak malı (ve gemiye ait), ip ve kıvrık kazıklara varıncaya kadar, her şeyi tam olarak ödeyeceksiniz.” (Ekmen, 2015: 52).

Kültepe'de bulunan Kt t/k 1 no.lu bir başka metinde, Şalatuvar ile Wahşuşana arasında yapılan ödemelerden bahsedilmektedir. Buradan gemi yada teknelerin kullanıldığı anlaşılmakta ve tüccarların ticaret mallarını nehir yoluyla taşımak için belli bir ücret ödedikleri anlaşılmaktadır:

“...Şalatiwar'dan çıktık ve 2 ½ mina bakırı nehrin kıyısında perđum için tarttım. 2 mina bakırı hububat için Şalatiwar'da tarttım. 5 mina bakırı hana, 5 mina'yı da gümrük vergisi olarak kārūm dairesine tarttım. 5 mina (bakırı) kaššum memuruna tarttım. 4 mina (bakırı) hububat için tarttım. 10 mina bakırı kılavuz(luğu) için değirmenciye verdim. O beni nehrin kenarına kadar götürdü. 1 mina (bakırı) gemiciye verdim. Bütün bunları Wahşuşana'da perđum için tartmaya mecbur oldum...” (Ekmen, 2015: 52).

Yine bir başka Kültepe metninde nehir kıyısında ödeme yapıldığı anlaşılmaktadır ki bu geçiş sırasında ödenen vergiyi göstermektedir:

“Bütün bunları Şalatiwar'da birtum²⁴ için tartmaya mecbur oldum. Şalatiwar'dan çıktık ve 2 1/2 mina bakırı nehrin kıyısında (kenarında) birtum için tarttım.” (Sever, 1986: 469).

Anadolu tarihinin yazılı ve arkeolojik kaynaklar açısından zengin bir bölümü olan Hitit Dönemi metinleri, nehirler üzerinde ulaşım ve taşımacılık yapıldığını gösteren çok az bilgi içermektedir (Ekmen, 2015: 54). Örneğin Kilikya bölgesinde doğudan batıya uzanan işlek bir yol olmamış ve bölgedeki iki ırmak (Seyhan ve Ceyhan) üzerinde köprü kurulamamıştır. Bu dönemde bölgedeki ulaşımın, ana ve tali yollarda hayvanlar ve arabalar; sahillerde deniz ulaşımında ve ırmaklarda kayık ve sandallarla sağlandığı bilinmektedir. (Ünal, 2006: 20; Ekmen, 2015: 54; Ünal ve Girginer, 2007: 45). Kilikya bölgesinde nehirlerde ve denizlerde teknenin kullanıldığı, M.Ö. 8000'lerde Kıbrıs ile temas kurmasından bilinmektedir (Oruç, 2013: 32). Yakın zamana kadar Seyhan nehrinin ulaşımında kullanıldığı bilinmektedir. 19. Yüzyıl gezgini Langlois'nın 1853'te çizmiş olduğu bir gravür, Adana kentini Taşköprü'nün doğusunda göstermektedir. Resimde, köprünün sağında ve solunda, Tepebağ önlerindeki ortaboylu tekneler ve yelkenliler açıkça görülmektedir (Ünal ve Girginer, 2007: 46).

Hititlerin İstar'la özdeşleştirilen Tanrıça Pirinkir için uyguladıkları “Babilili” ritüelinde yapılan törenlerin bir kayık modelinin nehre bırakılmasıyla son bulması da tekne kullanımına dair kanıt oluşturmaktadır (Ökse, 2006: 56).

Tüm bunlarla birlikte, Hitit Çağı'nda, nehirlerin denize döküldüğü alanlarda kurulmuş olan bazı liman kentleri vasıtasıyla, ticaret gemilerinin nehirler üzerinden iç

²⁴ “Birtum” kelimesinin anlamı için bkz: Sever, H.,1986, “Kültepe Metinlerine Göre “Birtum” Kelimesinin Yeni Anlamı”, X. Türk Tarih Kongresi, Cilt: II, Ankara, ss.467-479

kısımlara kadar sevkiyat yaptığı bilinmektedir. (Ekmen, 2015: 54). Buna bir örnek verecek olursak: S. Zeynep Oruç'un verdiği bilgiye göre, Yurtdışından Ceyhan nehrinin ağzına gelen ürünler daha sonra Misis gibi iç limanlara taşınırdı ve oradan da Sirkeli, Mercin ve hatta Tatarlı Höyük'e dağıtılırdı. Benzer dağıtım Göksu Vadisi boyunca da gözlenmiştir (Oruç, 2013: 33). Doğu Akdeniz'deki liman kentleri olan, Kinet Höyük ve Asi Nehri deltası üzerinde bulunan Al Mina ve Sabuniye yerleşimleri de nehir limanlarına örnektir (Ekmen, 2015: 55).

Hitit dönemine tarihlenen Samuha kentinin lokalizasyonuna dair bilgi edinilen metinlerden nehir taşımacılığıyla ilgili de bilgilere ulaşılmıştır. Bu metinde Samuha dışında Pittiyariga ve Arziya şehirlerinin de adı geçer. Bu üç şehir arasında adı metinde verilmeyen bir nehir üzerindeki ulaşım söz konusudur. Samuha'daki esirler ve askerler için nehir üzerinden erzak sevkiyatı yapıldığı anlatılmaktadır. Öncelikle Pittiyariga'dan Samuha'ya nakledilecek olan erzakın sandallara nasıl ve ne miktarda yerleştirileceği rakamlarla birlikte verilmiştir. Mektup incelendiğinde Pittiyariga'dan yükleme yapıldığı, fakat suyun seviyesinin alçak olması sebebiyle sandalların yükünün yeniden düzenlendiği ve Arziya'dan da erzakın küçük bir sandala nasıl yüklendiği anlatılmıştır (Yiğit, 1997: 282-283; Ekmen, 2015: 55). Adı belirtilmeyen ırmağın Kızılırmak olduğu ihtimali üzerinde durulmuştur ve bu metinlerden Kızılırmak üzerinde yaklaşık 3500 sene önce taşımacılık yapıldığı anlaşılmıştır (Ekmen, 2015: 55). Yine Jak Yakar'da Kızılırmak'ın Gemerek'ten Direkli'ye ya da Hafik'ten Sivas'a olan yukarı uzantılarının sallarla ya da altı düz kayıklarla geçilebildiğini belirtmiştir (Yakar, 2007: 200).

Bunların dışında nehir ulaşımına bir diğer kanıt olarak, Hitit kanunlarında (43 no.lu kanun maddesi) nehir sularının sığılaştığı yerlerde, nehirlerin atlı ve yaya geçişleri dışında, sığırların kuyruğuna tutunarak geçildiğine dair bilgilere de rastlanması gösterilmektedir (Ekmen, 2015: 56).

“Eğer bir adam öküzüyle bir nehri geçerse ve başka bir adam onu iterse ve öküzün kuyruğunu tutarsa ve nehri geçerse ve öküzün sahibini nehir alıp götürürse, o zaman, o adamı (ölenin mirasçıları) alırlar.” (Ekmen, 2015: 56; Imparati, 1992: 63; Kitchen ve Lawrence, 2012: 265).

Kültepe'de bulunan metinler dışında, Mari'de bulunan bazı mektuplar, M.Ö. II. binin ilk çeyreğinde Anadolu kentlerinin arasında nehirler aracılığı ile ulaşım yapıldığı bilgisini vermektedir. Mari'de bulunan M. 7536 no.lu metin aşağıdaki şekilde tercüme edilmiştir:

“Uşağınız Yasim-sumu'dan Lord'uma. Qaqqadanum'un Haşsum'a seyahati ile ilgili olarak Aplahanda (Karkamış kralı) ile konuştum. Aplahanda A[niș-H]urpi'ye mektup gönderdi, şunlar yazıyordu; Qaqqadanum seyahatiyle ilgili ... (uzun bir kırık). İkincisi, Abdi Erah Zalpa'dan geliyordu ama Urşu kralı şöyle diyordu: Şarap yüklü geminizi dolduracağım ve size bir refakatçi tutacağım, sonra gidebilirsiniz. Sonra Karkamış'a geri döndü ve benimle buluştu ve ben Urşu'ya geri döndüm ve şunları söyledim: çabuk gidin. Zalpa'da bulunan refakatçiniz şu an Karkamış'ta...” Metinde, Yasim-Sūmu isimli bir görevli tarafından, Karkamış'tan, Zalpa'ya gelen Abdi-Erah isimli şahsın şarap yüklü gemisinin doldurulduktan sonra yanına bir refakatçi verilerek Urşu'ya geri dönmesine izin verildiği anlatılmaktadır. Önemli olan ise Zalpa, Karkamış ve Ursu kentleri arasında nehir ulaşımı yapılabilmesidir (Ekmen, 2015: 53).

Araştırmacılar (Ekmen, 2015: 52), nehir yoluyla taşımacılığa bir başka kanıt olarak da, Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nda nehirler üzerinde ticaret malları ve bazı eşyaların taşındığını gösteren Kaniş kraliçesinin öyküsünün anlatıldığı metni göstermektedirler. Metin şöyledir:

“Kanis k (raliçesi) bir defada 30 oğlan doğurdu. O şöyle (dedi): “Ne biçim yaratık (lar) doğurdum?”. Sandıkları zift ile sıvadı ve oğullarını içine koydu. Onları ırmağa bıraktı. Irmak (onları) Zalpuwa ülkesinde denize götürdü. (Tan) rılar çocukları denizden yukarı aldılar ve onları büyüttüler.” (Alp, 2011: 56).

Mezopotamya’da ikiz nehirler (Dicle ve Fırat) üzerinde gerçek bir su taşımacılığı, alüvyon ovası toprakları içinde, Körfez’de ve med zamanı sular yükseldiğinde Şat’ta olanaklıdır. Hit’in ötesinde, ırmakların “sert kireç taşlarından ve tortulu şişten oluşan yayla içindeki yataklarını oyup, kayalıklarla sınırlandırdıkları” bölge, akışa ters yöndeki su taşımacılığına büyük ölçüde engeldir. Dolayısıyla kayıklar ve salları ırmak akışı yönünde, Hit’e dek gelebilirler; ancak Hit’ten (kayık yapımında kullanılan ziftin doğal olarak bulunduğu bölge) öte geçişlerin kayıkların ve sallaların yedekte çekilmesi dışında, ırmak üzerinden çok ırmak kıyısına aktarılması gerekli olmuştur (Maisels, 1999: 91).

Nehir taşıma araçlarına ait arkeolojik kanıtlar, yok denecek kadar az olmasına rağmen, ilk olarak güneyde MÖ. 5.Binyıl Ubaid Dönemi’nde görülen pişmiş kil veya bitümen (ziftten) yapılmış maketler /modeller ve MÖ. 4.Binyılın ortalarına ait silindirik mühürler üzerinde görülmektedir (Sağlamtimur, 2015: 9). Söz konusu modeller, Ubeyd Dönemi’nde tekne yapım bilgisinin ulaştığı seviye hakkında bilgi vermektedir. Eridu’da, bir mezarda bulunan, direk yuvası ve yelken bağlama delikleri gösterilen kilden yapılmış tekne modelinde, Ubeyd Dönemi’nde yelkenli olarak tasarlanan teknelerde kullanıldığını görebiliriz (Roaf, 1996: 122). Basra Körfezi kıyısında yer alan As Sabiyah’ta bulunan ve kilden yapılmış bir disk üzerinde gösterilen ayaklı direğe sahip teknenin, bir yelkenli olduğu görülmüştür (Ekmen, 2015: 48).

M.Ö. 700’e ait Assur kabartmalarından, Aşağı Fırat sakinlerinin söz konusu tarihte savaş arabalarını ve devasa inşaat taşlarını taşıyabilecek kadar büyük ve dayanıklı posttan kayıklar kullandıkları bilinmektedir (Casson, 2002: 4). Asurlu tüccarlar, Anadolu ile yaptıkları ticaret sırasında dağ, tepe gibi engellerin yanı sıra nehir engelleri ile de karşılaşmışlardır. Bu nehirleri geçmek için “İlippum” adı verilen kayık ya da gemi kullandıkları iddia edilmektedir (Florioti, 2012b: 148). Gerçek anlamda Assurluların “Kalaku” adı verdikleri basit deri salları, nehir ulaşımında kullanılmaktaydı (Güney, 1990: 323; Sousa, 1969: 35; Sağlamtimur, 2015b: 9). Anadolu’da bilinen adıyla “kelek” kullanılarak yapılan insan ve yük taşımacılığı, binlerce yıl Dicle ve Fırat Nehirlerinde kullanılmıştır. Akkadca “kalakku” ve Aramicede “kalak” olarak bilinmektedir (Sağlamtimur, 2015b: 9). Eski Babil dönemine ait çivi yazılı tabletlerde kanal taşımacılığı ile ilgili bilgilere ulaşılmıştır. Kilden yapılmış “kanal haritaları” sayesinde kanal ağlarıyla tahıl, meyve-sebze, balık, süt, yağ, hayvan, değerli taş, tuğla ve insan nakli yapıldığı anlaşılmaktadır (Bass, 1995: 1421).

Geç Assur kabartmalarında tasvir edilen nehir taşımacılığı, Eskiçağlarda Fırat ve Dicle nehirlerindeki taşımacılık konusunda iyi örnekler oluşturur. Resimlerden bir tanesindeki kayığın yapım tekniği dikkatle incelendiğinde günümüzde kullanılan keleklerle benzediği görülür (Bahar, 1997: 41). Kelek’in tarihçesi günümüze 3500 ile 4000 yıl öncesine, Orta Assur ile Geç Assur dönemlerine uzanmaktadır. Daha da geniş tutulursa Halaf kültürü ile başlayan şehirleşme sürecinde ortaya çıkmıştır. Kelek çoğunlukla Dicle Nehrinde kullanılmıştır (Doru, 2013: 160). Aynı zamanda kelek bir sal olarak kullanılmadan önce, nehri geçmek için bir can yeleği gibi kullanılmıştır. Şişirilmiş derinin boynu ve üç ayağı sıkıca bağlanır bir ayağı yüzücünün üflemesi için açıkta bırakılırdı. Fakat M.Ö. 700’lerde büyük derilerin dört ayağı bağlanarak kullanılmıştır (Bass, 1995: 1421). Bu postlarla karşıdan karşıya geçen insanların

gözlemlenmesi, muhtemelen postların bir araya getirilip bir platformun altına monte edilerek daha fazla insan ve yük taşıma fikrini doğurmuştu (Casson, 2002: 1).

Orta Assur Devleti'nin krallarından I. Tiglat- Pileser (M.Ö.1114-1074), Ashur-Bel-Kala'nın (2.binyılın son hükümdarı) ve Yeni Assur Devleti kralı olan II. Asur-Nasir-Pal'in (M.Ö.884-859) annalleri, keçi derisinden yapılmış salların kullanıldığına dair kanıt oluşturmaktadır. Kralların ifadeleri sırasıyla şöyledir:

"...Ben Beshri dağının etkelerindeki altı şehri fethettim, yerle bir ettim ve yakıtım ve onların ürünlerini, varlıklarını, servetlerini şehrim Asur için aldım. Onlardan sonra keçi derisi sallarıyla Fırat'ı geçtim..." (Grayson, 1976b: 14).

"Aynı yıl, Kislev ayında [...] Harku arazisi ve Habur nehrinden Hatti arazisi olan Karkamış şehrine saldırdı. Ondan sonra keçi derisinden yapılmış sallar ile Fırat'ı geçti." (Grayson, 1976b: 52).

"...Ordum ile aynı anda yol boyunca ilerledim ve keçi derisinden yaptığım sallar sayesinde Haridu şehrinde Fırat'ı geçtim..." (Grayson, 1976b: 139).

Assur ticaret kolonisi Kaneş'ten doğuya doğru mal getiren tüccarlar, Dicle kıyılarına eriştikleri zaman artık yüklerini yaptırdıkları keleklerle taşıyorlardı. Dicle üzerinde kelekle yolculuğu çok rahat ve güvenli buluyorlardı. Ayrıca, bir güç de harcanmıyordu. Irmak, doğal akışıyla üstündeki kekeği taşıyordu (Güney, 1990: 324). Bize bu konuda bilgi veren Herodotos'un, Asur'dan Babil'e, Fırat nehri üzerinden geçişi anlatırken tasvir ettiği tulum tekneler, muhtemelen keleklerdir veya benzerleridir:

"...Babil'e gitmek için ırmağı inen kayıklar yuvarlaktır ve deriden yapılmışlardır. Asurya'nın üst yanına düşen Ermenistan'dan söğüt ağaçları kesip gemiler için kaburga çatalı yaparlar, bunun üstünü dıştan deri ile kaplarlar, bir tekne çıkar ortaya, eni boyu bir, başı kıcı belirsiz; bu gemiyi dediğim gibi yuvarlak yaparlar, tıpkı yuvarlak bir kalkan gibi; içine saman yayarlar, üstüne eşyayı doldurup suyun akıntısına bırakırlar; belli başlı yükleri palmiye ağacından yapılmış fiçilerdir, bunların içine şarap doldurulmuştur. Geminin düz gitmesi iki tane iskarmozsuz kürekle sağlanır, bunları ayakta duran iki kişi kullanır; birisi küreği bu yana çekerken öbürü tersine iter suyu. Bu gemiler kimi zaman pek büyük olurlar, öbürleri daha küçüktür. En büyükleri beş bin talant ağırlığa kadar yük alabilirler. Her gemide canlı bir eşek bulundururlar; büyüklerinde daha çok vardır. Böylece su üzerinde giderek Babil'e varırlar, taşıdıkları öteberi malı satarlar, sonra bağıra çağıra geminin tahtalarını ve samanını da satarlar; sonra derileri eşeklerin sırtına vurur, Ermenistan'a dönerler; zira ırmağı ters yönde çıkmak düşünülemez, akıntı buna elvermez, zaten gemileri tahtadan değil de deriden yapmalarının nedeni budur. Ermenistan'a vardıkları zaman aynı şekilde başka gemiler yaparlar." (Herodotos, 2014: I,194).

Kelekler, genellikle yerel malzemeden üretilmiş, yapım teknikleri binlerce yıldır pek değişmemiş küçük taşıma araçlarıdır (Sağlamtimur, 2015b: 13). Kelek için gerekli malzemeler; tulum, ahşap, ip, kesici alet, bız ve iğne türü delici ve dikicilerdir (Doru, 2013: 160). Keleğin en önemli malzemesi tulumdur. Tulum ise, belirli aşamalardan geçtikten sonra kullanıma hazır hale gelir. Tulum yapmak için tercih edilen hayvanlar çoğunlukla keçi ve koyundur. Derisinin biraz daha kalın ve sağlam olması sebebiyle erkek keçinin, koyuna nazaran daha çok tercih edildiği söylenir (Sağlamtimur, 2015b: 13). Koyun ve keçiler kesildikten sonra derileri, göğüs tarafından biraz yarılıp özenle yüzüldükten sonra dikilerek ayaklarının bağlanması işlemiyle kelek yapımı başlamış olur. İnsan soluğu ile üflenerek şişirilen deriler tulum adını alır (Güney, 1990: 324). Burada önemli olan deri yüzülürken zarar vermemektir. Bu nedenle kesici aletlerden ziyade şişirilerek yumrukla çıkarılmasıdır (Sağlamtimur, 2015b: 13; Doru, 2013: 161). Deri yüzüldükten sonra kurutma işlemine geçilir. Deriyi kurutmak için üç yöntem

uygulanır. Tuzla kurutma, bitkisel kurutma ve güneşte yani doğal kurutma. Anadolu ve Mezopotamya’da en çok tuzla kurutma yaygındı. Deri üzerine serpilen tuz deri içindeki suyu emerek alır. Böylece deri kullanıma hazır hale gelir (Doru, 2013: 161).Tulum sayısı, ırmak suyunun azlığına, çokluğuna, taşınacak malın miktarına göre değişmektedir. Bu sayı 50-400 arasında olabildiği gibi, Bağdat-Basra arasında görüldüğü gibi 800-1000 tane olabilirdi (Güney, 1990: 324).

Kelek yapımı için tulum dışında, kavak ağacından uzun sırkalar, ağaç dalları ve kamış gerekmektedir. Mezopotamya’da genellikle Irak’ın güneyinde yetişen beyaz ahşap tercih edilirdi (Sağlamtimur, 2015b: 13; Sousa, 1969: 35). Önemli bir ağırlık taşıma kapasitesine sahip tulumlar üst üste konulur, saz ve kayış ile birbirine bağlanırdı (Sousa, 1969: 35). Ağaçlardan birer metre aralıklarla sağlam soltu kirişler konulur ve onun üstüne de ince çubuklar dizilerek kare biçiminde bir sal ortaya çıkarılırdı. (Güney, 1990: 324). Kelek, kullanım amacına göre yük taşımacılığı, yükün cinsi, ağırlığı, yolcu taşımacılığı ve özel durumlar için tulum sayısı artırılarak ya da azaltılarak hazırlanırdı (Sağlamtimur, 2015b: 13; Doru, 2013: 162).Ortalama bir hesapla 150 tulumdan yapılmış bir kelek 2,5-3 ton yük taşıyabilirdi (Doru, 2013: 164; Güney, 1990: 324). Kullanım amacına göre özellikle yük taşıma için 300 ile 800 arasında değişen tulumla sahip ve 32 ton taşıyan kelekler yapılmıştır. Ancak büyük boyutlu kelekler, su üzerinde kullanımı zor olmasından dolayı pek tercih edilmemiştir. (Sağlamtimur, 2015b:13; Doru,2013: 162).

Keleği hareket ettirmek için 2-6 adam gerekmektedir. Bu sayı, ırmak taşıtının büyüklüğüne göre değişebilirdi (Güney, 1990: 325). Yüklenen kelek, akış yukarı değil, akış yönünde hareket ettirilirdi (Sousa, 1969: 35). Kelekçilerin elinde tahtadan kürekler vardı; fakat taşıtı, su kendi gücüyle hareket ettirdiği için bu kürekler, keleği hareket ettirmek için değil dümen gibi yönlendirmek amacıyla kullanılırdı (Güney, 1990: 325). Keleği kullanan kişiye “tarah” adı verilirdi (Sağlamtimur, 2015b: 14).

Bir kelek tulumu 2 veya 3 yıl rahatlıkla kullanılabiliyordu. Keleklerle taşımacılık özellikle İlkbaharda daha hızlı olurdu. Çünkü Dicle ve Fırat’taki suyun akış hızı karların erimesi ile artar idi. En durgun dönem ise, Eylül ve Ekim aylarıydı (Doru, 2013: 162). Bu dönemlerde en güvenli yolculuk Dicle üzerinden yapılıyordu. Böylece, Güneydoğu Torosların ormanlarından kesilen tomruklar, yakacak olarak değerlendirilecek odunlar, inşaat malzemesi, kayatuzu, maden cevheri, Diyarbakır havzasının buğday ve arpa gibi hem insanların hem de gücünden yararlanan hayvanların gıdası olan tahıl maddeleri yüzyıllar boyunca keleklerle daima Dicle üzerinden Musul, Bağdat, Basra’ya taşınmıştır (Güney, 1990: 325).

Akışın güçlü olduğu dönemlerde kelek kullanımının mümkün olmadığına bir Assur mektubunda rastlanmaktadır. Aşağı Zap bölgesine lokalize edilen Mazamua şehrinin yöneticisi tarafından Sargon’a gönderilen bir mektupta, nehirle ve bu durumla ilgili bilgi verilmektedir:

“...hiç mümkün değildir! Arazi zordur; o (nehir) dağların arasında uzanıyor, su dar ve akış çok güçlü, Sal (KUS.mas-ki-ri) ya da kelek (KUS.ka-la-ki) kullanılamaz. Kralım, efendim, bilir ki adamlar yüzmeye bilmiyor”. (Fales, 1995: 214).

Kelekler, Mezopotamya’ya ulaşım mallar boşaltıldıktan sonra keleğin üzerindeki tulumlar ve ağaçlar sökülüp, ağaç kısmı orada bulunan tüccarlara satılmaktaydı. Hurmadan başka ağacın yetişmediği Mezopotamya’da, Torosların çam, meşe ve gürgenlerine daima alıcı vardı (Sağlamtimur, 2015b: 14; Güney, 1990: 326). Tulumlar ise toplanıp havaları indiriliyor, kurutuluyor sonra da üst üste gelecek şekilde istifleniyordu. Ama bu istiflenmeyle tulumlar birbirine yapışacağı için bunu engelleyecek bir işlem uygulanıyordu. Bunun için kurutulmuş nar kabukları dövülüp bir

çeşit pudra elde ediliyor, bu pudra da istiflenecek tulumların arasına serpiliyordu. Daha sonra çuvallara konulan tulumlar, oradan satın alınan katırlara yüklendikten sonra kuzeye doğru yola çıkılırdı (Sağlamtimur, 2015b: 14). Sadece katırlar değil, develer de geri dönüş için kullanılmıştır ve bu develere “mekkari develeri” denilmiştir (Güney, 1990: 326).

İnsanlar, kelek ile Anadolu ve çevre noktalardan yola çıkarak Mari, Uruk, Ur, Ninova, Assur, Babil, Nippur, Bağdat, Musul, Samarra, Lagaş gibi önemli noktalar arasında ticaret yapmışlardır (Doru, 2013: 162).

Tüm bunlarla birlikte Dicle nehri üzerinde bir nehir limanının varlığı, arkeolojik kazılarla tespit edilmiştir. Sağlamtimur’a göre; Dicle’nin kolu olan Botan nehri, Kurtalan İlçesi’ne bağlı Çattepe köyü yakınında, Dicle ile birleşmektedir. Ortaçağ Arap yazılı belgelerinde sözü edilen liman yapısı, yerleşimin güneybatı tarafında, Dicle Nehri’nin kenarında ortaya çıkarılmıştır. Liman yapısı Geç Roma döneminde inşa edilmiştir. Yerleşimde Dicle Nehri’ne dik uzanan iki duvar bulunmuştur. Bu iki duvarın arasına giren kelek veya sal gibi taşıma araçları yükleme ve boşaltmayı Dicle Nehri’nin akıntısından etkilenmeden güvenli bir şekilde yapmışlardır. Ayrıca liman yapısının duvarlarında bulunan 8-10 cm’lik delikler, buralara çakılan ağaçlara keleklerin bağlanmış olduğunu gösterebilir. (Sağlamtimur, 2015a: 29-35; Sağlamtimur ve Türker, 2012: 73).

Anadolu ve Mezopotamya nehirlerinde ulaşım ve taşımacılık bahsini kapatmadan önce, Eski Yakındoğu’nun diğer önemli uygarlık merkezi olan Mısır’daki Nil nehrinde ulaşım ve taşımacılık faaliyetlerini ele alabiliriz.

Uygarlık, Mezopotamya ve Mısır’da, büyük nehirlerin de yardımıyla doğmuştur. İlkinde Dicle ve Fırat, ikincisinde Nil’in önemi göz ardı edilemez. Fakat Nil nehri, su taşımacılığı tarihinde küçümsenmeyecek bir rol üstlenmiştir. Nil, Kahire yakınındaki deltanın başlangıcından Asvan’daki birinci çavlına kadar 500 deniz mili boyunca sorunsuz bir yolculuk sağlayan mükemmel bir su yoludur (Casson, 2002: 8). Nil nehri, Mısır’ın can damarıydı ve Mısırlıların yaşamında ne kadar önemli olduğu, yön belirtirken kullandıkları terimlerde görülür: Kuzeye “akıntıya karşı”, güneye “akıntıya doğru” diyorlardı (Kuhrt, 2013: 155). Akışı kuzeyden güneye doğru olan Fırat’ı ise “nehir aşağı akarken yukarı akan”, “ters su” diye adlandırıyorlardı. Hatta Nübye’ye yapılan kara yolculuğunu nehir yukarı, Suriye’ye doğru ise nehir aşağı yolculuk olarak adlandırıyorlardı. Bu durum, Mısırlıların gemiyle taşımacılığı tek doğal taşımacılık olarak görmesiyle de ilişkiliydi. Kuzeye doğru gemiyle yolculuk dümen aracılığıyla yönlendirilen aracın akıntıya bırakılmasından ibaret basit bir işti, ama akıntıya karşı gidildiğinde de sürekli sert esen kuzey rüzgarı sayesinde yelkenlerle hızla ilerlemek mümkündü. Çok sayıdaki kum yatakları alabora olmaya yol açıyordu; bu nedenle elindeki sopayla derinlik ölçen pilot önemli bir kişiydi. Buna ek olarak günümüzde kaybolmuş olan, ama o zamanlar rahatsız edici bir ayrıntı olan canlı kum yatakları vardı: Yani gri, hareketsiz, sinsice bekleyen timsahlar; fakat bir zamanlar timsah şekli alan tanrı Set’in vatani olan Ombos’ta bir timsaha yem olmak onur sayılıyordu. Nil kayıklarını tanrılar bile kullanıyordu, ölümler onun üzerinde son yolculuklarına çıkıyor ve öbür dünyada da ondan vazgeçemiyorlardı: Kilden yapılmış küçük kayıkçıklar, en eski mezar eşyaları arasında yer alıyordu (Friedell, 2006: 109).

Mısırlılar için Nil, tüm tarihleri boyunca paha biçilmez bir ulaşım yolu olmuştur. Eski Mısırlıların tekne yapımında kullandıkları malzemeler, teknelerinin biçimi ve işlevleri; kazılarda ortaya çıkarılan toprak ve taş çömleklerin üzerlerindeki betimlemelerden öğrenilmektedir. Aynı zamanda, mezar resimleri ve koridor-yol duvarlarındaki rölyeflerden ve kimi mezarlardaki maketlerden ve kimi piramitler

dolayında var olan çukurlarda bulunan tekne kalıntılarından, Khufu'nun Büyük Piramidi'yle ilgili kazılar sırasında keşfedilen kayıklardan ve 18. Hanedan'dan kraliçe Hatşepsut'un (MÖ 1473-1458) Deyr el-Bahri'de yaptırdığı tapınaklardaki rölyeften öğrenilmektedir (Gündüz, 2002: 257).

Mısır'da ağaç çok azdır ve hiçbir gemi yapımı için uygun değildir. En yaygın ağaç olan akasya kolay parçalanmaktadır ve sadece kısa kütüklerin elde edilmesine elverişlidir. Zaman içinde Mısırlı gemi ustaları, bu ağaçtan yararlanmanın yollarını bulmuştur. Mısır'da ağaç az olsa da, sazlıklar her yerde bulunabiliyordu. Mısırlılar başlangıçta bu sazlıklardan yararlanmışlardı (Casson, 2002: 8-9). Bebek Musa'nın içine koyulduğu küçük beşik, bu sazlardan yapılmıştı. Nil nehri taşımacılığında ilk örneklerden biri olarak gösterilebilir. Mısır Firavunu, ülkesinden bütün İsrail oğullarının çıkarılmasını emredince, Musa'nın annesi ziftlenmiş bir sepet ile onu Nil nehrine bırakmıştı.²⁵ Tevrat'a bu durum şöyle anlatılır:

“Ve kadın gebe kalıp bir erkek çocuk doğurdu; ve onun güzel olduğunu gördü, ve üç ay onu gizledi. Ve onu artık gizleyemeyince, onun için sazdan bir sepet alıp harç ve ziftle sıvadı; ve içine çocuğu koyup ırmağın kenarında sazlığın içine bıraktı. Ve kız kardeşi ona ne olacağını bilmek için uzakta duruyordu. Ve Firavunun kızı yıkanmak için ırmağa indi; ve onun kızları ırmağın kenarında yürüyorlardı; ve sazlık arasında sepeti görüp onu getirmek için cariyesini gönderdi.” (Çıkış, 2:2-5)

Sazdan yapılan kayıklar hafifti, manevra kabiliyetleri yüksekti ve sığdı, dolayısıyla kıyı boyunca sıralanan bataklıklarda ve nehirden ayrılan sayısız kanallarda ilerlemek kolaylaşmıştı (Casson, 2002: 11). Bu kayıklar, özellikle bataklıklarda, balık, kuş ve keklik avlamak için kullanılıyordu. Hatta, Hanedanlık öncesinde, zıvana ve zıvana dili ile tutturulandan ziyade ip ile bağlı, orak biçiminde tekne yaptıkları bilinmektedir (Bass, 1995: 1422). Eski Mısırlıların, Nil deltasının bataklık alanlarında, küp-kayık kullandıkları da bilinmektedir. İlkel kayığın en ucuz şekli olan, bir küp-kayık, bir yolcu taşıyabilecek kadar büyük olan basit küplerden yapılmaktaydı; fakat küp sadece kaya bulunmayan nehirlerde işe yaramaktadır (Casson, 2002: 4). Delta'da, Merim'de ve Beni Salama'da, M.Ö. 5. binyıla kadar tarihlenen, kil tekne modelleri de bulunmuştur (Silverman, 2003: 16).

Mısırlıların, (Krallık öncesinde) MÖ 3000'den önce yelkenleri, kabinleri ve kayığın kenarına dayanmadan kullanılan, kürekleri olan tekneler yaptıkları bilinmektedir. Bu teknelerin omurgaları yoktu. Baş omuzlukları ve pruvaları yukarı ve içe; kış omuzlukları ve kışları yukarı ve dışa doğru kıvrılmış, uçları düz kesilmişti. Yönlendirilmeleri, küreklerle sağlanıyordu. Bir direkleri ve bir de yelkenleri vardı. (Gündüz, 2002: 258). Yelkenler, dört köşeli bir dikdörtgendi ve muhtemelen papirüs örme hasırından yapılıyordu (Erman, 1894: 481). Mısır'da hakim olan kuzey rüzgarı, Hanedanlık öncesinde akıntıya karşı gidemeyen yelkenli teknelerin gelişmesine yol açmıştır ve sonra tekneler, nehir aşağı kürek gücü ile kolayca idare edildi (Bass, 1995: 1423). Yelkenler, kullanılmadığı zaman kolayca sökülebilecek şekilde tasarlanmıştı. Akıntı yönünde yelkencilik için “Khed” kelimesi, yelkensiz bir tekne resmiyle ifade edilirken, “Kheti” kelimesi akıntı tersine yelkencilik için, yelkenli bir tekne resmi ile ifade edilirdi (Ruiz, 2001: 74). Erken dönemlerin kabartma sanatı, bazı teknelerin 50 fit (15 m) üzerinde uzunluğa sahip olduğunu ve 32 kişilik mürettebat taşıyabildiğini göstermektedir (Silverman, 2003: 16).

Eski Krallık döneminde (M.Ö.2800-2400) ahşap teknelere ait kürekler, çok dar, sivri ve uzun yapraklardan yapılmıştı ve oldukça modern biçimde kullanılıyordu.

²⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz: Bauer, S.W.,2015. Dünya Tarihi-En Eski Göçebe Halklardan Roma İmparatorluğu'nun Çöküşüne, Çev.: M. Doğan, cilt: 1, Say yayınları, İstanbul

Kürekler teknenin kenarına ya da ıskarmozun içine koyuluyordu. Kürekçiler, teknenin kış kısmına otururlardı ve tekneyi dayanıklı suya doğru çekerlerdi. Küreklerin kaybolmasını önlemek için her biri kısa bir halat ile tekneye takılırdı ve kürek kullanılmadığı zaman suyun dışına çıkarılır, teknenin kenarına hızla takılırdı. Dümenler, Eski Krallık zamanında bilinmiyordu ve uzun kürekler tekneyi yönlendirmek için kullanılıyordu; tek yönlendirme aracı olan kürek, küçük bir tekne için yeterliydi, fakat büyük bir tekne için birkaç kürek, kışın her iki tarafında doğru bir yönlendirme için gerekliydi. Bu büyük yönlendirme küreği, diğer küreklerden şekil olarak farklı değildi. Ayrıca onlarda ıskarmoz içine koyuluyordu ve kaybolmaması için bir ip ile güvence altına alınıyordu (Erman, 1894: 481).

Teknelerini yelken ile donatan ilk gemicilerin, Mısırlılar olduğu belirtilmektedir. Yelkenler, kürekçilerin işini hafifletmeye yarıyordu. Çünkü rüzgar, nehir akıntısının tersine esiyordu ve tek yapmaları gereken yelkeni kaldırmaktı (Casson, 2002: 34). Antik yelkenli tekneler, “Feluccas”²⁶ olarak adlandırılırdı (Aloian, 2010: 21).

Eski Mısırlılar, M.Ö. 3000’de taş mezarlar inşa etmeye başlamışlardı ve taşların ocaklardan şehirlere suyuyla nakledilmesi gerekiyordu. Bu kadar ağır yükleri nakletmek için gerekli özelliklere sahip gemilere duyulan ihtiyaç, Mısırlı gemi ustalarını ahşap kullanımına yöneltmiştir (Casson, 2002: 11). Ancak yörede gerekli nitelikte ve yeterli büyüklükte kereste bulunmaması yüzünden bu teknelerin gövdeleri, akasya ağacından elde edilen kısa kereste parçalarının birleştirilmesiyle yapılıyordu. Parçalar, zıvana ya da ketmeli geçmeyle; ağaç çivilerle veya akça ağaç kenetlerle birleştiriliyor ya da alfa bitkisinden üretilmiş iplerle bağlanıyordu (Gündüz, 2002: 258). Mısır’ı ziyaret eden Herodotos, bu yük gemileri hakkında geniş bilgiler vermekte ve “Baris” diye isimlendirildiklerini belirtmektedir:

“Taşıt gemilerini Mısır akasyasından yaparlar, bu ağaç Kyrene lotosuna benzer ve özünden zambak çıkarılır. Akasyayı, aşağı yukarı iki dirsek uzunluğunda parçalar halinde doğrarlar, gemileri bunları tuğla gibi birbirine çatarak yaparlar. Bu iş böyle olur: Boylamasına kesilmiş uzun omurgaların arasına bu iki dirsek tahta parçalarını çakarlar; tekne meydana çıkar, sonra iki bordayı, omurgalar üzerine enlemesine konulan bir tabanla birleştirirler. Yanları tutmak için kaburga eğrisi kullanmazlar, bunun yerine ek yerlerini papirüsle iyice kalafat yaparlar. Dosdoğru omurga içinden geçen bir tek dümen kullanırlar; dirsek akasyadan, yelkenler papirüstendir. Kuvvetli rüzgar olmadıkça bu gemiler ırmağı çıkamazlar, kıydan yedekte çekilirler. Akıntı doğrultusunda olduğu zaman ise şöyle yaparlar: Kamış, saz ve tamarixi birbirine dolayarak yaptıkları bir çeşit salları ve iki talant kadar çeken delik bir taşları vardır. Sal, geminin pruvasına bağlanır ve akıntıya bırakılır; taş başka bir iple geminin arkasına bağlıdır. Sal akıntıya kapılıp hızla ilerler ve “Baris”i de (bu gemilerin adı böyledir) peşinden sürükler; arkaya bağlı olan taş dibi tarar ve geminin akıntıya kapılıp yoldan çıkmasını önler. Bu gemilerden pek çok vardır ve bazıları binlerce talant ağırlığında yük taşıyabilirler.” (Herodotos, 2014: II,96).

Nehirlerde kullanılmalarına rağmen büyük tekneler, Mısır’da etkileyici boyutlara ulaşmıştır. Örneğin, Keops’un ince uzun kayığı, pruvadan kıça neredeyse 45 m uzunluğundaydı. Firavun için Mısır’ın en büyük piramidini inşa eden işçiler, az miktardaki yerel akasya ağaçları ile yetinmemişlerdi. Ellerin altında, Lübnan’dan getirilmiş, bazıları 18 m uzunluğunda sedir keresteleri vardı. Granit dikilitaşları Asvan’dan çıkararak, nehrin aşağısındaki saraylarda dikilmek üzere taşıyan mavnalar, uzun olmalarının yanı sıra geniştiler. M.Ö. 1500’lerde firavun olarak tahta geçen kraliçe

²⁶ Felucca: Geleneksel bir yelkenli ahşap teknedir. Mürettebat 2-3 kişiden oluşur ve ancak 10 yolcu alabilirdi.

Hatçepsut'un mezarını süsleyen resimlerdeki, tersane işçilerine yaptırdığı muazzam gemisi, kraliçenin Karnak'ta dikilmek üzere 30 m yüksekliğindeki dikilitaşları taşımak üzere tasarlanmıştı (Casson, 2002: 14).

Nil'de kullanılan teknelerin ilk tahta detaylı görünümü, 4. Hanedanlığın, Giza'da Khufu²⁷ (Cheops) Piramidine yakın bir çukura gömülmüş olan tekneyi keşfedip, restore etmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu ince teknenin, iyi bir işçilikle inşa edildiği ve Lübnan sedirlerinin kullanıldığı bilinmektedir (Bass, 1995: 1422). Bu teknenin parçaları son dönemlerde yeniden birleştirildi ve 144 fit (43.8 m) gibi etkileyici bir uzunluğa sahip olduğu görüldü (Silverman, 2003: 16).

Tekneler, ayrıca toplumsal olarak yapılan festivaller zamanında da bir heykel şeklindeki tanrı imgesini taşımak için törensel geçitlerde kullanılmıştır. Yıllık Opet Festivali sırasında, Amen'e adanmış (Yaratıcı) heykel, evinden, Luxor'da onun tapınağı Karnak'a kutsal bir saltanat kayığı ile çekilmişti (Ruiz, 2001: 74).

Orta Krallık döneminde (M.Ö.2050-1580), tekneler cenaze, yani mumya taşımak için de kullanılmıştı ve yapıları diğer teknelere göre farklıdır. Bu döneme ait, Dashur'da III. Senwosret (Erken 12.Hanedan) 'in piramidinin yakınlarında gömülü altı cenaze teknesi 1894'te bulunmuştur. Şu an 4 tanesi sergilenmektedir: İki Kahire Mısır Müzesi (Egyptian Museum)'nde, biri Pittsburgh (ABD) Carnegie Museum of Natural History'de ve diğeri Chicago Field Museum'da yer alır. Bu teknelerin tümü yaklaşık 33 fit uzunluğunda ve 9 fit genişliğindedir. Omurgaları yoktur. İskeletleri, sabitlenmemiş zıvana ve zıvana diliyle birbirine tutturulmuştur, ayrıca geçme eklemeler ortaya çıkmıştır. Fakat bunların antik ya da dönemin restoratörünün eklemeleri olup olmadığı bilinmemektedir (Bass, 1995: 1423).

Yukarıda bahsettiğimiz nehirler üzerindeki ulaşım ve taşımacılık faaliyetlerinde kullanılan taşıtların dışında, başka geleneksel taşıtlar da bulunmaktadır. Bu taşıtları aşağıda kısa kısa ele aldık.

Guffa: Arapçada Guffa olarak, Akadca da "quppu" olarak adlandırılan bir tür yuvarlak sepet kayıktır (Bass, 1995: 1422). Bazıları tarafından dünyada en eski tekne olarak kabul edilir. Bu sepet tekneler, Irak'ta, Dicle ve Fırat kıyısı boyunca inşa edilmiştir. Bazıları çok büyük teknelerdi ve büyük miktarda tahıl, meyve ve diğer ürünleri nehir aşağı taşımak içindi. Bu ağır tekneler, yolculuk tamamlandıktan sonra yakılırdı (Fowler, 2008: 9). Bu dönemde guffalar 50 tondan daha fazla yük taşıyorlardı (Bass, 1995: 1422). Küresel bir şekle sahiptir ve dönerek ilerlemesine neden olmamak için kayıkçının sağa ve sola vuruşlar yapmasıyla, kaba kürekler vasıtasıyla itilirdi (Sousa, 1969: 34). Guffa, tulumların yerine yerel nar ağacı tahtasından, hurma ve saman karışımından inşa edilirdi. Bitüm (zift), "yol katranı" olarak düşünülürdü. Isıtılarak su geçirmez gövde üzerine yayılırdı (Fowler, 2008: 9). Büyük olanlar 12-16 ton taşır, çevresinin en geniş çapı 16-18 fit olurdu (Sousa, 1969: 34).

Coracles: Nerdeyse Guffa ile aynı olan bir tür sepet kayıktır. Eskiçağlarda su taşımacılığının en erken biçimlerinden biriydi. (Fowler, 2008: 9). Söğüt dallarından yapılmış çerçeveler üzerine gerilmiş derilerden inşa edilmiş yuvarlak teknelerdir ve nehir aşağı geçişlerde genellikle tek bir gidiş için kullanılırdı (Mountjoy, 2005: 7).

Hayvan derisinin boyutu coracles'in boyutunu belirler. Tulumlar, su geçirmez hayvan kılırları, deri kayış ya da bağırsak ile güçlü gövdeye sabitlenirdi (Fowler, 2008: 9).

İsbiyah: Bu nehir gemisi türü, Sümer mühürlerinde tanımlanan türe çok benzer. Fırat nehri üzerinde günümüzde de kullanılır ve "İsbiyah" ya da "Kaya" olarak

²⁷ 4. Hanedanlığın 2.Firavunu

adlandırılır. Tamamen yerli malzemelerden yapılır (bitüm ile kaplı söğüt ya da hasır sepet örgü) ve son derece ağır yükler için kullanılır. Yüksek ön kısmı ve arka kısmı ile dikdörtgen, Sümer türü gibidir. Bu gemi türü genellikle Hit'te inşa edilir, ki orada bol miktarda bitüm bulunur ve aynı zamanda bitüm taşımak için kullanılır. Sadece kendi ağırlığından dolayı akış aşağı gider ve genellikle hedefine ulaştıktan sonra sökülür ve bunların yapıldığı bitüm bir ticaret malı gibi satılır (Sousa, 1969: 33).

Bir görevli tarafından aktarılan ve Hit kenti ile gemilerin kalafatlanmasına yarayan bitüm damarlarının mülkiyetiyle ilgili olarak Hammurabi'nin Mari Kralı Zimri-lim'e sarfettiği sözlerden tekneler için bitümün ve Hit şehrinin önemi anlaşılmaktadır:

“Ülkenizin gücü eşek ve araba(lardır), ama bu ülkenin gücü gemi(lerdir). Bu nedenle bu kenti bitüm ve nefit için istiyorum; yoksa niçin bu kenti bana (vermesini) isteyeyim ki? Hit kenti karşılığında Zimri-lim'in bana yazacağı her türlü (öneriyi) dinleyeceğim.” (Bordreuil, vd., 2014: 76).

İsbihah da keleşe çok benzemektedir, dolayısıyla Herodotos'un Fırat üzerinde kullanılan taşıt tanımı, bu tekne türüne de uymaktadır (Herodotos, 2014: I,194).

Mashhoof: Batakliklarda kullanılan gümüş bir tekne modelidir. Model yaklaşık M.Ö. 3. Binyılın ortalarında Ur Kraliyet Mezarlığında, Ur'un üçüncü erken hanedanlık dönemine tarihlenen Sümer Kralı A-bar-gi'nin mezarında bulunmuştur. “Mashhoof” adıyla bilinen bu sandal modeli Güney Irak'ın bataklık bölgesinde yaşayanlar tarafından günümüzde de kullanılır ve Ur Kraliyet Mezarlığında bulunan modelde görüldüğü gibi Güney Irak'ta bataklık yerleşmelerinde, günümüzden 5000 yıl öncesinden daha fazla, Sümerler tarafından kullanılan sandalların tam bir kopyasıdır (Sousa, 1969: 31).

Diğer Tekneler: *Balams* sığ, düz dipli teknelerdir. Nehir üzerinde kullanılan diğer geleneksel su taşıtları 30 ile 80 fit uzunluğu arasında ölçülen yelkenli tekneler *muhaylahs* ve *safinahs*'tır. Bu tekneler Irak Hit şehrinin ticaretini etkinleştirmişlerdir (Mountjoy, 2005: 8).

Yaklaşık 4500 yıl önce Sümer kent-devleti Lagaş'ta yaşamış ve yazdığı olaylara tanıklık etmiş bir tarihçinin anlattıklarından ise, o dönemde kayık denetçilerinin var olduğu ve bir olay esnasında kayıkların denetçisinin kayıkları gasp ettiği anlaşılmaktadır. Hükümdar Urukagina'nın ortaya çıkmasıyla kayıkların denetçisi görevden alınmıştır (Kramer, 2014: 69). Buna karşılık Asur Devleti zamanında böyle bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Sümer edebi metinlerine baktığımızda da ırmakların ve kayıkların önemi görülmektedir. Örnek verecek olursak, S.Noah Kramer'in, anlattığı Sümer tartışma metinlerinden, “Kazma ile Saban” arasındaki tartışmada söz konusu durum görülmektedir. Kazmanın Sabana üstün geldiği şiirde, Kazma işçi sınıfının ve kayıkçıların refahı ve güç kazanmaları konularında kendi katkılarını anlatmaktadır:

“.....Kayıkçı için fırın kurarım, onun için zift eritirim,

Kayık, yelkenli yaparım onun için,

(Böylece) kayıkçının karısını, çocuklarını geçindirmesini sağlarım.

Sahibi için bahçeyi ekerim,

Onlar (taraf)lar anlaştıktan sonra, bahçeleri çevreleyen duvarlar örerek,

İnsanlar beni, kazmayı ellerine alırlar.

Kuyularını açtıktan, direklerini diktikten sonra,

Kova çubuğunu yaparım, hendeklerini düzlerim,

Hendeklerini suyla dolduran benim....” (Kramer, 2014: 417-418).

5.1. Askeri Güzergahlarda Nehirler

Birçok nehir de olduğu gibi Dicle ve Fırat Nehri de, krallıklar arasındaki mücadele alanlarında, yani askeri güzergahlarda yer almıştır. Elimizdeki belgelerden Dicle nehrine nazaran Fırat nehrinin geçilmesi zor bir nehir olduğu, ancak buna rağmen geçişlerde Fırat nehrinin kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Fırat nehri, özellikle ilkbahar aylarında nehrin farklı kesimlerine yağın sağanak yağışlar nedeniyle bir anda kabararak alışılmış debisini yükseltmekte ve taşıdığı su miktarını artırabilmektedir. Bu durumda hem nehrin çevresindekilere hem de nehri geçmekte olanlara büyük zarar verebilmektedir. Bu sebepten Fırat nehrini geçmek büyük orduların kumandanları ve imparatorlar için korkutucu olmuştur (E.Yıldırım, 2012a: 99-100). Buna rağmen krallar, Fırat nehrini nasıl geçtiklerini yıllıklarında anlatmışlar ve nehri geçişi başardıklarından dolayı kendileriyle gurur duymuşlardır.

Hitit Krallarından I.Hattuşili (M.Ö.1700-1500), Telipinu (M.Ö. 1535-1510) ve I.Şuppiluliuma (M.Ö. 1400-1350 / M.Ö.14. Yüzyılın ilk yarısı)'nın askeri seferler sırasında Fırat Nehrini geçtikleri bilinmektedir.

I.Hattuşili'nin Akkadça ve Hititçe yıllıkları, fetihleriyle ilgili değerli bilgiler içerdiği gibi, fetih zamanı Fırat nehrini geçtiğini şöyle dile getirir:

“....Ertesi yıl Zaruna ülkesine gittim ve Zaruna'yı yerle bir ettim. Haşşuva'ya (Kommagene yolunda) gittim ve Haşşuva halkı savaşta bana karşı çıktı. Halap (Halep) ülkesinden askerler de yardım etmek için onlarla birlikteydi, savaşta bana saldırdılar, ben de onlarla dövüştüm. Birkaç gün içinde Puruna ırmağını (Fırat) geçtim ve Haşşuva ülkesini bir aslan gibi ayaklarımın altında çiğnedim ve bir aslan gibi telef ettim ve tozunu attırdım, bütün mallarını yanıma aldım ve Hattuşa'yı (bunlarla) doldurdum.” (Kuhrt, 2013: 316-317).

Hititlerin eski krallık döneminin çok özetlenmiş tarihi, Telipinu Metni'nde bulunmaktadır. Telipinu, kendisinden 150 yıl önceki kuruluş dönemini anlatır. Burada I.Hattuşili'nin ve kendisinin yaptığı seferlerde Fırat ırmağını önemsedikleri ve geçtikleri görülmektedir:

“Gelen yılda Hattuşili sefere çıktı ve Büyük kral aslan gibi Puran (Fırat) Irmağı'nı geçti. Haşşu (va) kentini bir aslan pençesi ile eline geçirdi. Üstüne toz yığdı ve oradan aldığı mallarla Hattuşa'yı doldurdu; gümüş ve altının ne başlangıcı vardı ne sonu. Armaruk'un Fırtına Tanrısı, Halap, Allatum, Adalur ve Liluri'nin fırtına tanrılarını, iki gümüş boğa, gümüş ve altından üç heykeli, güneş tanrıçası Arinna'ya çıkardım. Allatum tanrıçasının kızı Hepat'ı üç gümüşten heykeli, iki altından heykeli, bunları Mezulla Tapınağı'na çıkardım.

Ben Büyük Kral, Tabarna, Zippaşna üzerine yürüdüm ve Hahhu Kentini bir aslan gibi yere vurdum. Zippaşna Kenti'ni yok ettim ve onların tanrılarını Arinna'nın Güneş Tanrıçası'na çıkardım...Puran'ı (Fırat Irmağı'nı) kimse geçememişti. Ben, Büyük Kral, Tabarna onu yayan geçtim, benim ardımdan birliklerimde yayan geçtiler. Sargon da onu geçmişti. Ancak o (Sargon) Hahhu şehrine bir kötülük yapmamıştı, kentin içine ateş atmamıştı ve dumanını Fırtına Tanrısı'na çıkartmamıştı. Ama ben, Büyük Kral, Tabarna, Hahhu kralını, Hassu kralını yendim, kentlerinin içine ateş attım ve dumanını göğün güneş tanrısına ve fırtına tanrısına çıkarttım ve Hassu kralını yük arabasının önüne koştum.” (Akurgal, 2014: 57-58).

Hitit Krallarından I. Şuppiluliuma da Mitanni Kralı Tusratta'yı yendikten ve bağımsız Mitanni Devleti'ni ortadan kaldırdıktan sonra, Mitanni tahtına oturttuğu

Tusratta'nın oğlu Mattiwaza (ya da Sattiwaza) ile bir anlaşma yapmıştır²⁸. Bu anlaşmanın iki bölümünü Sedat Alp vermektedir. Bu metinden I. Şuppiluliuma'nın da Fırat Nehrini geçtiği ve nehri sınır yaptığı anlaşılmaktadır. İlgili kısımlar şöyledir:

*“Fırtına Tanrısının sevgilisi, Hatti ülkesinin kralı Büyük Kral ben Majeste Şuppiluliuma savaşa gittim. Kral Tuşratta'nın büyüklük taslaması yüzünden Fırat'ı geçtim Isuwa ülkesine saldırdım. Isuwa ülkesini ikinci kez yendim ve onları yönetimim altına aldım...Ben kahraman Fırtına Tanrısının sevgilisi Hatti ülkesinin kralı Büyük Kral Majeste Suppiluliuma, Alsé ülkesine (yukarı Dicle bölgesi) ulaştım ve bölgenin merkezi Kutmar'ı (Batman suyunun doğusu) zapt ettim. Alsé'li Antar-atal'a orasını hediye olarak verdim. Bölge merkezi Suta'ya (Dicle ile Habur arasındaki dağlık bölgede) gittim ve onu alt üst ettim Wassukanni'ye vardım. Bölge merkezi Suta'nın sakinlerini sığır ve koyunları ile ve değerli eşyaları ile birlikte alıp Hatti ülkesine getirdim. Kral Tusratta kaçtı, savaşta benim karşıma çıkmadı. Geri döndüm (batıya döndüm) ve (tekrar) Fırat'tan geçtim. Halpa (Halep) ülkesini ve Mukis (Hatay) ülkesini yendim... Nuhassi ülkesine (Halepin güneyi ile Asi ırmağı arasındaki bölge) gidince, o bölgedeki bütün toprakları fethettim.....Tusratta'nın büyüklük taslaması yüzünden bütün bu ülkeleri yalnız tek bir yılda istila ettim ve onları Hatti ülkesi için fethettim. Bir yandan Niblani (Lübnan) dağını, diğer yanda da Fırat ırmağını sınır yaptım.”*²⁹
(Alp, 2011: 93-94)

Nehirler ile ilgili dikkat çeken bir baka nokta da Hitit askeri seferlerinde göze çarpmaktadır.

Hitit askeri seferlerinde, nehir kenarlarında özellikle askerler için ayınlerin yapıldığı bilinmektedir. Böyle bir adet olduğu, savaşta yenilmiş ordu için düzenlenen Hitit ayininden anlaşılmaktadır. Ayin 'Akarsuyun karşı yakasında', muhtemelen düşman arazisinde yapılırdı. Burada akdikenden kapıya benzer bir yapı kurulurdu. İnsan, keçi, enik ve domuz yavrusunu iki yarı şeklinde keserlerdi ve bu yarıları herhalde söz konusu kapının iki tarafına koyarlardı. Sonra bu kapıların her iki tarafında ateşler yakarlardı. Hitit ordusu, ateşler arasından ve bu kapıdan geçer, akarsuya yönelirdi. Sonra suya giren askerler, bir birlerine su sıçratırlardı (Ardzinba, 2010: 87).

Orta Assur Krallarından I.Tiglat-Pileser (M.Ö.1114-1076) (Kuhrt,2013: 17), Yeni Assur dönemi krallarından II.Adad- Nirari (M.Ö.911-891), II.Tukulti-Ninurta (M.Ö.890-884) ve II.Aurnasirpal (M.Ö.883-859)'ın annalleri incelendiğinde daha çok Habur ve Fırat nehirlerinin kolları boyunca yapılan askeri seferlerin anlatıldığı görülmektedir (Florioti, 2012: 149). Yeni Assur döneminde Assur orduları, Mezopotamya'nın batısına doğru yürürken Habur Nehri vadisinin kontrolünü ele geçirmişlerdi. Fırat'ın kontrolünü ise, daha sonradan Babil sınırı ve Habur'un kesişme noktasında ele geçirmişlerdir. Bu nehirler, genellikle izlenilecek güzergah olarak tanımlanmış ve nehir kıyıları da gece konaklama yeri olarak seçilmişti (Russell, 1985: 57). Bu duruma, II. Tukulti-Ninurta'nın anallerinden bir örnek verebiliriz:

“...Fırat'ın diğer yakasında yer alan Hindanu'da kamp kurdum ve geceyi geçirdim. Çölde avlanarak deve kuşları öldürdüm. Genç olan devekuşlarını ele geçirdim. Fırat'ın kıyısında geyik avladım...”

“...Sirgu'dan itibaren hareket ettim, Fırat ovasında, Habur nehri kanalında yer alan Rummunia şehrinde kamp kurdum ve geceyi geçirdim...” (Grayson, 1972a: 103).

²⁸ Mattiwaza ve I. Şuppiluliuma arasında Yapılan anlaşma hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: KARAUGUZ, G.2002. Hitit Devletinin Siyasi Anlaşma Metinleri, Çizgi Kitabevi, Konya, ss.206-215

²⁹ Isuwa memleketinin lokalizasyonu ve Fırat nehrinin sınır olma özelliği hakkında ayrıca bkz: Aslantürk, N.,2014. “Isuua Memleketi Üzerine Bir İnceleme”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 5 (1), ss.59-133

Orta Assur döneminin son güçlü kralı olan I.Tiglat-Pileser (1114-1076), Arami göçlerine karşı başkent çevresini koruyabilmek için Fırat'ın öte yakasına ulaşan 28 sefer gerçekleştirmekle övünür³⁰ (Köroğlu, 2013: 136). I. Tiglat-Pileser bu durumu şu sözlerle ifade eder:

“Ahlamu Aramilerinin peşinde Fırat'ı yirmi sekiz kere, bir yılda iki kere geçtim. Amurru ülkesinin Tadmar şehrinden, Suhu ülkesindeki Anat'tan, ta Karduniaş'taki (Babil) Rapiku'ya kadar onları yendim. Ganimetlerini (ve) mallarını şehrim Assur'a getirdim.” (Kuhrt, 2013: 17).

Assur kralı II. Adad-Nirari ise Bit-Bahiyani isimli Arami krallığı üzerine yaptığı sefer sırasında Habur nehrini geçtiğinden şöyle söz eder:

“Habur'u geçtim. Bit-Bahiyani adam Abisalamu'nun şehri Guzana'ya vardım. Habur'un kaynağı boyunca uzanan Sikani'ye girdim” (Florioti, 2012b: 149).

II.Aurnasirpal de Geç Hitit Beylikleri üzerinde hakimiyet kurduğunu anlattığı sırada Fırat Nehri'ni geçtiğinden bahseder:

“...Bit Adini memleketinden yola çıktım ve şişirilmiş keçi postlarıyla Fırat'ı geçtim. Kargamış'a yaklaştım. Hatti memleketinin kralı Sangara'dan bağlılık göstergesi olarak altın, gümüş, bronz eşyalar, filler, yetişkin 200 kız aldım...Savaş arabaları, piyade ve süvariler aldım. Tüm krallar bana geldi ve haraçlarını teslim ettiler...” (Florioti, 2012: 150). Assur'da nehirleri geçerken şişirilmiş hayvan derileri, hem suyun üzerinde kalmak hem de nefes almak için kullanılmaktaydı (Köroğlu, 2013: 188).

Yeni Assur dönemi krallarından III.Salmanassar da (M.Ö.858-824), annallerinde Fırat Nehri'ni birçok kez geçtiğini, Amanos Dağları'ndan sedir ve selvi ağaçları budadığını, aynı şekilde Dicle nehrini geçtiğini ve Dicle'nin kaynağına krali tasvirini yaptırdığını belirtmektedir. Bu konudaki ilgili kısımlar şöyledir:

“Saltanatımın 1. yılında Fırat'ın sularını geçtim. Güneş batarken deniz kıyısına ilerledim. silahlarımı denizde yıkadım; Tanrılarıma kurbanlar sundum. Amanos Dağları'na tırmandım; sedir ve selvi ağaçları kestim. Lallar Dağı'na tırmandım ve kraliyet anıtımı yaptırdım” (Luckenbill, 1926: 201).

“...Saltanatımın 13. yılında Fırat'ı onuncu kez geçtim. Egemenliğimin ihtişamını Hatti, Meşri, Tir, Sidon ve Hanigalbat ülkelerinin üzerine yaydım...” (Duymuş, 2011: 58).

“Saltanatımın 15.yılında Nairi Ülkesine karşı yürüdüm. İD İdiglat'ın (Dicle Nehri) kaynağına, suların kaynadığı yere, dağların kayalıkları üzerine krali bir tasvirimi oydu. ...Tunibuni ülkesinin geçidinden geçtim, Urartulu Aramu'nun şehirlerini İD Purattu'nun (Fırat Nehri) kaynağına kadar, tahrib ettim, yerle bir ettim, ateşle yaktım. Fırat'ın kaynağına doğru ilerledim...” (Memiş, 2013: 201; Duymuş, 2011: 59).

“Saltanatımın 15.yılında ben Fırat ve Dicle'nin kaynağına gittim. Kayalıklar üzerine kraliyet anıtımı yaptırdım.” (Horowitz, 1998: 28).

“Saltanatımın 17.yılında Fırat'ı geçtim. Amanos Dağları'na tırmandım; sedir ağaçları kestim...” (Yamada, 2000: 184; Luckenbill, 1926: 205).

“Saltanatımın 18. Yılında Fırat'ı 16 defa geçtim...” (Yamada, 2000: 186; Luckenbill, 1926: 205).

“Saltanatımın 19.yılında Fırat'ı 18 defa geçtim. Amanos Dağları'na tırmandım. Sedir ağaçları kestim.” (Luckenbill, 1926: 205).

³⁰ Tiglat Pileser'in tam metni için ayrıca bkz: Liverani, M.,2014, The Ancient Near East-History, Society and Economy, (Translated by Soraia Tabatabai), Routledge, Newyork, s.466

III. Salmanassar, annelerinde Dicle nehrinin Mezopotamya topraklarındaki bir kolu olan Küçük Zap'ı geçtiğini de ifade etmiştir:

“*Saltanatımın 24.yılında Küçük Zap üzerinden geçtim...*” (Luckenbill, 1926: 206).

III. Salmanassar (M.Ö.859-824), Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'daki şehir devletlerinin Bit-Adini kabilesinin başkanı Akhuni'nin liderliğinde oluşturduğu koalisyona karşı Orontes (Asi) nehrine kadar uzanan bölgede iki savaş yapmış ve muzaffer olmuştur. Annelerinden öğrenildiğine göre Salmanassar bu savaşta o kadar çok düşman öldürmüştü ki, Orontes (Asi) nehrini düşman cesetlerinden yapılmış bir köprü üzerinden geçmişti (Memiş, 2015: 234-236).

Salmanassar, bir benzetme ile Asi nehrini geçişini de şöyle anlatmıştır:

“*Ben bir titurru gibi onların bedenleri ile Asi Nehri üzerinde baraj inşa ettim.*”

Burada kullanılan *titurru* terimi bir geçiti ima etmektedir. (Fales, 1995: 210).

Yine III. Salmanassar, annelerinde Asi Irmağını geçerek koalisyon kentlerini mağlup ettiğini ise anlatır:

“*Amanos sıradağlarından hareketle Orontes (Asi) Irmağı'nı geçtim (ve) Pattinalı (Amik Ovası kralı) Sapalulme'nin müstahkem kenti Alisir'e (veya Alimus) yaklaştım. Pattinalı Sapalulme hayatını kurtarabilme pahasına, Bit-Adini kabilesinden Ahunu'yu, Kargamışlı Sangara'yı, Sam'allı Haiyanu'yu, Queli Kate'yi, Hilakkulu Pihirim'i, Iasbuqlu Bar-Anate (ve) Iahanlı Adānu'yu ordusunun içine aldı. Efendim Tanrı Asur'un emriyle onların birleşik kuvvetlerini darmadağın ettim. Kenti kuşattım, teslim aldım (ve) değerli savaş ganimetlerini, sayısız savaş arabalarını (ve) koşum atlarını ülkeme taşıdım*”. (Duymuş, 2011: 63-64).

Orta Assur ve Yeni Assur krallarının annelerinde görüldüğü gibi Eski Assur devleti (M.Ö.2000-1700) döneminde de kralların askeri seferler esnasında nehirleri geçtikleri bilinmektedir. Örnek verecek olursak; I. Şamşi Adad (M.Ö. 1751-1718), Adar³¹ ayının 20. gününde Qabra arazisinde bir yağmalama yaptığından ve Zap nehrini geçtiğinden söz etmektedir (Grayson, 1972a: 26).

Urartu kralı II. Sarduri (M.Ö.764-735) döneminde gerçekleştirilen batıya yönelik seferlerde Fırat nehrinin ilk defa bir Urartu kralı tarafından aşıldığı bilinmektedir. II. Sarduri'nin Baskil Habibuşağı'ndaki izolu yazıtında ilgili ifade şöyledir:

“*Haldi'nin savaş arabası yola çıktı Melitia kralı Hilaruada'yı Argiştı oğlu Sardur'un ayaklarına attı. Sarduri konuşuyor: Fırat nehri durgundu. Hiçbir kral burada bulunmamıştı. Tanrılar beni duydular yolu açtılar. Askerleri Tumeşki kenti önüne yığdım. Askerlerin arasında karşıya geçtim. Aynı gün bölgeye girdim 14 kale ve 70 yerleşmeyi tek bir günde fethettim...*” (R.Yıldırım, 2013: 303-304).

R.Yıldırım'a göre; Fırat'ın II. Sardur dönemindeki yatak genişliği ve akış hızı karşıya geçme eyleminin doğrudan İzolu kayalığından olmayacağını ortaya koymaktadır. Nehrin mevsimlik ya da birkaç mevsim için oluşturduğu geçici adacıklar geçiş eylemi için oldukça yararlı olmaktadır. Nehirde adacıkların oluşabileceği yerler daha çok İmikuşağı ve Kaleköy önlerinde vardır. Eğer nehrin coğrafi yapısında Sardur dönemiyle kıyaslandığında büyük bir değişiklik yoksa, geçiş işlemi Değirmen-tepe ile Kaleköy arasındaki bir noktadan yapılmıştır. Günümüzde Fırat'tan karşıya geçen demiryolu köprülerinin Köşkerbaba höyük yakınında inşa edilmiş olması, Urartu kralının bu geçişi buradan gerçekleştirdiğinin önerilmesine neden olmuştur (R.Yıldırım, 2013: 304).

³¹ Assur metinlerinde geçen ay isimleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Florioti, H.H.D.,2012a, “Yeni Assur Metinlerinde Geçen Ay İsimleri”, Tarih İncelemeleri Dergisi, XXVII (2), ss.359-379

Pers ordusunun başında bulunan Kyros, MÖ. 539'da ordularıyla Babil üzerine yürümüştü (Köroğlu, 2013: 208). Babil şehrini almak için sekiz günlük bir yolculuk sonrasında Fırat (Euphrates) Irmağı kıyısındaki kente geldi ve oradan Babil yakınındaki Kunaksa'ya vardı (Tekin, 2007: 80). Herodotos bu olaya da açıklık getirirken Pers ordusunun Fırat Nehrini nasıl geçtiğini anlatır:

"...Orduyu iki noktada topladı, yukarıda ırmağın kente girdiği yerde ve aşağıda kentten çıktığı yerde ve emir verdi, dedi ki, "Su, içine girilebilecek kadar çekildiği zaman yürüyüp kente gireceksiniz." Bu durum alındıktan ve emir verildikten sonra, kendisi oradan çekildi, savaşta kullanılmayan hizmet birliklerini yanına aldı. Gölün yanına geldi, Babil kraliçesi ırmak ve göl için daha önce ne yapmıştıysa, o da aynısını yaptı; ırmağın suyunu bir kanaldan geçirterek, bataklık halinde kalmış olan göle çevirtti, ırmak yatağının suları çekildi, içinden geçilebilir hale geldi. Bu sonuç elde edilince, zaten bu niyetle yerlerini almış olan Persler, Fırat yatağından geçerek Babil'e girdiler, sular yeteri kadar alçalmıştı, askerin dizlerinin az üstüne kadar ancak çıkabiliyordu. Aslında Babilliler, Kyros'un tasarladığı şeyi önceden haber alsalar ya da sezinleselerdi, Perslerin kente doğru yürümelerinden telaşa kapılmazlar, korkunç bir kırım yapabilirlerdi; ırmağa açılan kapıları kapatmak ve iki kıyıdaki duvarların üzerine çıkmak, gelenleri ağın içine düşmüş gibi yakalamak yeterdi..." (Herodotos, 2014: I,191).

Roma döneminde de doğuya yapılan seferlerde geçiş güzergahı olan Fırat nehri, Roma İmparatorları ve komutanları için büyük güçlükler oluşturmuştur. Roma komutanları, geçiş zamanını tayin edebilmek ve geçiş esnasında sorunlarla karşılaşmamak için kahinlere danışarak fallara baktırmıştır. Özellikle Roma generalleri ile bölgenin yerel hükümdarları, nehre ayrı bir kutsiyet vererek öfkesinin yatışması için kurbanlar sunmuştur. Örnek verecek olursak, E. Yıldırım'ın Plutarkhos'tan aktardığı bilgi şöyledir:

"Crassus askerlerine hitap ederek "Fırat'ın üzerindeki köprü yok olsa bile hiçbirimiz asla geri dönmeyeceğiz...sonra ordusu için pek çok kurban verdi ve kahin kurbanın organlarını ellerine alarak falına baktı, ona ilerlemesini söyledi. Böylece nehir boyunca yürüyüşe geçseler de generalleri Crassus'a Dicle Nehri'ni geçerek Seleukos ülkesine saldırmasını tavsiye ettiler. Çünkü bu yol boyunca art arda sıralanmış karargahlar ilerleyişleri esnasında erzak sağlamış ve nehir tarafından sarıldıklarından ani düşman saldırılarından korunuyorlardı." (E.Yıldırım, 2012a: 101).

Fırat Nehri geçitlerinin Roma için önem kazanması, MÖ. I. yüzyılın başlarında, ticari yollara karşı girişilen saldırıları önlemek için askeri tedbirlerin alınmasıyla başlamıştır. Roma İmparatorluğu'nun bölgedeki geleneksel askeri ve siyasi örgütlenmesini başlatan Septimius Severus³² döneminde Roma'ya bağlı Kommagene ve Kappadokia Krallıklarıyla Parthlara bağlı Osroene Krallığı arasında Fırat Nehri sınır olarak kabul edilmiştir. M.S.I. yüzyıldan itibaren Parth İmparatorluğu'na karşı yapılacak tüm seferler, Mezopotamya'ya ilerleme amacını taşıdığından; Fırat Nehri'nden başlatılmıştır. Parthlar ise, Fırat Nehri'ni Roma egemenliği altında gördüğünden Fırat Nehri'nin batısına geçmeye çalışmamışlardır ³³(E.Yıldırım, 2012b: 53-54).

³² Septimius Severus hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz: Kaya, M.A.,2008. Roma'nın Afrikalı İmparatoru-Septimius Severus, Arkeoloji ve Sanat Yayınları,İstanbul

³³ Roma Dönemi Fıratın jeopolitik Durumu İçin Ayrıca Bkz: Yıldırım, E.,2012b. "Roma-Parth Mücadelesinde Fırat Nehrinin Jeopolitik Önemi", Tarihın Peşinde- Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, sayı: 7, ss.45-64

5.2. Ulaşım ve Ticaret Güzergahlarında Nehirler

Eskiçağda ulaşım ağını tayin eden unsurlardan biri de nehir yataklarıdır. Nehir yatakları, Mezopotamya ve Anadolu arasındaki ulaşımın tayin edilebilmesi için önemli ipuçlarıdır. Bu sebeple Anadolu'nun güneyine yapılan seferlerde en mühim yol gösterici unsur, Dicle ve Fırat Nehri'dir (Ş.Yıldırım, 2006: 6).

Özellikle ticari ilişkiler; nehirler, nehir vadilerindeki yollar, dağları aşan belli geçitler ve denizler üzerinden sürdürülmekteydi. Dicle ve kollarının içinden aktığı vadiler Mezopotamya'dan, kuzey ve kuzeybatıya ulaşan yollara geçit verir. Kuzey yolu, Assur ülkesinin merkezi bölgesinden batıya döner, Habur ve Balih ırmaklarının kaynak bölgesinden, Türkiye-Suriye sınırı yakınlarındaki Şubat Enlil (Tel Leilan)- Guzana (Tel Halaf)-Harran-Kargamış-Halep hattını izleyerek Doğu Akdeniz kıyılarına ulaşır. Bu yol, batıda birçok kola ayrılır. Anadolu ile bağlantıda da kullanılan yolun batı bölümü, Fırat'ı Kargamış veya Samsat (Samosata) yakınlarında aşarak ya da Mardin yakınlarından kuzeye dönerek Diyarbakır-Ergani-Maden-Toros Geçidi-Elazığ-Malatya üzerinden Orta Anadolu'ya bağlanır. Doğu dünyasıyla ulaşımın önünde ise zorlu Zagros Dağları uzanır. Bu yönde Dicle'nin kollarından Diyala Çayı Vadisi üzerinden geçen yol veya dağların güneydeki Elam ülkesinin merkezine uğrayan, daha güvenli bir hat kullanılmaktaydı (Köroğlu, 2013: 18-19).

Fırat Vadisinin son bölümü ise, Güney ve Orta Mezopotamya'dan Akdeniz kıyılarına ulaşmak için kullanılıyordu. Bağdat'ın güneyindeki Sippar'dan başlayan yol, Fırat kıyısını izleyerek Mari'ye (Tel Hariri), daha sonra da çölü Tadmor (Palmira) üzerinden vahalar aracılığıyla aşarak Homs üzerinden Fenike limanlarına, Şam'a veya Filistin'e ulaşıyordu (Sevin, 1999: 5; Köroğlu, 2013: 18).

Assur ile Anadolu arasında, 2000-1750 yılları arasında gerçekleşen örgütlü ticaret, Erişum ile İşme-Dagan arasındaki yedi kralın egemenlik dönemini kapsar. Ticaretin Anadolu'da oluşturduğu en büyük merkez, Kayseri yakınlarındaki Kültepe (Kaniş/Neşa) idi. Assur'dan başlayan anayol, Yukarı Habur bölgesinden geçtikten sonra batıya dönmekte, Şanlıurfa / Harran üzerinden geçerek Kargamış ve Birecik yakınında Fırat'ı aşmaktaydı. Buradan kuzeydoğu yönünde ilerleyerek Gaziantep-Kahramanmaraş yoluyla Torosları aşmakta ve Kültepe'ye varmaktaydı (Köroğlu, 2013: 103-104). Antik dönem de Assurlu tüccarların kullandıkları, Kargamış yakınlarından geçerek Mezopotamya ve Kilikya bölgelerini bağlayan bu yol, klasik dönemde Zeugma'dan geçmekteydi. Ayrıca, bu yol, Sard'dan uzanan ve Anadolu'yu Mezopotamya'ya bağlayan yoldu. Fırat'ın sağ yakasında askeri yollar, kamplar ve durak yerleriyle birbirine bağlıydı. Üstelik bunlar, diğer geniş yollar, Zeugma'daki köprüden, Fırat nehrini geçerek batıdan doğuya uzanır, Mezopotamya'da Tigris'e (Dicle) ya da Palmira'ya, Damascus veya kervanların çölde iz bulduğu Bostra'ya devam ederdi (Önal, 2006: 15-19).

Bir diğer yol, Mardin-Diyarbakır üzerinden geçerek Torosları Ergani-Maden Geçidi'nden aşmakta, Elazığ-Malatya hattını izleyerek aynı noktaya ulaşmaktaydı (Köroğlu, 2013: 104).

Akkad Devleti (MÖ. 2350-2150) 'ni kuran ve onu neredeyse bütün Ön Asya'yı kapsayan bir imparatorluk haline getiren Sargon, Basra Körfezi'ndeki ticaretin şah damarının Fırat Kervan Yolu olduğunu anlamış ve bu yol üzerindeki başlıca kervan menzillerini tek tek zaptetmişti. Bir vesikada: *"Fırat kenarındaki Tuttul şehrini zaptedince, bu şehrin tanrısı Dagan'a kurbanlar sunduğu, bunun üzerine adı geçen tanrının Mari, İbla ve İarmuti memleketlerinin hakimiyetini Sedir ormanlarına*

(*Amanoslar*) ve *Gümüş dağlarına (Toroslar)* kadar *Sargon'a verdiği*” belirtilmektedir. Bir Hitit vesikası da, Eski Hitit Devleti krallarından I. Hattuşili’nin, kendisinden önce Akkadlı Sargon’un Fırat Nehri’ni geçtiğini bildirir (Memiş, 2015: 61-62). Anlaşıldığı gibi Akkadlar Fırat Kervan Yolu’nu kullanarak ve Fırat’ı geçerek, Anadolu’nun kapılarını Mezopotamya’ya açmışlardır.

Assur uzak ticaret ağında önemli bir rol oynamıştı. İluşuma ve oğlu I. Erişum (1939-1900) ile ilgili metinler bu konuma nasıl ulaştıklarını gösterir ve aynı zamanda bazı yol güzergahlarının günümüzde belirlenmesine yardımcı olur. Doğu ile yapılan kalay ticaretinde denetimi ele geçirmeyi başarmış olan Assur, Güney Mezopotamyalı tüccarların gidip kalay satın alabildikleri, aynı zamanda da (çoğu Körfez’den gelen) bakırı satabildikleri bir antrepo görevini görüyordu. İluşuma’nın kararnamesinin ardından onları buna iten neden, diğer merkezlere göre Assur’dan artık çok daha iyi fiyat alabilmeleriydi. Metinde adı geçen yerler güneyden gelen başlıca üç kervan yolunu işaret ediyor olabilir: Biri (Körfez’den gelen bakırın giriş noktası) Ur’dan Nippur’a, oradan da Assur’a uzanır; ikincisi olasılıkla Dicle boyudur; üçüncüsü de Elam’dan başlayıp Dicle’nin doğusundaki Der üzerinden Assur’u geçer (Kuhrt, 2013: 112-113).

III. Salmannassar’ın(858-824) uzun saltanatı boyunca yaptığı 34 seferden 3. (856 yılı), 7. (852 yılı), 15. (844 yılı) ve 27. (832 yılı) krallık yıllarındakiler Tuşhan kenti ile ilgilidir: Bu sefer kayıtlarında Tuşhan adından veya yöredeki diğer kentlerden söz edilmemekle birlikte, Üçtepe’de bulunan Kuruh Monoliti ile Dicle’nin kaynaklarından biri olan Birklinçay’daki kabartma ve yazıtları kralın bu seferlerinde yöredeki üsleri ve buralardan geçen yolları kullandığını göstermektedir (Köroğlu, 1998: 14).

Tuşha veya Tuşhan, Yeni Assur döneminde yörede çok önem verilen kent ve eyalet merkeziydi. 879 yılı sefer kayıtları buranın Dicle üzerindeki önemli geçiş noktalarından biri üzerinde olduğunu da açık bir biçimde ifade ederler. Buna ek olarak özellikle Dicle’nin kuzeyindeki Yeni Assur seramiği bulunan merkezlerin dağılımı, bu dönemde Üçtepe önünde Dicle’yi geçerek kuzeye giden bir yolun varlığını göstermektedir (Köroğlu, 1998: 78-81).

Kervanlar ve ordular genellikle, daha uzun fakat daha güvenli olan yolu seçmekteydiler. Bu yol Dicle’yi Ninive’de geçerek Cezire’yi aşmakta, Şubat Enlil (Tell Leilan), Guzana (Tell Halaf) ve Urfa yakınındaki Harran üzerinden, Fırat’ı Kargamış yakınlarında geçerek Halep’e, buradan da Doğu Akdeniz kıyılarına ulaşmaktaydı. Assur belgelerinde *harran şarri* (Kral yolu) olarak tanımlanan bu güzergahın bir kolu da kuzeye, Anadolu’ya doğru girmekteydi (Sevin, 1999: 5-6).

Persler, Batı’ya yönelik yayılma politikalarını gerçekleştirmek için Kral Yolu’nu inşa etmişlerdir. Böylece tarihte ilk defa Anadolu, Doğu ile Batı arasında 200 yıl süreyle köprü görevini yaptı. Kral Yolu Efes’te başlıyor, Sardes üzerinden Lidya’ya oradan Gordion ve Ankara’ya, Kızılırmak’a varıyordu. Buradan da Kapadokya üzerinden Kilikya Kapıları’ndan Fırat’a geliyor, Dicle’yi geçiyor ve Assur üzerinden Susa’ya ulaşıyordu. Yol 90 gün sürüyordu (Akurgal, 2014: 339). Yolun Gediz havzasından sonraki bölümü iki ayrı güzergah olarak ele alınmıştır.

Birinci grup yol; Lidya bölgesinin içinden doğuya doğru giden yol Kula civarındaki volkanik araziden geçmektedir. Yol, buradan Uşak yöresine, Lidya ve Frig memleketleri sınırına ulaşmaktadır. Yolun, daha sonra Ballıhisar’dan geçtiği ve Sakarya Irmağı’nı aşarak Yassihöyük’e ulaştığı düşünülmektedir. Buradan hareketle Yassihöyük’ten doğuya doğru ilerleyerek Ankara’ya ulaşmaktadır. Daha sonra yol, Kızılırmak Nehri’ni aşarak Kapadokya bölgesine, Sivas, Malatya ve Fırat Nehri’ne varmaktadır. İkinci grup yol ise; Sard şehrinde sonra Alaşehir Vadisi’ndeki Alaşehir’e, buradan Yenice üzerinden Lidya bölgesini aşarak Pamukkale’ye ulaşmaktadır.

Pamukkale'nin hemen güneyindeki Goncalı'dan doğuya doru ilerleyerek Honaz'a, daha sonra Acı Göl'ün kuzey kıyıları izlenerek Dinar'a varmaktadır. Buradan Fahrettinpaşa Gedigi ve Karadilli ovası üzerinden kuzeydoğuya doğru yönelmektedir. Ardından Çay, Eber Gölü ve Akşehir Gölü'nün güney ve batı kıyıları izlenerek Akşehir'e ulaşılmaktadır. Doğuya doğru, Kocaş ve Ilgın üzerinden Konya'ya ulaşıldığı düşünülmektedir. Konya'dan sonra yol Aksaray ve Kapadokya bölgesine uzanmaktadır. Bundan sonra, birinci grup güzergâhtaki gibi Fırat Nehri'ne ulaşılmaktadır. Fırat'tan karşıya geçebilmek için de belirli geçitler kullanılmaktaydı. En kuzeydeki Fırat Nehri geçidi, Malatya yakınındaki Tomisa Geçidi'dir. Güney'deki geçit ise Birecik yakınındaki Zeugma'dır. Bir üçüncü geçit de Samsat yakınlarındaki Keferhan Geçidi'dir. (Ş.Yıldırım, 2006: 13-14). Roma döneminde de bu geçitler önemini korumuştur. Parthlar üzerine sefer düzenleyen Roma imparatorları ve generalleri Zeugma'yı askeri seferlerin başlangıç yeri olarak kullanmıştır. M.S. I. ve II yüzyıllarda Zeugma'nın ticaret kapasitesi gelişmiş ve şehir zengin bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Fırat Nehri'nin batısındaki ticaret yollarını kullanan kervanlar Zeugma'dan nehri geçtikten sonra nehri paralel takip eden yolu kullanarak güneye inmekteydiler. Fırat Nehri'nin doğusundan gelen ticari yollardan taşınan ipek ve baharat gibi uzak mesafeli ticari yollardan gelen mallar ise, Zeugma'dan nehri aştıktan sonra Antakya'ya ulaşmakta ve Akdeniz yoluyla bütün Roma topraklarına dağılmaktaydı (E.Yıldırım, 2012a: 95-97).

Dicle Nehri, Kral Yolu'nun güzergahına, büyük bir ihtimalle, günümüzdeki sınırlarımızın ötesine geçtikten sonra girmektedir (Ünsal, 2012: 218). Herodotos, ise Dicle ve Fırat'ın Kral Yolu güzergahını şöyle belirtmektedir:

“...Kilikia sınırlarına kadar Kappadokia içinde yirmi sekiz konak, yani dört yüz parasang gidilir; sınırda iki sıra dağı aşacak ve iki kalenin önünden geçeceksiniz. Oradan öte Kilikia ve Ermenistan arasında sınır, içinde gemilerin yüzebildiği bir ırmaktır ki, adı Fırat'tır. Ermenistan içinde her biri bir garnizonla tutulan on beş konaklık yol vardır, elli altı buçuk parasang tutar. Bu bölgeyi gemilerin yüzebildiği dört ırmak sular; bunlar geçilmeden gidilemez. Birincisi Dicle'dir; ikinci ve üçüncü aynı yerden çıkmadıkları ve bir tek ırmak olmadıkları halde aynı adı taşırlar. Birincisi Ermenistan'dan, öbürü Matienlerin ülkesinden gelir. Dördüncüsünün adı Gyndes'dir; eskiden Kyros'un üç yüz altmış kanala ayırmış olduğu ırmak budur...” (Herodotos, 2014: V,52).

Nehirlerde Ulaşım ve Taşımacılık konusunu ele aldıktan sonra, şimdi de nehirlerin ıslah edilmesi ve bunun neticesinde nehirlerin çevresinde kurulmuş olan kentleri inceleyebiliriz.

6. NEHİRLERİN ISLAHI (TAŞKINLAR) VE KENTLER

6.1. Taşkınlar (Sel Felaketleri)

Eski Anadolu’da yaşanan sel felaketleri teorik metinlerde geçmektedir. Hititler zamanında başa çıkılamayan su baskınları olmuştur. Hititçede su baskını sadece ay falları ve Adad’a yapılan duadan bilinmektedir: “*Eğer 9. Ayda ay...öl[ür]se, sel gelecek ve ekini silip süp[ürecektir]*”. (Ünal, 2005: 48; Ünal, 1977: 428-429).

Önemli sayılabilecek bir sel felaketi, büyük bir Fırtına Tanrısı kült merkezi olan eski Anadolu kenti Nerik’te meydana gelmiştir. Osmancık ile Kargı arasındaki Kızılırmak Vadisi’nde ve bol yağış alan, sis ve fırtınasıyla ünlü Zaliyanu Dağı eteklerinde yer almış olması muhtemel olan kent, eski Hitit kralı Hantili zamanında Karadeniz Bölgesi’nde yaşayan Gaşkalılar tarafından işgal edilmiş ve yaklaşık 300 sene düşman işgalinde kalmıştı. Kent, olasılıkla Kızılırmak’ın yatağını değiştirmesi sonucu su baskınına uğramış, yolları çalılıklarla kaplanmıştı. Bu durum, Kral III.Hattuşili’nin, kenti kurtarmasına kadar sürmüştür (Ünal, 2005: 48). Hattuşili’nin kenti su baskınından kurtardığına dair metin şöyle tercüme edilmiştir:

“*Nerik eski krallar, [(yani) babalarım] için, aniden yıkılmıştı. Yollar (ın)da çalı[lık] vardı ve Nerik kenti [su]da bir çakıl taşı gibiydi; derin sularda du[rı]maktaydı]. Nerik kentini bir çakıl taşı gibi derin sulardan [ben] çıkard[ım].*” (Ünal, 1977: 430).

Doğu Anadolu’da meydana gelen taşkınların izlerine ise Fırat Nehri kenarında olan Değirmentepe, İmikuşağı, Kösehöyük, Köşkerbaba ve Kalehöyük kazılarında rastlanmıştır. Değirmentepe, İmikuşağı ve Kösehöyük Fırat Nehri yatağının Keban ile Toroslar arasında çizdiği yayın orta kesiminde, Köşkerbaba güneyinde, Kaleköy ise kuzeyinde bulunmaktadır. Yani taşkın Keban ile Toroslar arasındaki bütün baraj bölgesinde takip edilebilmiştir (Koroğlu, 2001: 28).

Anadolu’da taşkın koruma sistemi olarak barajların yapımı M.Ö.2.binyılda Hitit Devleti döneminde başlamıştır. Hititler zamanında ilk baraj yapımları Kral IV. Tuthalya zamanındadır. M.Ö 1200 yıllarında Anadolu’da büyük bir kuraklık olduğu ve Kralın Mısır’dan buğday aldığı kayıtlarda geçmektedir. Kralı, barajlar yapmaya sevk eden sebeplerden biri bu olmalıdır. Çivi yazılı kaynaklarda Kral Tuthalya’nın pekçok baraj yaptırdığı ifade edilmektedir. Ancak bunların kalıntıları bugüne kadar gelememiştir. Hitit İmparatorluk döneminde Anadolu’da üç baraj yapılmıştır. Bunlar Kayseri-Pınarbaşı Karakuyu barajı, Konya- Kadınhan-Köylütolu barajı ve Çorum Gölpınar Göleti’dir (Bildirici, 2009: 80).

Eski Çağ’da Asi nehrinde taşkın olup olmadığına dair bilgiler mevcut olmasa da üzerinde bir baraj yaptırıldığı bilinmektedir. Suriye bölgesinde, Katinah Barajı olarak da bilinen Homs barajının, Asi nehri (Orontes) üzerinde Homs yakınlarında, 19. Hanedandan Firavun I. Sethi (M.Ö. 1303-1290) tarafından yaptırıldığı kabul edilmektedir. Suriye bu dönemde Mısır Krallığına bağlı idi. Homs barajı olarak da bilinen yapı Roma İmparatoru Diocletianus (284-305) döneminde esaslı onarım görmüştür, bu bakımdan bazı kaynaklarda Roma dönemi barajı olarak kabul edildiği belirtilmektedir (Bildirici, 2009: 73).

Mezopotamya’daki taşkın durumlarına bakacak olursak:

Tarih boyunca seller hem bir nimet, hem de bir lanet olmuştur. Nimet, selin yarattığı verimli bir arazidir-doğal gübre ya da besinleri bir yıllık yenileyicidir. Lanet ise, hemen hemen her yıl gelen aşırı selin doğal felaketidir. Fakat neticede, yıllık sel tarım ürünlerinin hasatı, tarım ve evcilleştirme için yerel halka olanak sağlamıştır. Mühendislik teknolojisi gelişmeleri- özellikle barajlar ve setler (toprak barajlar nehrin

akışını tutmak ya da aktarmak için inşa edilmiştir)- muhtemelen nüfusun iyiliği için düzenli sel suları için oluşturulmuştur (Mountjoy, 2005: 6).

Dicle ve Fırat sisteminde kollarının yanı sıra ana suyollarında da sel felaketleri Şubat ve Mayıs arasında önemli dalgalanmalar ile meydana gelir. Fakat sel, özellikle Mart ve Nisan aylarındaki düzensizliğe bağlıdır. Dağlarda alışılmadık miktarda kar vardır ve sıcak bir yağmur taşıyan güney rüzgarı, doğru anda ulaştığında, hızlı bir şekilde karı eriterek yağmura yükünü ekler. Böylece nehir, sel sularını boşaltımda şiddetli bir artışa, hidrolik bir kuvvete ve sonunda buna bağlı olarak su baskınıyla kanallara ve kıyılarda gediklere neden olur (Fales, 1995: 205-206).

Nehir taşkınları ile ilgili bilgilere Assur Dönemi metinlerinde bolca rastlanmaktadır. Bu metinler, coğrafi şartların zorluğunu belirten hava raporları niteliğindedir. Assur Kraliyet saymanı Tab-sar-Assur tarafından yazılan bir iletide nehrin taşarken geçilmesinin mümkün olmadığı bildirilmektedir (Fales, 1995: 206).

II. Sargon dönemine ait yazarı belli olmayan bir metinde: “*Çok fazla yağmur yağdı. Su çok yükseldi*” denmektedir. Tuşhan’ın yöneticisi Asipa ise: “*Ne yağmur ne kar var, nehirde su yok*” şeklinde rapor vermiştir. İl-yada isimli bir yöneticiden Sargon’a yazılan bir mektupta Dicle’nin kolu olan Diyala Nehrinin su çokluğundan dolayı geçilemediği bildirilir: “*Diyala Nehri’nde çok fazla su olduğu için (A.MES in ID.tur-nu) onun adamları nehri geçemediler*” (Florioti, 2012b: 152-154).

Aşağı Zap bölgesine lokalize edilen Mazamua şehrinin yöneticisi tarafından Sargon’a gönderilen umutsuz bir mektupta nehirle ilgili bilgi verilmektedir:

“*...hiç mümkün değildir! Arazi zordur; o (nehir) dağların arasında uzanıyor, su dar ve akış çok güçlü, Sal (KUS.mas-ki-ri) ya da kelek (KUS.ka-la-ki) kullanılamaz. Kralım, efendim, bilir ki adamlar yüzmeye bilmiyor*” (Fales, 1995: 214).

Aşşur-beluşur tarafından Assur kralı II.Sargon’a (M.Ö.722-705) yazılan ve Babil’de krala hediye takdimi ile ilgili olan bir metinden ise, Taşritu ayında havanın soğuk ve nehirlerin taşkın olduğu haberi verilmektedir:

“*Boğa ve koyunlar, (taşınmak için) şimdi müsaittir. Fakat onlar, soğuk ve taşkın nehirler yüzünden getirilemedi. Kral kendisi söylediği (istediği) için, onları Taşritu/ Tişri ayında (VII) teslim edelim (teslim edeceğiz)*” (Florioti, 2012a: 369). H.Hande Duymuş Florioti, Tasritu ayının Eylül/ Ekim aylarına tekabül ettiğini belirtmektedir.

Mezopotamya kökenli fal metinlerinde ise taşkınlara ve etkilerine dair şu bilgilere ulaşılmıştır:

“*Eğer beşinci ayda ay tutulursa (?), sel gelecek ve ekini silip süpürüp] götürecektir. Eğer üçüncü ayda mil toprakları kaplarsa, ülkede açlık baş gösterecektir. Eğer beşinci ayda mil toprakları kaplarsa, açlık o ülkeden çıkıp gidecektir.*” (Ünal, 2005: 48).

II.Sargon’un oğlu Sanherip tarafından (M.Ö.705-680) babasına yazılan bir mektup da ise kentlerdeki sel hakkında bir bilgiye ulaşılır:

“*Ninova, Dur-Sarruken ve Kurbail vilayetlerinde sel ciddi boyutlara ulaştı.*” (Florioti, 2012b: 154).

Babil siyasi ajanı Mar-Issar’ dan Esarhaddon’a (M.Ö.680-668) yazılan bir mektuptan aslında Fırat’ı Borsippa’ya bağlayan, Babil’de biten bir kanal olan Borsippa nehrinin kabardığı ve geçiş için bir körpünün kurulduğu açıkça anlaşılmaktadır:

“*Borsippa nehrinin karşısında dizilmiş gemiler vardı. Sargon ve benim efendim kralın babası döneminde, Borsippa nehri dar olduğu için,.....(titurru), (ama) o iyi durumda kalmadı. Şimdi benim efendim kralın döneminde nehir çok kabarmıştı; onlar rampa geliştirdiler, ama o iyi bir durumda kalmayacaktı. Her şey de olduğu gibi teknelerin köprüde tutulmasına izin verir (gi-is-r(u) sa (GIS).MA.MES ki-i s*

aşa-bit-u-ni lu-u şa-bit); benim efendim kral geldiğinde onlar geliştirilmiş bir dolgu malzemesi koyacaklar, böylece efendim kral arabasıyla onun üzerinden geçebilir.” (Fales, 1995: 209).

Fırat Nehrinde meydana gelen aşırı akıntı ile ilgili Hasan Bahar 1977’de yayınlanan makalesinde Polybius’un Historiae’sından alıntı yaparak şu şekilde vermiştir:

“...*Pers Körfezi’ne aktığı sanılmaktadır (Fırat Nehri). Fakat bu böyle değildir. Zira ülke üzerindeki kanallar nehir suyunu denize dökülmeden önce tüketirler. Öyle ki yapısı birçok Nehrinkinden farklıdır. Diğer nehirlerde söz konusu akıntı üzerinde aktığı ülke sayısı arttıkça gitgide artar ve bu nehirler kışın en yüksek ve yazın ise en alçak düzeydedirler, fakat Fırat köpek yıldızının yükselişinde en üst düzeye ulaşır ve akıntı Suriye’de en hızlıdır ve nehir ilerledikçe giderek suyu azalır. Bunun nedeni kış yağmurlarının artmasından değil, karın erimesine bağlı olmasındandır.*” (Bahar, 1997: 42).

Herodotos ise, Fırat Nehrinin taşmadığını, bu nedenle sulamanın insan eliyle ve kanallarla yapıldığını da belirtir:

“...*sulama sayesinde ekin büyür, buğday gelişir; Mısır’dakine benzemez, ırmak kendiliğinden taşıp ekili toprağı basmaz; sulama insan eliyle ve sulama borularıyla yapılır. Zira bütün Babil, Mısır’da olduğu gibi, kanallarla çizilmiştir; bu kanal ufukta kış güneşinin doğduğu nokta doğrultusundadır...*” (Herodotos, 2014: I,193).

Fırat havzasında MÖ.2.binyılın ilk yarısında meydana gelen büyük taşkınların izleri Eski Babil ülkesinden gelir. Fırat ve Dicle nehirlerinin birbirlerine en çok yaklaştıkları bölgede, Bağdat’ın güneyinde ve ünlü Babil kentinin kuzeyinde bulunan Tell ed-Der’de. Eski Babil boyunca en az dört taşkın olayı olduğu belgelenmiştir. Bu taşkınlardan ilk üçü 1850-1770, 1770-1700 ve 1700-1650 yıllarına tarihlenir. Bu süreçte kentin çevresine selden korunmak amacıyla kalınlığı tabanda 40 ile 90 m arasında değişen çamur bir set (duvar) yapılmaya başlanmıştır. MÖ 1650-1500 yılları arasına tarihlenen dördüncüsüyle bağlantılı olarak da hem taşkın birikintisi ve hem de duvarlarda yükseltme evreleri belirlenmiştir. Ayrıca kentin hemen güneybatısındaki Abu Habbah’ta (eski Sippar) açığa çıkarılan ve temelde 45-50 m kadar kalınlığında olan çevre duvarının da selden korunmak amacıyla yapıldığı anlaşılmıştır (Köroğlu, 2001: 29-30).

Mezopotamya’da meydana gelen en önemli taşkınlardan birisi hiç şüphesiz Tufan hadisesidir.

Arkeoloji dünyasında büyük yankılar yapan ilk taşkın haberleri, C.L. Woolley’in eski Sümer ülkesinde kazdığı Ur kentinden gelmiştir. Woolley’in, 1929 yılı kazıları sırasında krali mezarların altında saptanan ve kalınlığı 3,70 m’ye ulaşan steril kum tabakasını, kutsal kitaplardaki “tufan” anlatısı ile ilişkilendirmesi büyük etki yapmıştı. Tevrat’ta ve Kur’an-ı Kerim’de Nuh peygamber merkezli kaydedilen anlatı, Sümerlerde Atrahasis, Babillilerde ve ünlü Gılgamış Destanı’nda (Köroğlu, 2001: 29) Şuruppak sülalesinden 10. Kral Ubartutu oğlu Utnapiştim zamanında yaşanan tufan olayına yakın benzerlik göstermişti (Memiş, 2015: 34). Sonraları tufan olayının tek bir şehirle sınırlı kalmayacağı düşünülmüştür. Kiş kentinde üç taşkın saptanmış, Fara’da (eski Şuruppak) ise felaketin izleri Erken Sülalelere ilişkin tabakaların altında (MÖ 2850 yılları) ortaya çıkarılmıştır. Güney Mezopotamya düzlüklerindeki bu kentleri etkileyen taşkınlar, MÖ. 3. Binyıl ile öncesine aittir (Köroğlu, 2001: 29).

Daha sonra tufan olayının detayları on iki tablet olarak Ninive’de, yeni Asur devri kralı Assurbanipal (MÖ. 668-631)’in kütüphanesinin keşfiyle ortaya çıkmıştı (Karauguz, 2005: 83). Okunan tufan hikayesi Gılgamış Destanı’nın son kısmını

oluşturuyordu ve bu hikaye ölümsüzlüğü arayan Gilgamiş'a, tufandan kurtulup Tanrılar tarafından ölümsüzlük verilen Utnapiştim tarafından anlatılmıştı. Hikaye kısaca şöyle verilmiştir:

“İnsanlar öyle çoğalmıştıki Tanrılar onların gürültü ve şamatasından uyuyamaz olmuşlar. Bunun üzerine dört büyük Tanrı, bu insanları bir tufan ile yok etmeye karar veriyorlar. Bilgelik Tanrısı (Enki), yarattıkları insanların ortadan kaldırılmasına çok üzülüyor ve Şuruppak şehrinde yaşayan Utnapiştim'in evinin duvarından seslenerek, Tanrılarının bir tufan yapmaya karar verdiklerini, bir gemi yapmasını söylüyor. Geminin tarifini veriyor. Adam söylendiği şekilde gemiyi 7 günde tamamlıyor. Gemi yapıldığı müddetçe çeşitli hayvanlar kesiliyor; beyaz, kırmızı ve su katılmamış şaraplar nehir suyu gibi bol olarak içiliyor, adeta yılbaşı törenlerine benzer şenliklerle işler yapılıyor. Utnapiştim geminin içine ailesini, akrabalarını, sanatçıları, kırların evcil ve yaban hayvanlarını dolduruyor. Bu arada altın da almayı unutmuyor. Geminin kapısı kapanır kapanmaz şiddetli bir fırtına ile yağmur boşalıyor. Sular yalnız gökten boşalmakla kalmıyor, Yer Tanrıları da yerden fışkırtıyor suları. Tufan öyle azgınlaşıyor ki, onu yaptıran tanrılar bile korkuyor. Bu kıyamet 6 gün 6 gece sürdükten sonra 7. Gün gemi Nisir dağına oturuyor. Yedi gün bekledikten sonra Utnapiştim bir güvercin salıyor dışarı. O konacak yer bulamadığı için geri dönüyor. Daha sonra bir kırlangıç gönderiyor, fakat o da geri geliyor. Son olarak uçurduğu kuzguncuk geri gelmeyince dışarı çıkıyorlar. Utnapiştim dağın tepesine kurbanlarla içkiler sunuyor. Altlarında çeşitli ağaçların odunları yanan ocaklara 7 kazan konarak kurban etleri pişiriliyor. Onların tatlı kokusunu duyan tanrılar üşüşüyorlar. Tufanı yaptıran Tanrı Enlil gelip gemiyi ve insanları görünce çok kızıyor, kim bunları kurtardı diye. Bilgelik Tanrısı ona karşı çıkarak, günah yapanı, kurallara karşı geleni cezalandır ama bu kadar ağır ve ölümcül olma diye onu yatıştırıyor. Böylece Utnapiştim ve karısı ölümsüz bir yaşam ile nehrin ağzındaki Tanrılar bahçesine yerleştiriliyorlar.” (Çığ, 2005: 49-50).

Eskiçağ tarihçileri, bu tufan hadisesini Er Sülaleler I Devri'nin sonunu işaretlemek için kullanmaktadırlar ve buna göre felaketin MÖ. ca. 2650'lerde yaşanmış olabileceği belirtilmektedir (Memiş, 2015: 37).

Anadolu ve Mezopotamya'da görülen taşkınların (sel felaketleri) yanı sıra Mısır'da taşkın olayları meydana gelmiştir.

Mısır'a bir armağan olan Nil Nehri'nde her yıl meydana gelen taşkınlar nehrin asıl mucizesiydi. Çünkü taşkınlar sayesinde nehir, verimli toprağı koruyor ve yağmurun yokluğunu giderecek nemi sağlıyordu. Nil'in bu taşmalarını Eski Mısırlılar iyice tespit etmişlerdir, fakat sebebi hakkında kesin bir hüküm verememişlerdir (İnan, 1956: 4-5). Taşmaların sebebi hakkında Yunanlılar fikir ileri sürmüşlerdir. Herodotos, ileri sürülen bu fikirleri açıklarken pek mantıklı bulmaz ve kendi fikrini ileri sürer:

“...Nil sularının neden taşıdığıı açıklamaya kalkışan bazı akli evvel Yunanlılar da çıkmıştır; üç kuram ileri sürülür ki, bunların ikisi bence anılmaya bile değmez; sadece bulunsun diye yazacağım. Birincisi, taşmaları etesios rüzgarlarına bağlıyor, bu rüzgar ırmağı geriye sürer, suların denize akmasına engel olur, diyor. Ama Nil'in aynı şekilde taşıdığı, etesios rüzgarlarının başlamasından önce de görülmüştür. Bundan başka, eğer taşmanın nedeni bu rüzgarlar olsaydı, bu rüzgarlara karşı akan öbür ırmakların da, aynı koşullar içinde aynı etki altında kalmaları gerekirdi, kaldı ki bunlar daha küçük olduklarından akıntılarının karşı koyma gücü de daha azdır. Böyle ırmaklar Suriye'de çoktur, Libya'da çoktur ve hiçbirisi Nil rejimiyle ölçüştürülemez.” (Herodotos, 2014: II,20). Herodotos'un sözünü ettiği etesios rüzgarları kuzey rüzgarları olmalıdır.

“İkinci açıklama birinciden çok daha az bilimsel ve çok daha şaşırtıcıdır: Buna göre, Nil bu mucizeyi gösterir, çünkü o, Okeanos’tan çıkar, Okeanos da bütün yeryüzünü çevreler.” (Herodotos, 2014: II,21).

“Üçüncü açıklamaya gelince, öbürlerinden çok daha iyi görünürse de, o da onlar kadar saçmadır; zira neden olarak karların erimesini gösterir: Nil, Libya’dan çıkar, Ethiopia’dan geçer, Mısır’a ulaşır. Nerden bulacak karı peki, mademki önce daha sıcak yerlerden dolanıp daha serincelerine daha sonra ulaşıyor? Bu gibi şeylere akli eren bir kimsenin ilk bakışta gözüne çarpacak olan aykırılık, olayı kara bağlarken, bu bölgede esen rüzgarların hep sıcak rüzgarlar olduğunun düşünülmemiş olmasıdır; ayrıca bu bölge ne yağmur bilir, ne de kar; oysa kar yağdı mı, arkasından beş gün içinde yağmur yağması kesin ve zorunlu bir tabiat olayıdır, demek kar yağmış olsaydı, burası yağmur alan bir bölge olacaktı. Üçüncüsü, insanların derisi sıcak yüzünden kara olur; çaylak ve kırlangıç, bir yıldan öbür yıla buralardan hiç ayrılmazlar ve Skyth ülkelerinin kışından kaçan turnalar kışlık yuvalarını buralarda kurarlar. Nil’in içinden geçtiği bu bölgede, az da olsa kar yağsaydı, bu özelliklerin hiç birisine rastlanmayacaktı; tabiat yasaları böyle bir düşünceye elvermez.” (Herodotos, 2014: II,22).

Bu açıklamalardan sonra kendi fikrini ileri süren Herodotos, Nil’in taşmasını Tanrıya ve güneşe bağlamaktadır:

“şimdi bu görüşlerin eleştirisini yaptıktan sonra, bu sırlar hakkında benim kendi görüşümün ne olduğunu da açıklamak gerekirse, benim fikrimce Nil ırmağı yazın niçin kabarır, onu da söyleyeceğim. Güneş kış mevsiminde, fırtınalar yüzünden, başlangıçtaki dönencesinden sapar, Libya’nın ortasına doğru yönelir. Kısa bir açıklama için buna eklenecek bir şeyim yoktur; çünkü öyle görünüyor ki, bu tanrı bir bölgeye ne kadar yaklaşırsa, orada kuraklık o kadar çok olur ve içinden geçen derelerde o ölçüde susuz kalır.” (Herodotos, 2014: II,24).

“Yok eğer daha ayrıntılı bir açıklama isteniyorsa, o zaman şöyle diyeceğim: Libya’nın ortaları üzerinde yüzen güneş şu etkileri meydana getirir. Bölgede hava sürekli olarak açıktır, toprak soğuk rüzgarlar esmediği için iyice sıcaktır, bunun için güneş buraların üzerinde yürürken, yazın gökyüzünün ortasında durduğu zaman yaptığı etkinin aynısını yapar; suyu çeker ve atmosferin en üstteki bölümlerine basar; rüzgarlar suyu oradan alıp her yana taşırlar ve bu buharı damlacıklar halinde yoğunlaştırırlar ve bu bölgeden doğru esen rüzgarların, Notos ve güneybatı rüzgarlarının, en çok yağmur yüklü rüzgarlar olması tabiidir. Hatta gene bana öyle gelir ki, güneş Nil’den çektiği suyun hepsini yağmur olarak yağdırmaz, bir bölümünü de kendisi için saklar. Kış yumuşadığı zaman, güneş yeniden gökyüzünün ortasındaki yerini alır ve o zaman öbür ırmaklardan da su çeker. Öbür ırmaklar o zamana kadar büyük su kütleleri taşırlar, çünkü ülkelerini sulayan ve yol yol sel yatakları çizen yağmurdan yoksun oldukları ve ayrıca güneş tarafından da emildikleri için suları azalmaktadır. Nil tersine; suyunu güneş çeker, yağmur beslemez bir tek o vardır ırmaklar arasında, suları yazın değil de kışın çekilen. Demek ki gerçekte, bütün öbür akarsular kadar o da güneşin etkisi altında kalmakta, ama kışın yalnız onun suları azalmaktadır. İşte bu olayı güneşe bu düşünce yoluyla bağlıyorum.” (Herodotos, 2014: II,25).

Her yıl yaşanan Nil taşkınında Beyaz Nil’in payı, Ekvator Afrika’sının yağmurlu bölgesinde doğmasına rağmen çok düşüktür (Friedell, 2006: 109). Nil’in kabarmasına, yatağından taşmasına yol açan, aslında Mavi Nil’dir (Gündüz, 2002: 68). Etiyopya’daki muson yağmurları Mavi Nil’i Haziran’dan Eylül’e kadar kabartır; yıllık yağışlar ve eriyen karlar Beyaz Nil’in seviyesini yükseltir (Kuhrt, 2013: 157). İki ırmağın Hartum yöresinde birleşen suyu, aradaki uzaklık nedeniyle, Mısır’a Temmuz ayına doğru ulaşır.

Temmuz'dan Ekim'e kadar Nil yükselir. Yükseklik Yukarı Mısır'da (Güney Mısır; Memfis'in güneyi; Vadi) 13-14 m'yi, Aşağı Mısır'da (Kuzey Mısır; Memfis'in kuzeyi; Delta) 7-8 m'yi bulur (Gündüz, 2002: 68). Ekim'de çekilen su, olağan koşullarda ürün almaya yeterlidir. Beyaz ve Mavi Nil'in suları Haziran ayında güneşten yanmış olan toprağın üzerini kapladığı için Eski Mısırlılar, buna “Hayat Suyu” demişlerdir (İnan, 1956: 6). Sel suları, kıyılardan taşmak yerine, yerleşimlerin bulunduğu ırmak boyunca uzanan aşırma kanallarından setlerin arkasındaki alçak topraklara yayılır. Bunda en çok çaba sel sularını denetim altına almak için harcanmalı, sular olabildiğince tutumlu kullanılmalıdır, bu Mısır'ın idari bölümlerince yürütülmesi gereken bir iştir. Sular çekilip geride zengin alüvyonu bıraktıktan sonra ürünler (buğday, arpa, baklagiller, sebzeler, susam ve keten tohumları) ekilir ve Ocak ile Mart ayları arasında hasat alınır (Kuhrt, 2013: 157). Bu nedenle Mısırlılar, Nil'in bu mevsimsel döngüsünü tarımda temel almışlardır ve bir yılı *akhet* “taşkın” (yaklaşık 15 Haziran-15 Ekim), *peret* “ekim” (yaklaşık 15 Ekim-15 Şubat) ve *shemu* “hasat” (yaklaşık 15 şubat-15 haziran) olmak üzere üç çeşit mevsime bölmüşlerdir (Gündüz, 2002: 68; Narçın, 2013a: 78).

Nil taşkınına dair rahiplerden aldığı bilgileri veren Herodotos, Kral Moiris³⁴ zamanında Nil'in ne kadar taşıdığını belirtmekle beraber zamanla Mısır'ın Nil taşkınından mahrum kalacağını ve Yunanlıların ülkesi gibi sadece yağmur suyuyla sulanacağını söylemektedir:

“Bu ülke için bana rahiplerin vermiş oldukları öbür önemli bilgiler: Kral Moiris zamanında diyorlar, Mısır'ı Memphis'ten bu yana suya boğmak için ırmağın sekiz dirsek taşması yetiyordu; rahipler bana bunu anlattıkları zaman Moiris öleli daha dokuz yüzyıl dolmamıştı. Oysa bugün ırmak on altı, hiç olmazsa on beş dirsek yükselmedikçe, toprağı basmamaktadır. Gene bana öyle gelir ki, toprak denizden birazcık daha yer kazanmak için bu ölçüde yükselmeye devam ederse, Moiris Gölü'nün alt yanında ve özellikle Delta adı verilen bölgede yerleşmiş olan Mısırlılar, giderek Nil taşmalarından yoksun kalacak ve ileride Yunanlıların da başına gelecek olan akıbete mahkum olacaklardır. Bütün Yunan ülkesinin kendileri gibi ırmaklarla değil, yalnız yağmurlarla sulandığını öğrendikleri için bir gün gelip, Yunanlıların ümitlerinde acı şekilde yanıldıklarını göreceklerini, açlık ve yokluk içinde öleceklerini ileri sürüyorlar...” (Herodotos, 2014: II,13).

Nil'in her zaman iyiliği olmamış aynı zamanda zararı da olmuştur. Zararı, geçtiği her yerde, herşeyi alıp götürmesi ve mahvetmesidir. Bu nedenle buraya ilk yerleşenler öncelikle bu durumdan korunmak için yüksek tepeliklere köylerini kurmuşlardır. Tarlalar yüksek kanallarla ayrılıp, taşma zamanında yol olarak kullanılmıştır (İnan, 1956: 6). Su, yeterince yükselmediğinde ise daha yüksekte kalan tarlaların sulanması için açılmış kanalları dolduramıyor; ama ortalamayı geçen bir su seviyesi de zarara yol açıyor. Belli tarlalara taşkın hiç ulaşmıyor ve bunların sulanması için Mısırlı çiftçi bugün olduğu gibi 6000 yıl önce de bir tür tulumbayı, yani şadufu kullanıyordu. Dolayısıyla Nil, ülkenin en büyük bereket kaynağı, ama aynı zamanda onun en büyük sorunuydu (Friedell, 2006: 109-110). Taşkının bazı dönemler büyük bir sorun olduğu 23. Hanedan zamanında III. Osorkon'un ifadelerinden anlaşılır: *“Bütün vadi bir deniz gibi su içinde, mabetler su dalgaları altında, insanlar ördeklere döndü, sel içinde yüzücü oldular...”* (İnan, 1956: 7). Fakat Nil'in bazı dönemlerde taşmadığı da bilinmektedir. Örneğin III. Hanedan'dan Cezer'in ifadeleri bu duruma kanıt olmuştur:

³⁴ Herodotos'un sözünü ettiği Kral Moiris , 12. Hanedanlığın son kralı olan III. Amenemhat olmalıdır. Çünkü Moiris gölü onun zamanında yapılmıştır. Detaylı bilgi için bkz: İnan, A., 1956, Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti, TTK, Ankara

“Ben ümitsizlik içindeyim. Çünkü benim zamanımda Nil yedi sene müddetle hiç taşmadı. Buğday yok, tarlalar kuru, hiçbir yiyecek kalmadı...” (İnan, 1956: 6).

Nil taşkınları, Mısır hükümdarları için de önem arz etmiştir. Çünkü, Nil taşkını, hükümdarlıklarının kutsandığının göstergesi sayılmıştır. 4. Ramses’in (20. Hanedanlık, 12.yy) tahta çıkışını kutlayan bir ilahiden alınma pasajda bunu görmek mümkündür: *“Kabaran Nil kolları mağaralarından çıktı, sıradan insanların yüreklerine su serpti.”* (Kuhrt, 2013: 158).

Eski Mısırlılar üzerinde büyük etki yaratan Nil taşkınları, Mısır’ın dini edebiyatında da yer almıştır. 6. Sülâle zamanında ehramlar üzerindeki yazılardaki ifadeler şöyledir:

“Dalgalarla çarpışan Nil (Hapi)’i görenler titreşirler. Fakat çayırliklar güler, kıyılar yeşillenir, çünkü Tanrıların vergisi gökten yere inmektedir. İnsanlar ibadet ederler, ilâhların kalpleri rahat bulur ve heyecanlanır.” (Ergin, 2007: 5).

Teb devrinde yazılan bir başka metinde ise şu ifadeler yer alır:

“Hapi sana selâm olsun ki bu topraktan çıkıp Mısır’a hayat vermek için geliyorsun, sen ki geldiğin yeri karanlıklar içinde saklıyorsun. Ra’nın yarattığı arazi üzerinde sen yayılırken, senin gelişinin şarkısı okunur, sen ki, bütün susuzlara su ve hayat verirsin ...” (İnan, 1956: 6).

Nil’in suları Mısır’ın kurak topraklarına can vermiş ve ürünlerin yetişmesine olanak sağlamıştır. Öyleki Nil taşkını, Mısır insanı için önemli olmuş alkışlar ve şenliklerle kutlanmıştır. Eski Mısırlılara göre Osiris’e ağlayan İsis’in³⁵ gözyaşı Nil’in yükselmesine sebep oluyordu (Ergin, 2007: 5). Fakat bir başka inanışa göre de İsis durmadan ağlayınca, Nil nehri de Osiris’in ölümüne ağlamış ve nehir kurumuştur (Bauer, 2015: 24). Öte yandan Osiris, Nil ve tahıl tanrısıdır ve tıpkı Nil gibi, bütün yaşamı beslemiştir. Kendi topraklarında ve komşu diyarlarda insanlara, hangi tohumların ekileceğini, toprağın nasıl sulanacağını ve istenmeyen su taşkınlarının nasıl önleneceğini öğretmiştir. Nil nehrinin taşması, kuruması ve tekrar taşması; Osiris’in yaşaması, ölmesi ve yeniden hayata dönmesi demektir. Onun ölümü, Nil nehrinin kuruması sonucu bitkilerin ölümünü temsil eder. Yeniden hayat bulması ise, Nil’in baharda yükselmesiyle birlikte bitkilerin yeniden doğuşunu temsil eder (Rosenberg, 2003: 257-258).

Eski Mısırlılar, Nil taşmalarını da hesaplamışlardı. Suyun yükselme ve alçalmasıyla şahıslara ait arazi üzerindeki sınırlar bozuluyor ve bunları belirli ölçülere göre yeniden tespit etmek gerekiyordu (İnan, 1956: 238). Zamanımıza kadar gelen Mısırlıların matematik kitapları, Nil taşmalarından sonra tarlaların sınırlarını bulabilmek üzere arazi kadastrounun saptanmasında geometriden faydalandığını göstermiştir (Mansel, 2014: 236). Taşkınların tam olarak hesaplanmasında eskiden beri Nil ölçekleri kullanılıyordu. Bu ölçekler vergilendirmede de esas alınıyordu (Friedell, 2006: 109). Nil sularının seviyesini düzenli olarak saptama uygulaması, ileriye dönük belli ölçüde ekonomik planlama yapıldığının göstergesidir (Kuhrt, 2013: 176). Yıl boyu kaygıyla beklenen Nil taşkını için güneyde suların kabardığını gözleyerek kuzeydekilere haber verecek ve merkezi yönetime bol bir taşkın olup hasadın iyi olup olmayacağını bildirecek bekçiler de görevlendirilmiştir (Kuhrt, 2013: 158).

Taşkınları hesaplama bilgisine sahip olan Mısırlılar bu sayede Takvim sistemini de oluşturmuşlardır. Eski Mısır’da modern anlamıyla takvim sistemi, yani olayları tarihleme fikri, daha Orta Devlet zamanında (M.Ö.2050-1650) başlamıştı. Bu devirde Amon rahipleri, dini maksatlar için, Nil’in taşması ile Sirüs yıldızının (Köpek Burcu)

³⁵ Osiris’in kız kardeşi ve karısı olan İsis, Mısır’da en büyük Tanrıcadır. Detaylı bilgi için bkz: Rosenberg, D., 2003, Dünya Mitolojisi-Büyük Destan ve Söylenceler Antolojisi, İmge Kitabevi, Ankara

ufukta görünmesinin aynı zamana rastladığı günü kutsal kabul etmişler ve bugünü kutlamak için, yazıyla papirüslere kayıtlar düşmüşlerdir (Memiş, 2012: 33)

Eski Mısırlılar, seneyi dörder aylık üç mevsime ayırmışlardır. Bir ayı 38 gün olarak kabul etmişlerdir ki, bu da yirmi dokuz buçuk gün süren bir kamerî ay süresinden az farklıdır. Resmi senenin ilk günü olarak, Sirüs yıldızının güneşle aynı zamanda doğduğunun görüldüğü günü kabul etmişlerdi. Bu da Nil'in en çok kabarık olduğu güne rastlıyordu. Bu takvime göre bir sene 365 gün olarak tespit edilmişti; çünkü Sirüs yıldızı güneşe nazaran dört senede bir günlük bir gecikme ile doğuyordu ve bu suretle bir sene normal müddetinden altı saat eksik hesap edilmiş ve yılbaşı her dört senede bir gün gecikmiş oluyordu. Bu hatayı Mısırlılar hiç bir zaman düzeltmemişlerdir. Bu durum M.Ö. 46 senesine kadar böylece devam etmiştir. Ancak bu tarihte Jül Sezar'ın emri üzerine İskenderiye'li bilginler her dört yılda bir seneyi 366 gün hesaplamak suretiyle Mısır takvimini düzeltmişler ve *Jülyen takvimi* adı verilen takvimi oluşturmuşlardır. Jülyen takvimi de, M.S.1582 yılında Papa XIII. Gregoire tarafından düzenlenmiş ve halen kullanmakta olduğumuz takvim oluşturulmuştur (Saraç, 1953: 109).

6.2. Taşkınları Engellemek İçin Alınan Tedbirler

Mezopotamya bölgesinde, tarım, sulamanın örgütlenmesi ile mümkündü ve bu durum insanları gelişmiş su kanalları ve setler (baraj) yapmaya zorlamıştır. Gerekli kanal şebekelerinin tesisi, bakımı ve kurulan setler de, geniş insan kitlelerinin tek bir otorite altında düzenli emek vermesini gerektirmekteydi. Bu durum, ilkel anlamda belirli bir idari otoritenin ve bu otoriteye siyasi bağlılık duygusunun oluşmasına neden olmuştur. İdari otoritenin sürekli bir bağlılık duygusuyla siyasal otoriteyi oluşturması da, bölgede tarihin ilk otoriter monarşilerinin kurulmasına zemin hazırlamıştır (Ateş ve Ünal, 2004: 23).

Tarihin ilk yazılı medeniyeti olan Sümer medeniyetinin doğmasında en önemli faktör, Sümerlerin toprak ve su işlerini çok iyi bir şekilde organize etmiş olmalarıdır. Bu teşkilat, bataklıkları kurutmak için iki nehir arasında açılan kanallarda suları toplamalarına ve nehre uzak tarlaları bu ihtiyat sularla sulamalarına olanak sağladı (Kınal, 1977: 54). Zorunlu ihtiyaçlar Sümerleri toprak ıslahı için düşük barajlar ile bataklık alanları çevrelemeye, onları akaçlamaya (boşaltma sistemi) zorlamıştı. Sel suyu seviyesi araziden hafif yüksektir, çok fazla değildir. Dolayısıyla düşük barajlar ile tarlaları korumak kolaylaşmıştır (Sousa, 1969: 18-19). Bu barajlar, büyük olasılıkla ziftlenmiş kütüklerle kurulan setlerdi (Mumford, 2007: 78). Barajlar su akış miktarını ayarlamak için kapalı ya da açık olabilen savaklar (vanalar) ve kapılar ile donatılmıştır. Büyük İskender M.Ö.4. yüzyılda bölgeyi fethettiğinde bu tür barajlarla karşılaşmış, Aşağı Dicle barajını kaldırtmıştır. Çünkü barajlar, onun, nehir aşağı hareket eden gemilerini engellemişti (Mountjoy, 2005: 7).

Mezopotamya'da baraj ve kanal çalışmaları, suyu kontrol etme ihtiyacının doğmasıyla birlikte çok erken dönemlerde başlamıştır. Nehirler üzerinde kurulan barajlara örnek verecek olursak; III. Ur Sülalesinden (M.Ö.2140-2030) Ur-Nammu dönemine ait bir levhada, birçok kadının kamıştan yapılan bir barajın inşasında çalıştırıldığından söz edilmektedir. Babil tanrısı Marduk'a (M.Ö.1750) mal edilen bir barajın kurulmasında da kamışın varlığından söz edilir (Kıran, 2005: 34). Marduk Barajı, Dicle nehrinin bir kolu üzerinde Bağdat'ın kuzey doğusunda, Samarra yakınlarındadır. Bu baraj Babil İmparatorluğunun güçlü olduğu M.Ö. 18 yüzyılda yaptırıldığı düşünülmektedir (Bildirici, 2009: 74). M.Ö. 2000 yılı civarında Dicle üzerinde kurulan ve M.S. 1200 yılında yıkılan Nemrut Barajı'nın varlığı tespit

edilmiştir. Arkeolojik buluntular, Nemrut Barajı'nın yapılmasıyla Dicle Nehri'nin yatağının da değiştiğine işaret etmektedir. M.Ö. 705'de Asur tahtına oturan Sanherib çok başarılı bir baraj kurucusu olarak bilinmektedir. M.Ö. 689'da Babil'e saldırmış, kenti tamamen yağmalamak için Fırat üzerinde büyük bir baraj kurmuş, ardından bu barajı yıktırarak Babil üzerine bırakmıştır. Barajın yıkılmasıyla akan seller Babil'i yerle bir etmiştir. Bu olay ile baraj, tarihte ilk kez bir savaş aracı olarak kullanılmıştır (Kıran, 2005: 34).

Antik zamanlarda, Dicle ve Fırat arasındaki topraklar, kuru toprakları sulamak için kullanılan kanalların geniş bir dizisine sahipti. Ayrıca malların ve insanların sınırlı ulaşımını sağlayan küçük tekneler, kanal sisteminde kullanılmaktaydı. Kanal sistemi, barajların inşası ile oluşturulmuştur. M.Ö. 3. Yüzyılda, iki nehir (Fırat-Dicle) gezilebilir beş kanal ile bağlanmıştı. Bu kanallar; Isa, Sarsar, Malik, Kutha ve Shatt al-Nil idi. (Mountjoy, 2005: 6-11). Babil dönemi boyunca Arahtu kanalı olarak bilinen kanal (Sousa, 1969: 6) ve Naru Malka kanalı, iki nehri birbirine bağlıyordu. Hammurabi kanalı ise Babil'in güneyinde Fırat'tan ayrıldıktan ve Nippur ile Umma sitelerine su verdikten sonra, Eridu yanında tekrar Fırat'la birleşiyordu (Kınal, 1983: 172). Idnashdu olarak tanımlanan bir başka kanalın varlığına ise, Lagaş Kralı Gudea'nın (M.Ö. 2141-2122) A-Silindiri olarak bilinen metninde rastlanmaktadır. Idnashdu kanalı, Fırat suları ile beslenen, Nina (şimdi Surghul), Lagaş, Girsu ve Zabalam kentlerini birbirine bağlayan önemli bir yapay kanal olarak belirtilmektedir (Tamburrino, 2010: 34).

Eski Mezopotamya'da kanallar büyük ve küçük olarak ikiye ayrılmıştı. Büyük kanallar, nehir gemilerine mahsustu ve nehirler arası su yolları idiler. Küçük kanallar da sulama işleri için kullanılıyordu. Kralların başlıca görevlerinden biri de kanallar açmak, eski su yollarını temizletmekti. İlkbaharda nehirlerin suları kabarmınca, fazla sular nehre açılmış kanallara doldurulur, böylece taşma önlenirdi. Sulama kanalları ise birkaç metre derinlikte olup, memleketin her yerini sarmıştı ve köylüler rahatlıkla tarlalarını sulayabiliyorlardı (Kınal, 1983: 172). Çiftçiler, kanallardan suyu çıkarıp mahsullerine vermek için, basit bir makine kullanıyorlardı. Bu makineye *şaduf* denirdi. İlk çiftçiler, bir sütunun tepesine uzunlamasına bir sıruk yerleştirir, sıriğin bir ucuna ağırlık, diğ er ucuna da deri bir kova bağlarlardı. Daha sonra kovayı kanala indirir, ağırlığın üzerine basarak kaldırır, sonrada suyu mahsullerin üzerine boşaltmak için sütunun etrafında döndürürlerdi. Bu sulama cihazı, ilk tarım makinalarından biri olma özelliği taşır (Bauer, 2015: 16).

Tarihi vesikalardan anlaşıldığına göre, M.Ö.3500 yılları civarında Mezopotamya'daki bağımsız devletler sınırlarını kazılmış kanallarla belirlemişlerdir. Dolayısıyla kanallar bir sınır taşı görevi de görmüşlerdir (Kıran, 2005: 35).

Mezopotamya'daki kanal sisteminin sınır taşı olarak kullanılmasının yanı sıra savunma ve hatta saldırı amaçlı kullanıldığı da düşünülmektedir (Kıran, 2005: 37). Ksenophon, bu durumun bir örneğini vermektedir. Yunanların, Med surundan geri dönerken Dicle ve Fırat'a bağlı karşılaştıkları derin kanalların aşılmasının zorluğu hakkında bilgi verir:

“Sonra Kyros, Yunan ve Barbar tüm birlikleriyle savaş düzeninde ilerleyerek bir günde üç fersenk aştı. Gerçekten kralın o gün kendisiyle savaşmasını beklememekteydi. Bu yolun yarısını aştığında beş kulaç eninde ve üç kulaç derinliğinde kazılmış derin bir hendekle karşılaştı. Bu hendek ovoid, on iki fersenk boyunca Media suruna kadar uzanıyordu. Dicle'den çıkan dört kanal buradadır; genişlikleri yüz ayaktır; çok derindirler, üstlerinde buğday yüklü tekneler gidip gelir; Fırat'a dökülürler, birbirlerinden bir fersenk uzaklıktadırlar; üstlerinde köprüler vardır. Fırat yakınında,

ırmak ile hendek arasında yaklaşık olarak yirmi ayak genişliğinde dar bir geçit vardı. Büyük Kral bu hendeği, Kyros'un üstüne yürüdüğünü öğrenince, metris yerine kazdırmıştı..." (Ksenophon, 2010: I. VIII).

Kanallar ile ilgili bilgileri özellikle Asur dönemi metinlerinden elde etmekteyiz. Asur krallarından I.Tukulti-Ninurta döneminde (1244-1208), yeni kurulan bir şehirde açılan bir kanalın varlığı bilinmektedir. Birkaç tablet kraliyet temelinin anısına yazılmıştır ve şehrin konumu ile açılan kanaldan söz eder:

"....tanrı Assur için bir şehir inşa ettim. Oraya Kur-Tukulti-Ninurta adını verdim. Kayalık araziye telle bölünmüş gibi kestim, sarp dağlarda taş kesiklerle yol açtım, arazideki hayatı besleyen (ve) bolluk getiren bir dereye geniş bir yatak verdim ve şehrimin ovalarını sulak araziye çevirdim. Kanalın suyundaki ürünlerden efendilerim tanrı Assur ile yüce tanrılara düzenli adaklar sunulmasını sağladım" (Kuhrt, 2013: 468-469).

Yeni Asur Devleti kralı, II. Asur-Nasir-Pal'in (M.Ö.884-859), saray bahçelerini ve çevresini sulamak için Yukarı Zap nehrinden sularını alan bir kanal inşa ettirdiği de bilinmektedir (Tamburrino, 2010: 34). Kendi ifadesiyle şöyle anlatır:

"...Ben Yukarı Zap Nehrinden bir kanal kazdırdım; Dağların arasından dümdüz (bu amaç için) açtım; onu "Patti-hegallı" (Bereket Kanalı) olarak adlandırdım; sulamayla Dicle boyunca düzlükler sağladım; her çeşit meyve ağaçları ile onun (şehrin) eteklerinde ağaçlar diktim..."³⁶(Oppenheim, 1969a: 559).

Yeni Asur Devleti krallarından olan III. Tiglat-Pileser (M.Ö.745-727)'in annelerinde de "Patti-Enlil" ve "Shumandar" kanal isimlerine rastlamaktayız. İlgili kısımlar şu şekildedir:

"...Ben onları haraç almaya zorladım ve onları Asur'un yerlileri olarak düşündüm. Patti-Enlil kanalı, çok uzun zamandır yatağını terk etmişti [...] çıkardım ve suların içinde bol hava kabarcığı yaptım....Kala'in kentinde Nasikku, Naqru ve Tane kabileleri, Shumandar kanalı, Dunanu kabilelerinin Paşitu kenti, Qirbutu arazisi..." (Tadmor, 1994: 43).

Asur kralı II.Sargon (M.Ö.722-705) dönemine ait olup Nabu-pasir ve Nabu-durmakie isimli yöneticilerden krala yazılan bir mektupta Patti-İllil kanalından bahsedilmektedir:

"Hendek açımı ile ilgili olarak (kralın) bize yazdığı üzere, 10.gün hendeği açmaya başladık ve 8.gün adamları organize eder-etmez, Pati-İllil kanalını ölçmeye başladık. Ölçümü bitirir-bitirmez ve (gemi ulaşımı için) nerenin kolay nerenin zor olduğunu tespit eder etmez, kralım efendime tekrar yazacağız" (Florioti, 2012: 153).

II.Sargon'un oğlu Sanherip'in (M.Ö.705-680) kanalları, Asur kanalları içerisinde en iddialı olanlardır. Onun döneminde Erbil'e giden kanal, kısmen yeraltından akıyor, Hunusa'dan (Bavian) gelen ise Girmua (Cervan) vadisini bir su kemeri ile aşıyordu. Dolayısıyla yeni başkent Ninova'ya ulaşan yeni kanallarla, halkın ve bölgenin su ihtiyacı büyük ölçüde giderilmiştir. Asur kralı, kanal yapımı ile ilgili olarak:

"Bir kanal açtım ve adını Yeni Yıl Bayramını Temizleyen (Saflaştıran) koydum" demektedir (Florioti, 2012b: 155).

Suhi yöneticisi Samas-res-usur'a ait bir metinde de, yine açılan bir kanal ve gemi ile geçişi hakkında bilgiler mevcuttur:

"Ben Samas-res-usur, Suhi ve Mari'nin hakimi. Suhu'nun kanalı (atappu) eskimişti; Ben Harze kasabasından hatta Iabi kasabasından birçok kişiyi işe aldım, ve

³⁶ Ayrıca bkz: OPPENHEİM, A.L.,1969b. "Babylonian and Assyrian Historical Texts" Ancient Near Eastern-Supplementary Texts and Pictures Relating to the Old Testament, Ed.: James B. Pritchard, Princeton University Press, New Jersey

1000 sazlığın (yaklaşık 3000 metre) sökülmesine sebep oldum. Ben 22 arşın (11 metre) genişliğinde kanal yaptım. Kanalın ağzına rampa (titurru) açtım, ve 25 arşın uzunluğunda bir gemi (12.5 metre) onu geçti. Ben ve adamlarım Esalle of Anat'ın (?) (E.SAL a-KUR), savaklarının (mihru) üzerine gittik; ben indim.” (Fales, 1995: 215).

Asur krallarının yeni açtıkları veya mevcut olan kanallara denetçiler görevlendirdikleri yine çivi yazılı metinlerden anlaşılmaktadır. Metinlerde geçen Sümerce LU.GU.GAL (Akadca: gugallu) “kanal denetçisi” olarak tercüme edilmektedir. Dolayısıyla bu görevliler kanalların her türlü işinden sorumludurlar (Florioti, 2012: 155). Büyük kanallar, krala doğrudan bilgi veren yüksek görevliler tarafından denetlenirken, daha küçük kanallar yerel otoriteler tarafından denetlenirdi (Tamburrino, 2010: 45).

Sümer edebi metinlerine baktığımızda ırmakların, taşkınların ve kanalların önemi görülmektedir. Örnek verecek olursak, S.Noah Kramer’in, “Kazma ile Saban” arasındaki tartışmada söz konusu durum görülmektedir. Kazmanın Sabana üstün geldiği şiirde kanallar ve ırmaklarla ilgili bölüm şöyledir:

“Saban....,
Enlil'in yerinde seni geçerim,
Ark açarım, kanal açarım,
Çayırıları suyla doldururum.
Kamışlığı su basınca,
Benim sepetçiklerim boşaltır onu.
Irmaklar taşıdığında, kanallar bozulduğunda,
Kabaran bir ırmak gibi sular saldırdığında,
Ve her yer bataklığa dönüştüğünde,
Ben, Kazma, çevresine setler kurarım,
Ne Güney Rüzgarı ne de Kuzey Rüzgarı onları yıkabilir,
(böylece) kuş avcısı (rahatsız edilmeden) yumurtaları toplar...”
(Kramer, 2014: 413-416).

Mezopotamya bölgesinde olduğu gibi, Mısır'da da toprak ve su işleri iyi bir şekilde organize edilmeliydi. Çünkü Nil taşkınları, Mısır'a bereket getirdiği gibi zararda verebiliyordu. Bazen devasa taşkınlar oluyor, bazen ise kurak bir döneme geçiliyordu. Kurak dönemde ise tarım arazilerini sulamak zorlaşıyordu.

Bu zararlardan korunmak amacıyla Eski Mısırlılar, taşkın mevsiminde suları toplayabilecekleri sarnıçlar ve tarlalarını kurak mevsimlerde sulayacak kanallar inşa ederek yıllık su taşkınlarıyla başa çıkabileceklerini keşfettiler. Kıyılara yerleşimler kurdular ve taşkınların bıraktığı kara silt'te tahıl ektiler (Bauer, 2013: 42). Ancak, Mezopotamya'da suyu denetim altına alma ve paylaşma isteği siyasal bütünleşmeyi zorlaştırırken, Mısır'da böyle bir zorluk olmamıştır. Mısır medeniyetinde, Nil'i çevreleyen geniş ve kolay geçit vermeyen çöl bölgesi, yabancı güçlerin ve özellikle de göçebe halkların Nil'i ele geçirmelerini zorlaştırmakta, dolayısıyla da bölgede siyasal birliğin yaşanmasını kolaylaştırmaktaydı (Ateş ve Ünal, 2004: 30).

Mısır tarihinde, insanların tarımsal sulamaya, özellikle kanal sistemlerine ne zaman başladıkları bilinmeyen bir noktadır ve Nil'in doğal etkisini geliştirmek için yapıldığı düşünülmektedir. Su yönetimine dair, yeni bir kanalın açılış töreni ya da sel basan alanları korumak için ilk setin açılış töreni olarak yorumlanan ilk fiili kanıtlar, Hanedanlık öncesinin son kralı olan, Akrep Kral³⁷ dönemine aittir. Eski Mısırlılar, yaklaşık 5000 yıl önce tarım için su yönetiminin çeşitli şekillerini uygulamaya

³⁷ Akrep Kral hakkında detaylı bilgi için bkz: Bauer, S.W., 2013, Antik Dünya-İlk Kayıtlardan Roma'nın Dağılmasına, Çev.: M. Moralı, Alfa Tarih, İstanbul

başlamışlardır. Yapay sulama ise Birinci Hanedan tarafından kurulmuştur. Eski Mısır'da kanallar, Nil'in su seviyesinin düşük olduğu zamanlar, araziye ulaşamayan sulara izin verdi ve kanal ağlarıyla daha kolay sulama yapıldı. Mezopotamya'da, sulama işleminde kullanılan *şaduf*³⁸ M.Ö. 1500'den sonra Eski Mısır'da da kullanılmaya başlanmıştı. *Şaduf*, yaz döneminde kanallarda ve nehir kıyılarında ürünlerin sulanmasını kolaylaştıran makineydi. Kanallar aynı zamanda su ulaşımı ve bataklıkların ıslahı için de inşa edilmiştir (W.Mays, 2010: 55-58). Örneğin, 6. Hanedanlığın (M.Ö.2350-2170) erken dönemlerinde Mısırlılar, suyun hızlı aktığı yerler boyunca teknelerin hareketini kolaylaştırmak için birinci Kataraktta bir kanal kazdıkları bilinmektedir (Silverman, 2003: 16). 12. Sülaleden Firavun I. Sesostris (M.Ö.1970-1936) döneminde ulaşım maksatlı, bir kanal açılarak, Nil nehrinden Kızıldeniz'e geçiş sağlanmıştı (Bildirici, 2009: 73). III. Senwosret'in (M.Ö. 1836-1818) döneminde de bir kanal açılmış ve Nil Deltasında olan bir başka kanal, Firavun I. Sety (M.Ö.1290-1270)'in Asya sınırından geçerken yaptırdığı kabartmalarda tasvir edilmiştir (Silverman, 2003: 16). Aynı zamanda, Mısır kralı II. Nekho tarafından başlatılan ve Kızıldeniz'i Nil kolları aracılığıyla Akdeniz'e bağlayan kanalın (Silverman, 2003: 16) (Süveyş kanalının öncüsü) Pers kralı Darius tarafından tamamlandığı bilinmektedir (Mansel, 2014: 269). Bize Nekos döneminde, bu kanal hakkında da en detaylı bilgileri yine Herodotos vermektedir. Herodotos'un ifadelerine göre, kanalı kazma işlemi Nekos döneminde başlatılmış, yüz yirmi bin Mısırlı bu iş esnasında can vermiştir. İlgili ifadeler şöyledir:

"Psammetikos'un oğlu Nekos'tur, Mısır hükümdarıdır. Erythreia Denizi'ne ulaşan ve sonradan İranlı Dareios'un kazdırıp tamamlattığı kanala ilk başlayan odur; uzunlamasına geçmek için su üstünde dört günlük yoldur, üç sıra kürekli iki kadırganın karşılıklı geçebileceği kadar geniştir. Suları Nil'den gelir ve Nil'den Bubastis'in az yukarısında, Arap kenti Patumos yakınında ayrılır; Erythreia Denizi'ne dökülür. Kazmaya Mısır Ovası'nın Arabistan'a sınır olan bölgesinden başlanmıştır; Memphis'in yanında yükselen, taş ocaklarının bulunduğu dağ da buraya bakar; kanal çizgisi bu dağın eteklerini izler ve uzun süre güneybatısından güneydoğusuna doğru gider, sonra dağın boğazına yönelir, güney ve Notos rüzgarı yönünde devam ederek Arap Körfezi'ne uzanır. Ülkenin en dar olduğu yerde, genişliği tamam bir stad hesap edilmiştir ki, burası kuzeydeki denizle güneydeki denizin, yani Erythreian'ın birbirine en yakın oldukları yerdir, yani Mısır'ı Suriye'den ayıran Kasion ile Arap Körfezi arasında kalan yerdir. Bu dediğim en kısa yerdir, ama kanal çok eğri çizdiği için çok daha uzundur; Nekos zamanında burası kazılırken yüz yirmi bin Mısırlı can vermiştir, kazma işinin orta yerinde Nekos işi durdurmuş, çünkü bir orakl, işin bitirilmesine karşı çıkmış, nedeni de barbarların yararına çalıştığıymış. Barbar demek, Mısırlılar için, onların dilinin konuşmayan herkes demektir." (Herodotos, 2014: II, 158).

Eski Mısır'da, kanallardan sonra, Nil nehri üzerinde kurulan barajları ele alacak olursak, Herodotos'un Moeris gölü olarak isimlendirdiği, Fayyum barajı (Bildirici, 2009: 73) en eski örneklerden biridir. Herodotos, Moeris gölünün insan eliyle kazıldığını, çok geniş boyutlarda olduğunu ve suyunu bir kanal aracılığıyla Nil'den aldığını ifade etmektedir:

"...Moiris Gölü'nün de pek şaşırtıcı yanları vardı (Labyrinthos bu gölün yakınında kurulmuştur); üç bin altı yüz stad çeker, yani altmış skenes, Mısır'ın denize olan yüzünün bütünü kadar; bu uçsuz bucaksız alanda kuzeyden güneye uzanır, en derin yeri elli kulaçtır. İnsan eliyle kazılmış, insan emeğiyle yapılmıştır ve yapma bir göl olduğu, aşağı yukarı ortasına rastlayan bir yerde iki tane piramidin yükselmesinden de

³⁸ Detaylı bilgi için bkz: Bauer, S.W., 2015, Dünya Tarihi-En Eski Göçebe Halklardan Roma İmparatorluğu'nun Çöküşüne, Çev.: M. Doğan, cilt: 1, Say yayınları, İstanbul

bellidir, bu piramitlerin su üzerindeki bölümleri elli kulaçtır ve bir o kadarı da suyun altında kalmıştır; her ikisinin de tepesinde taht üzerine oturmuş taştan iki kolossos vardır. Böylece bu piramitlerin yüksekliği yüz kulaç tutmuş olur ki, bu da bir stad ve altı plethron yapar, çünkü kulaç, altı ayak ya da dört dirsek tutar, dört palma bir ayak, altı palma bir dirsektir. Korkunç derecede çorak bir yerdir, gölü besleyecek kaynak yoktur; suyu bir kanal yoluyla Nil'den alır. Su, altı ay Nil'den göle, altı ay da gölden Nil'e akar. Akıntının Nil'e doğru olduğu altı ayda göl balıkçılık sayesinde hazineye günde bir talant gelir sağlar; akıntı göle doğru olduğu dönemde gelir yirmi manadan ibarettir.” (Herodotos, 2014: II, 149).

“...Mısırlılar kazdıkları yerden çıkan toprağı Nil'e döküyorlardı; çünkü ırmağın bu toprakları sürüp götüreceğini biliyorlardı. Gölün işte böyle kazılmış olduğunu söylediler bana.” (Herodotos, 2014: II, 150).

Moeris gölü, bugün Birket el Qarun olarak bilinmektedir. Çukur yeri deniz seviyesinin 45 m altındadır (Bildirici, 2009: 73). Herodotos, daha önce belirttiğimiz gibi bu gölün, Kral Moiris tarafından yaptırıldığını söylemektedir. Kral Moiris, büyük olasılıkla 12. Hanedanlığın (M.Ö.2000-1787) son meşhur kralı III. Amenemhat'tır. Bugünkü Kahire'nin 80 km güneyinde ve Nil'in batısında bulunan Fayyum vahasında Moeris gölünü yaptırmıştır (İnan, 1956: 87). Gölün giriş ağzına gelen suları kontrol etmek üzere Fayyum barajı olarak bilinen iki toprak baraj yaptırmış, taşkın geçtikten sonra sular Nil nehrine verilerek bir sonraki taşkın için boş duruma getirilmiştir. Kral Amenemhat, sulama işlerine çok önem vermiş, Nil nehrindeki su seviyesini belirleyen Nilometre isimli, Nil nehrinin seviyesini ölçen hidrolik yapıları yaptırmıştır (Bildirici, 2009: 73).

Seddel Kefere Barajı ise, M.Ö. yaklaşık 2600-2700'lerde inşa edilmiştir. Bu baraj büyük ölçekte su depolamada ilk girişim olmuştur. Baraj, Helvan'ın güneydoğusunda, Kahire'nin yaklaşık 30 km güneyinde, Nil'in doğu kıyısında Vadi Garawi'de kurulmuştur. Seddel Kefere Barajı, Alman Arkeolog G. Schweinfurth tarafından 1885'de keşfedilmiştir (W. Mays, 2010: 58-59). Barajın, 4. sülale zamanında M.Ö 2950-2750 yıllarında yaptırıldığı sanılmaktadır. Baraj gövdesi dışta ve içte kargir duvar, arası taş dolgudur. Barajın dolu savağı olmadığı için üstünden aşan sular tarafından yıkıldığı belirlenmiştir (Bildirici, 2009: 73).

Yakın Tarihte ise Aswan şehri yakınlarında “Aswan Barajı” (1900'lerin başları) olarak adlandırılan büyük bir baraj inşa edildi. Baraj, sulamayı sağladı fakat taşkınları tamamen kontrol altına alamadı. 1971'de başka büyük bir baraj yapıldı: Aswan Yüksek Barajı. Bu barajın inşa edilmesiyle de, sonsuza kadar Mısır'da hayat değişmiştir. Bu baraj ve diğerleri Mısır'da tarımsal ekonomiyi güçlendirdi. Çünkü ürünler tüm yıl boyunca sulanabilir olmuştur. Ayrıca Aswan Barajı, Hidroelektrik enerji kaynağı olmuştur (Aloian, 2010: 21-22).

6.3. Nehirler Ve Kentler

Tarihin en eski devirlerinden itibaren insan toplulukları, yerleşim merkezi olarak genellikle büyük akarsu ve göl kenarlarını tercih etmişlerdir. Birçok medeniyette olduğu gibi Mezopotamya Medeniyetleri de Dicle ve Fırat nehirlerinin hayat verdiği sahada yeşermiştir (Memiş, 2012: 5). Mezopotamya dünyasının ilk kentleşme sürecinde (IV. binyılın ikinci yarısı), kentlerin ırmak ve kanallardan oluşan su ağı boyunca gelişmesi dikkat çekmektedir (Bordreuil, vd., 2014: 71). Kentin gelişimi, yüzen saz demetlerinden veya kütüklerden, küreklerle ve yelkenle yol alan teknelere doğru, denizcilikte kaydedilen gelişime paraleldir. Taşımacılık, kent içindeki en dinamik unsurdu, ama

savaş bir yana, taşıma araçlarının azlığı veya teknelerin geçmesine izin vermeyen bir topluluk yüzünden bir nehir yolunun kolayca kesintiye uğrayabilmesi, kentin büyümesinin ve hatta varlığını sürdürmesinin önündeki en önemli tehditlerdendi. Dolayısıyla güçlü kentler, sınırlarını büyümeye ve ticaret yollarının önünü kesebilecek kentleri yok etmeye eğilimli olmuşlardır (Mumford, 2007: 93-94).

Fırat ve Dicle'nin akış hızları çok farklıdır (Dicle çok daha hızlı akar): İlkinin sulamada kullanılması açık arayla daha kolaydır, zaten yerleşim örüntüleri de bunu yansıtır. Kentler ve köyler genellikle Fırat'tan doğuya uzanan kollar boyunca kurulmuştur, Oysa Bağdat'ın aşağısında kalan Dicle boyunda pek az kent yerleşimine rastlanır (Kuhrt, 2013: 25). Erken Hanedanlar döneminde (M.Ö.2900-2350) Sümerler Güney Mezopotamya'da, Fırat ve Dicle'nin taşıdığı alüvyonlu birikinti ovasındaki kentlerde, her biri güçlü ve kendi yöneticilerine sahip devletlerde yaşadılar. Bu bölgede 18'i büyük, 35 kadar şehir ve kasabanın bulunduğu bilinmektedir (Köroğlu, 2013: 65). Güney Mezopotamya'da bugünkü Nasıriye civarında kurulmuş olan en eski Sümer sitelerinden Eridu (Abu Şahreyn), Ur (Tel el Mugayyir) ve onun kuzeyindeki eski adı bilinmeyen El Ubeyd şehirleri nehir kenarlarında bulunuyorlardı. Dicle'ye Bağdat civarında katılan Diyala nehri havzası da Sümerler zamanından beri iskan edilmmişti. Burada Eşnunna (Tel Asmar), Hafaca (Tutup) ve İşçalı (Neriptum) şehirlerinde yapılan Amerikan kazıları, bölgenin tarihini aydınlatacak kıymetli vesikalar vermiştir. Dicle nehri Bağdat'tan kuzeye doğru takip edildiğinde evvela Küçük Zap Suyu'nun Dicle'ye katıldığı yerde kurulmuş olan Eski Assur devletinin ilk idare merkezi Assur (Kale el Şergat) şehri ile karşılaşılır. Daha sonra Mezopotamya'nın Prekalkolitik kültürünü temsil eden Hassuna'ya varılır. Daha sonra diğer bir Assur başkenti Kalah (Nimrut) ve Musul civarında diğer yerleşimlere varılır. Musul'un hemen yanında Assur'un son idare merkezi olan Ninive (Kuyuncuk) bulunur. Büyük ve Küçük Zap ırmakları arasındaki ovada Arbela (Erbil), Kaksu ve Kar Tukulti-Ninurta gibi vaktiyle önemli birer kent oldukları anlaşılan şehirlerin harabelerine ulaşılır (Memiş, 2009: 23-24; Memiş, 2015: 9-10).

Hassuna ve Samarra Yerleşimleri (7.binyılın sonu-6.binyılın ilk yarısı):

Mezopotamya'da tarımla uğraşan erken köy toplumunu temsil eden gelişmelerin yaşandığı dönemde kurulan Hassuna yerleşim birimi, Musul'un 35 km güneyinde, Dicle Nehri üzerinde kurulmuştur. Samarra, Mezopotamya'nın yağmurla tarım yapılabilen dağ eteklerindeki bölgenin güneyinde ve yine Dicle üzerinde yer alır. Tel es-Savvan'da yapılan kazılar bu dönem insanların köylerde oturdukları halde, tarım için Dicle sularını tarlalarına ulaştıran ilk kanallarını yaptıklarını gösterir (Köroğlu, 2013: 42-43).

III. Ur Sülalesi Dönemi (Yeni Sümer Devleti: 2112-2000) Kentleri:

III. Ur Sülalesi döneminde gerçekleştirilen büyük inşaa projeleri Güney Mezopotamya'daki birçok kentin çehresini değiştirmiştir. Ur-Nammu ve Şulgi gibi büyük krallar, enerjilerini ve elde ettikleri birikimi bu tür faaliyetlerde kullanmışlardır. Ur kentindeki ziggurat, bunun en iyi örneklerinden biridir. Yapım faaliyetleri Ur-Nammu'nun oğlu Şulgi zamanında da sürmüş, Ur'daki ziggurat olasılıkla bu dönemde ancak bitirilebilmişti. Şulgi'nin oğullarından Şu-Sin döneminde ise bölgeye sızmaya başlayan Batı Sami kökenli Amurrulara karşı, Fırat ve Dicle nehirleri arasında büyük bir duvar yapılmış; dördüncü krallık yılında da "Amurru duvarının yapıldığı yıl" adı verilmiştir (Köroğlu, 2013: 89-90).

İsin –Larsa Kentleri:

İkinci binyılın ilk yarısına damgasını vuran Hammurabi önderliğindeki Babil'den önce, Güney Mezopotamya'da İsin ve Larsa kentleri siyasi üstünlük ve bölgenin mirası için mücadeleye başlamıştı. İsin (Bahriyat), Bağdat'ın 200 km kadar

güneydoğusunda, Fırat ve Dicle nehirlerinin arasındaki bölgede yer alır (Bugünkü İsan Bahriyat). (Memiş, 2015: 111). Kent, kurulduğu dönemde nehir vadilerine daha yakın olduğu için, sulama ve taşımacılık gibi avantajlara sahipti. İsin kentinin önderliğinde ülkede sağlanan düzen, Basra Körfezi üzerinden güney bölgelerle yapılan ticareti arttırmıştı. Aynı dönemde, kuzeyde Dicle üzerindeki Assur ile Orta Anadolu arasında yoğun biçimde işleyen bir ticaret ağı da kurulmuştu. Larsa (Tel Senkerek) kenti, güneyde Ur ile Uruk arasında yer almaktadır (Köroğlu, 2013: 94-99).

Eşnunna Kenti:

Eşnunna (Tel Asmar), Bağdat'ın 81 km kuzeydoğusunda, Dicle'nin büyük kollarından biri olan Diyala Nehri'nin doğusunda yer alan önemli kentlerden biridir. Burası Yukarı Mezopotamya'dan Elam'a ulaşan anayolu denetleyen stratejik bir noktadır (Köroğlu, 2013: 99).

Mari Kenti:

Mari kenti (Tel Hariri), Güney Mezopotamya'dan Doğu Akdeniz yönünde Fırat Irmağının üstünde, akarsuyun aşağı doğru Habur suyuyla buluştuğu noktada, Suriye topraklarında yer alır (Köroğlu, 2013: 105; Kuhrt, 2013: 124).

Emar Kenti:

Emar, I. Şuppiluliuma tarafından Hitit imparatorluğu topraklarına katılmış Aştata Krallığı'nın merkeziydi. Eski Babil güzergahı ikinci binyılın ilk yarısında Emar'ın, Babil'den kuzeye Cezire'ye ve Habur ile Balih ırmaklarının karşı yakasında Fırat'ın ortasındaki toprakların uç noktası olduğunu işaret eder. Yeni Emar metinlerinden anlaşıldığı kadarıyla kent, ticarete kilit görev üstlenmişti; merkep kervanlarının geldiği, malların Fırat'tan çalışan teknelerle yüklendiği yer burasıydı. Emar, ekonomik ve siyasal açıdan olduğu kadar kültürel olarak da batıdaki yerlerle (Ugarit gibi), güneydoğuda Babil ile bağlantılıydı (Kuhrt, 2013: 412-413).

Assur Kentleri:

Assur'a başkentlik yapmış üç şehir, Assur, Kalah (Nimrud) ve Nineve Dicle Irmağının kenarında kurulmuştur. Bu durum, Assur krallığının merkezinde potansiyel bir taşımacılık olanağı yaratmıştır (Sağlamtimur, 2015: 10). Assur başkentleri, devletin idari iktidarının yoğunlaştığı ve sınır art bölgeleri ile iletişim kurduğu merkezler olarak da düşünülmüştür (Harmanşah, 2015: 108).

Assur yerleşmesi, Musul'un 100 km güneyinde (Kuhrt, 2013: 104), Büyük ve Küçük Zap ırmaklarının Dicle ile birleştikleri kesimde, Dicle'nin batı kıyısında yer alır (Köroğlu, 2013: 101). Yerleşmenin kuzeyiyle doğusu akarsularla yıkanır: Doğuya doğru Dicle, kuzeye doğru bir kanal vardı (Kuhrt, 2013: 104). Kent, Eski Assur Krallığı döneminde önemli bir ticaret ve kült merkezi olmuş; 7. Yüzyıla kadar da bu özelliğini korumuştur (Köroğlu, 2013: 101).

Yeni Assur döneminde kurulmuş ilk başkent, Eski Ahid'de *Kalah*, bugünse *Nimrud* olarak anılan *Kalhu*'dur. M.Ö.879 tarihinde II. Assur-Nasir-Pal (M.Ö.884-859) tarafından Assur Devleti'nin başkenti durumuna getirildi:

“Benden önce yaşamış Assur kralı Şulmanu-aşerid'in yaptırmış olduğu eski Kalhu kenti bakımsızlıktan haraptı; cansız (ve) harabe yığınına dönmüştü. Kenti yeniden kurdum. Yukarı Zap'tan Babelat-hegalli (patti-hegalli) adını verdiğim bir kanal kazdım. İçinde her tür meyve ağacı bulunan bahçeler düzenledim. Şarap sıkıp (ve) en iyilerini ulu tanrım Assur ile ülkemin topraklarına verdim. Surunu yeni baştan inşa ettim. Onu baştan sona kurdum (ve)tümledim.....” (Sevin, 1999: 25).

Kalhu'nun başkent seçilişinin nedeni, tam açık olmamakla beraber coğrafi, idari ve stratejik gereksinimler sonucu seçilmiştir. Coğrafi konumu açısından Ninive'yi andıran Kalhu çevresinde Dicle ırmağının ulaşımına çok olanak tanınması geçerli bir neden

sayılabilir. Ziraat ve hayvancılığa elverişli toprakları bulunan bu yerin bir başka önemi de hem Dicle, hem de Büyük Zap ırmaklarına oldukça yakın oluşudur. Kalhu kenti batıdan Dicle yatağı, güneydense Büyük Zap'tan getirilen Babelat-hegalli (Bereket kanalı) adı verilen su kanalıyla sınırlıdır. Bu durum kapı sayısının iki ile sınırlı kalışının en büyük nedenidir. Çünkü batı ve güney yönlerden ulaşım olanaksızdır (Sevin, 1999: 26-28).

II.Sargon'un (M.Ö.722-705) ölümünden sonra yerine geçen oğlu Sanherib (M.Ö.705-680), babasının kurduğu kentte (Dur- Şarrukin) oturmak istemedi, kendisine Ninive'yi başkent yaptı. Bu amaçla Dicle geçitlerinin en elverişlisi ve de en çok kullanılanı üzerindeki eski kenti, Kalhu ve Dur-Şarrukin'e kıyasla iki kat büyüttü (750 hektar), meydanlarını ve sokaklarını genişletti, yüksek surlar inşa etti, surların önündeki hendeki daha derin ve geçilmez bir duruma soktu. Atalarının yaptığı gibi bahçeler kurdu ve tarlalardaki verimi arttırmak için Dicle'ye dökülen Husur çayından 90 km uzunluğunda bir kanal açtı. Bu kanal alçak düzeydeki Jerwan vadisini 300 m uzunluk ve 25 m kadar genişliğinde, beş gözlü bir su kemeri ile geçmekteydi. Sanherib, bununla da yetinmeyip başka sulama tesisleriyle kente gelen su miktarını arttırdı. Bu kanalların getirdiği fazla suyun akıp gitmesini önlemek üzere kentin yanında bataklık oluşturdu ve içini kamışlık haline getirdi. Bu kamışlık ise bir kuş cenneti durumuna sokuldu (Sevin, 1999: 37-38).

Yazılı kaynaklar Sanherib'in (M.Ö.705-680), kelek veya benzeri sallarla Dicle Irmağı'nı kullanarak Nineve'ye getirdiği devasa kireçtaşı heykellerden de bahsetmektedir. Ayrıca nehir limanları veya rıhtımlar, gümrük kapısı gibi kullanıldığından, buraların kullanımı ücrete tabidir (Sağlamtimur, 2015: 10).

Assur İmparatorluğu'nun iç çalkantılarla gerilemeye başladığı karanlık döneme son veren reformcu kral III. Tiglat-Pileser de (M.Ö. 745-727). Kalhu'da yaşamıştı. Bu kralın da daha önceki kralların eski sarayından yararlanarak büyük bir saray yaptırdığı bilinmektedir. Sarayı ayrıntılı olarak tanımlayan yazıtında kral yapıyı anlatmaktadır:

"Tanrıların ulusu aziz Nudimmud'un (Ea) bana ihsan eylemiş olduğu akıl ve idrakla Kalhu'da sedirden bir saray...ve zevkim için Hitit sarayı düzeninde bir bit-hi (t) lani inşa ettim...Atalarımın eski saraylarından daha büyük olması için Dicle'ye doğru genişlettim. Tüm usta sanatçıları, en iyisini yapmaları için kullandım..... (Dicle'nin) gürültülü sularının 20 büyük dirsek altında, kireçtaşı kayalarından büyük bir yığın yaptım, bu yığın tamamlanınca.....onların terasını inşa ettim, temelleri attım ve kulelerini yükselttim.....Yüzümü kuzeye çevirdim....." (Sevin, 1999: 65-66).

Dur-Katlimmu kenti, Assurluların M.Ö. 13. yüzyılda Aşağı Habur bölgesindeki dikkate değer kentlerindendir. Dur-Katlimmu'nun bir Assur eyalet merkezi olarak kurulması, arkeolojik belgelere göre, I. Salmanassar'ın (M.Ö.1274-1245) hükümdarlığı döneminde gerçekleşmiştir. M.Ö.9. ve 8. Yüzyıllarda Asur eyalet sisteminde temelde önemli bir rol alırken, kent merkezi, iyi planlanmış iki "aşağı kent" ve "kenar kentle" ile Habur boyunca uzanan muazzam bir sulama projesiyle 110 hektarlık bir büyüklüğe ulaşmıştı (Harmanşah, 2015: 110-111).

Nehir vadilerinde kurulan M.Ö. 2.binyılın belirlenmiş kentleri ise, Arrapha Ülkesi'ndeki Tel Fahar, Yukarı Balih Vadisi'ndeki Tel Sabi Abyad ve Balih ile Habur vadileri arasındaki Tel Chuera (Huvera)'dır (Harmanşah, 2015: 108).

Kargamış Kenti:

Kargamış kenti, Fırat Irmağının Türkiye-Suriye sınırını aşmasından hemen önce geçtiği alanda, ırmağın batı kıyısındadır. Bu alan, Bağdat demiryolu üzerindeki Cerablus / Barak istasyonunun doğu bitişğine düşer (Umar, 1982: 194). Askeri

seferlerde Fırat'tan geçişi denetleyen Kargamış kenti, Hitit ve Assur ülkeleri arasındaki tampon bölgeyi oluşturmuştur (Ş.Yıldırım, 2006: 9).

Kargamış Kenti'nin Fırat kenarında olduğu Tevrat'ta şu şekilde geçmektedir: *“Mısır için: Mısır kralı Firavun-nekonun ordusu için; o ordu ki, Fırat Irmağı yanında Karkemişte idi...”* (Yeremya, 46:2)

Zeugma:

Zeugma, Fırat ırmağının (Euphrates) batı yakasında yer almaktadır. M.Ö. ca. 300'de Suriye'de hüküm süren I.Seleukos Nikator, Fırat'ın iki yakasında birer kent kurmuştu. Doğu yakasındaki kentin adını, karısı Apama'nın adına izafeten Apameia (Keskince, eski Tilmusa) koydu; batı yakadaki kente de kendi adına izafeten Seleukeia (Seleukeia pros te Euphrate: Fırat kıyısındaki Seleukeia: Zeugma; Kavunlu, eski Belkıs) adını verdi. Böylece, Fırat'ın en dar yerlerinden biri üzerinde, iki yakada iki kent birden kurulmuş oluyordu. Seleukos'un bu noktada, iki yakayı, dolayısıyla batı ile doğuyu birbirine bağlayan bir köprü inşa ettirdiği de bilinmektedir. Bundan böyle bu iki kent, “köprü” veya “geçit” anlamına gelen “Zeugma” sözcüğü ile anılmaya başlandı (Tekin, 2007: 191). Zeugma, Fırat Nehri'nin doğusu ile batısını birbirine bağlayan, nehrin geçmeye müsait, önemli geçitlerden biri üzerine kurulduğundan, yıkılışına kadar askeri ve ticari açıdan stratejik önemini korumuştur. Zeugma, Persler üzerine sefer düzenleyen Büyük İskender'in Fırat Nehri'ni bu geçitlerden aşmasıyla ün kazanmıştır. Antik coğrafyacılar Zeugma'yı bazı dönemlerde Kommagene Krallığı sınırları içinde göstermiş bazı dönemlerde ise Suriye veya Mezopotamya topraklarında olduğunu varsaymışlardır. Ayrıca Antik Coğrafyacılar, Zeugma'nın güneyindeki çöl alanları ile kuzeyindeki Toros Dağları arasında önemli bir geçiş güzergahı olduğunu, Akdeniz'den gelip Antakya'dan geçerek doğuya ilerleyen ticaret yollarının Fırat Nehri'ni aşmak için kullanıldığı, önemli bir geçit görevini yüzyıllar boyunca sürdürdüğünü belirtmişlerdir (E.Yıldırım, 2012a: 95-103).

Tuşhan:

Yukarı Dicle Nehir Havzası'nda yapılan yüzey araştırma çalışmaları ve kurtarma kazıları, Assur İmparatorluğunun Anadolu sınırını, bir dizi yerleşimin çizdiğini göstermektedir. Bu bölge, M.Ö. 2. binyıl sonu ve 1.binyıl başında batıdaki Suriye- Hitit devletleriyle birlikte Assur, Subria ve Urartu arasında jeopolitik olarak oldukça önemli bir sınır bölgesiydi. M.Ö. 882'de II. Asur-Nasir-Pal (M.Ö.884-859) bölgedeki eyalet merkezlerinden biri olan Tuşhan kentini yeniden kurmuştur (Harmanşah, 2015: 112). Yazılı belgelere göre, Yukarı Dicle Bölgesine lokalize edilen *Tuşhan* ve *Amedi* adlı iki Assur eyalet merkezi oluşturulmuştu. Bu iki kent çevresinde olduğu anlaşılan Tidu, Sinabu ve Damdammusa ise birer Assur kenti olarak belirtilmiş ve buralara özel önem verilmiştir. Tuşhan kentinin adı Mari metinlerinde, Orta ve Yeni Assur dönemi belgelerinde hem ülke (KUR), hem de kent (URU) tanımlayıcısıyla beraber görülmektedir (Köroğlu, 1998: 9-10). Tuşhan, belgelerde, çevresindeki Nirbu, Nirdun, Bit-Zamani, Dirria ve Şubria ülkelerini denetleyen merkezi bir konumda ve Dicle'nin kuzeye geçildiği bir noktada yer almaktadır (Köroğlu, 1998: 94). Kent, Dicle nehrinin geniş bir ovaya açıldığı önemli bir akarsu geçişindeki güney kıyısında yer alan Ziyaret Tepe (M.Ö.900-600) ile eşitlenmektedir (Harmanşah, 2015: 112; N.Yıldırım, 2009: 32). Amedi şehri ise, bugün Diyarbakır il merkezi olarak düşünülmektedir (N.Yıldırım, 2012: 1). Ancak Diyarbakır merkezde, Dicle'nin sağ kıyısında yer alan İçkale höyüğü ile eşitlenen Amedi, bölge iskan edildiği için ve höyüğün üzeri askeri alan olduğu için boyutları ölçülememiş ve kazı yapılamamıştır (Köroğlu, 1998: 63). Amedi (Amidu/Ame/id) Assur kaynaklarında, bir Arami kabilesi olan Bit-Zamani'nin merkezi şehri olarak kaydedilmiştir. Arami kabileler, Assur kralı Assur-rabi (M.Ö. 1010-970)

zamanında, Suriye çöllerini geçerek, Karkamış'ın güneyine doğru ilerlemişlerdir. Bu kabileler, II.Tiglat-Pileser (M.Ö.966-935) döneminde Dicle kıyılarına yerleşmeye başlamış ve bu alanda beyliklerini kurmuşlardı. Güneydoğu Anadolu'da kurulan Bit-Zamani kabilesi, Aramiler tarafından kurulan beyliklerin en kuzeyinde yer almıştır (N.Yıldırım, 2012: 2-3).

Yörede, Dicle'nin kuzeyinde ise Şubria ve Dirria adlı iki ülke bulunmaktadır. Şubria yöresinin doğusundan kuzeye doğru, Van Gölü'ne kadar uzayan alanda yer almaktadır. Batıda Dicle'nin kaynağına doğru uzayan alanda ise Dirria ülkesi ve krali kent Pitura bulunmaktadır (Köroğlu, 1998: 96).

Melide/Melitene (Malatya):

Yaklaşık 900 m yükseklikte yer alan Malatya Ovası, Doğu Anadolu'daki en büyük havza ve yerleşik toplulukların sürekli yerleşmeler kurdukları az sayıdaki yerlerden biridir. Küçük Tohma havzasıyla birlikte bu ova, batısı güneyi ve doğusunda Toroslar, kuzeyinde ise Hekimhan ilçesinin tepelik kesimiyle çevrilmiştir. Tohma Çayı, Malatya Ovası'nı Fırat'a doğru batı-doğu ekseninde aşar. Alçak tepelikler Fırat'ın doğu kıyısına kadar uzanmaktadır. Bu nehir, ovayı Suriye-Mezopotamya merkezleriyle bağlamış ve güneyden gelen etkilere bir geçiş kapısı işlevi görmüştür (Yakar, 2007: 336). Ayrıca Malatya, Assur, Urartu ve Frig devlet sınırlarının birleşme yerinde ve bu memleketleri birbirine bağlayan işlek bir doğal yol üzerinde bulunuyordu. M.Ö. 2.binyıl başlarına ait olan Kültepe vesikalarında Melita, Hitit vesikalarında ise Maldia şeklinde geçen Malatya, Assur imparatorluk devri vesikalarında Meliddu, Melide, Melid formlarında görülür. Urartu kaynaklarında ise bu kente Melitea denilmektedir (Memiş, 2013: 182-183).

Gurgum / Maraş:

Geç Hitit Devri'nin önemli kentlerinden biri olan Gurgum, Klasik devirde Marqasi denilen bugünkü Maraş şehri idi. Gurgum adı, M.Ö. 2.binyıl vesikalarında geçmemektedir (Memiş, 2013: 184). Gurgum'un coğrafi konumu kabaca, Maraş ovasında Ceyhan nehrinin Aksu nehri ile birleştiği bölge olarak tanımlanmaktadır. Assur kaynakları ışığında Gurgum, hem Sümerce KUR ülke belirteciyle, hem de URU kent belirteciyle kullanılmıştır. Gurgum devletinin adı, Assur kaynaklarında ilk kez II.Aurnasirpal (M.Ö. 883-859) döneminde geçmektedir (N.Yıldırım, 2009: 42).

Gordion:

Sakarya nehri (Sangarios) ile Porsuk çayı (Tembris)'nin birleştiği yere yakın, Sangarios'un doğu kıyısında kurulan, önemli bir kent, Gordieion da denen Gordion'dur (Yassihöyük). M.Ö. 3. binyılın ortalarından beri yerleşmelere sahne olmuş bulunan Gordion'a M.Ö. 1000 yıllarında Frigler vardılar ve burada güçlü bir devlet kurdular. (Sevin, 2013: 200-201). Uzun yıllar Frigler'e başkentlik yapan kent, ismini ilk Frig Kralı Gordios'tan almıştır ve günümüzde "Yassihöyük" olarak bilinmektedir (Tuna, 2002: 45-49).

Sart:

Lidya Krallığı'nın, başkenti olan Sart (Sardis/Sardeis) kenti, Manisa iline bağlı Salihli ilçesinin 8 km. batısında, Gediz Ovası'nda, Sart Çayı vadisinde ve Bozdağ'ın kuzey eteğine yaslanmış durumdadır. Kentin asıl adı (Swarda) idi. Swarda adı, olasılıkla (Swa-(a)rda kutlu /güzel akarsu öğelerinden türetilmiştir. Helen diline uyarlandığında Sardis/Sardeis biçimine bürünmüştür. M.Ö. 7. yüzyılın başlarında, kentin içinden geçen Sart (Paktolos) Çayı'nın getirdiği alüvyonlu topraklardan altın elde edilmeye başlandı. Efsanelere göre Sart Çayı bu özelliğini, dokunduğu her şeyi altın yapan, Frig Kralı Midas'tan almıştı. Efsaneye göre Midas eline aldığı ekmeğin bile altına dönüşmesinden bıkmış, açlıktan ölmek için tanrılara yakarmış ve bundan kurtulmak istemiştir. Dileği

kabul edilen Kral Midas'a Sart'taki Paktolos (Sart Çayı) Çayı'na gitmesi ve bu suyun kaynağında yıkanması söylenmiştir. Midas, söylenenlere aynen uyar; ve Midas'ın bu özelliği Sart Çayı'na geçer (Tuna, 2002: 59-61)

Bugün Kütahya iline bağlı bir ilçe merkezi olan Gediz, çok eski bir kenttir. Adı, Gediz ırmağının adından gelmez, Gediz kentinin adı Eskiçağ'da Kadys (Kadoi/Kaduoı) idi. Murat dağının eteklerinde ve Gediz'in (Hermos) kaynakları yakınındaki bir sınır kenti olmasından dolayı zaman zaman Lidya gibi bölgelere dahil edilmiştir ve kurucusu olarak Midas kabul edilmiştir (Umar, 1982: 151; Sevin, 2013: 210).

Boğazköy /Hattuşas:

Anadolu'nun en uzun ırmağı olan Kızılırmak, özellikle Hitit Tarihi içerisinde önemli bir yere sahiptir. Çünkü, Hitit başkenti Hattuşas (Boğazköy), Halys Irmağı'nın (Kızılırmak'ın) kuzeyinde kurulmuş idi ve krallar burada otururdu (Kuhrt, 2013: 295). Derin kalker vadilerle kenti doğu ve batıdan sarıp biraz aşağıda, Boğazkale Müzesi hizasında birbirleriyle birleşip Budaközü adını alarak Sungurlu'dan sonra Delice'ye, oradan da Kızılırmak'a kavuşan Büyükkaya ve Yazır dereleri, kente bir yarımada görünümü verirler (Akurgal, 2014: 59), bunlara ek olarak şehir hudutları içerisinde Yerkapı'nın güneyindeki dere, Ağaçdenizi'ndeki kaynaklar, Kızılarkayası Deresi ve günümüzde kurumak üzere olan Sülüklü Göl gibi çok sayıda su kaynakları mevcuttur (Ünal, 2005: 63).

Ameseia / Amasya:

Yeşilirmak (İris) üzerinde kurulan önemli kentlerden biri olan Amasya, M.Ö. 300'de Pontos Kralı I. Mithradates tarafından kurulmuştur. Yüzyıllık aşkın bir süre Pontos Krallığının başkenti olmuştur (Tekin, 2007: 167). Amasya, antik yazar Strabon'un doğduğu yerdir ve kent hakkında ayrıntılı bilgiler veren yine kendisidir:

“Benim kentim, içinden İris Irmağı'nın aktığı geniş ve derin bir vadiye kurulmuştur. İnsan emeği ve doğa buraya hem kent hem de kale karakterini olağanüstü bir şekilde sağlamıştır. Çünkü burası yüksek ve çok sarp bir kaya olup dimdik ırmağa doğru iner ve ırmak tarafında, kentin kurulmuş olduğu yerde ,kıyıda bir duvar ve her iki tarafta sivri tepelere doğru uzanan duvarlar vardır...bu alan içinde kralların hem sarayları hem de anıt mezarları bulunur...her ne kadar şimdi bir eyalet ise de Amaseia vaktiyle krallara aitti.” (Strabon, 2015: XII.3,39).

Antiocheia / Antakya:

Kızıldeniz'den başlayan Şeria nehri yatağı ve Asi nehri yatağı ile Güney Anadolu'ya uzanan çöküntüde Asi nehri kıyısında, denizden 440 m yüksekliğindeki Habibünneccar dağının eteklerinde yer alan (Sahillioğlu, 1991: 228) Antakya, Hellenistik Çağ'ın önemli kentleri arasında yer alır ve I. Seleukos tarafından M.Ö. 300'de kurulmuştur. Ancak Seleukos'un kurduğu kent, tam olarak bugünkü Antakya'nın bulunduğu yerde değil, onun biraz kuzeyindeydi. Seleukos daha önce Antigonos tarafından Orontes (Asi) Irmağı kıyısında kurulmuş olan Antigoneia'dan (Amik Ovası'nın güneybatı köşesinde bir yerde) 5000'den fazla insanı getirerek yeni kurduğu kente iskan ettirmişti (Tekin, 2007: 123). Roma-Bizans İmparatorlukları döneminde Akdeniz havzasının en büyük şehirlerinden biri olmuş, olimpiyat oyunlarının düzenlendiği, kalabalık nüfuslu, önemli bir ticaret ve sanayi merkezi konumuna gelmiştir (Sahillioğlu, 1991: 228).

Nehir Civarındaki Diğer Kentler:

Büyük Menderes Nehri'nin denize döküldüğü yerler de Priene, Myous ve Miletos gibi kentler yer almaktadır (Özer, 2007: 8). Marsyas (Çine çayı), Harpasos (Akçay) ve Morsynos (Vandalas)Çaylarının derin ve bereketli vadileri de birçok kentin kurulmasına neden olmuştur. Marsyas'ın batıdan aldığı kollardan biri olan Karpuzlu

deresi vadisinin batı ucunda Alinda (Karpuzlu) tipik bir Karia kentidir. Alinda'nın doğusunda, Marsyas çayı vadisi içindeki kentlerden en ünlüsü Alabanda'dır (Araphisar / Doğanyurt). Marsyas çayı vadisi boyunca güneye inildiğinde önce, ırmağın sağ yakasındaki dağlık bir alanda kurulmuş ilginç ve eski Karia kutsal alanı Gerga ya da Gergas'a (Ovacık) ulaşılır. Gerga'nın biraz doğusunda da, Marsyas'ın küçük kollarından birinin yakınlarında kurulmuş Hyllarima (Maltepe) kasabası ile karşılaşılır (Sevin, 2013: 112-114).

Yukarıda bahsettiğimiz kentlerin yanı sıra, Büyük Menderes'in suladığı geniş alüvyon ovalarında başka önemli kentler de kurulmuştur. Kuzeyde, Tralleis (Aydın) Messogis dağlarının güney etekleri üzerinde kuruludur. Maiandros vadisi boyunca doğuya doğru ilerledikçe, Akharaka (Salavatlı) ve Nysa'ya (Sultanhisar) varılır. Vadiden doğuya doğru uzanan ana yol üzerinde, ırmağın kuzey yakasında, Hristiyanlık çağında her üçü de Asya Eyaleti'nin piskoposluk merkezi olan Mastaura (Bozyurt), Anineta (Buğdaylık) ve Brioula (Bilara / Kurtuluş) gibi küçük kasabalar sıralanmıştır. Marsyas çayı (Çine çayı) vadisi içindeki en önemli kent ise Alabanda'dır (Araphisar / Doğanyurt). Harpasos'un (Akçay) doğu kıyısı yakınlarında ise Harpasa (Arpaz / Esenköy) kurulmuştur (Sevin, 2013: 111-116).

İskenderiye:

Afrika'nın ve Akdeniz'in önemli liman şehirlerinden biridir. Nil deltasının batı kenarında yer alan İskenderiye Asya, Afrika ve Avrupa'yı birbirine bağlayan yolların birleştiği noktada önemli ticaret ve ulaşım merkezidir. Büyük İskender'in emriyle ve Grek tarzı Hippodamos planında (dama tahtası) kurulan şehrin inşasının tamamlanması ve Mısır'ın başşehri olarak meydana çıkması Batlamyus (Ptolemaios) hanedan devrine rastlar (Seyyid, 2000: 574). Şehri kurduran İskender, M.Ö.323'te Babil'de ölmüş, fakat İskenderiye'de gömülmüştür (Tekin, 2007: 121).

Nehirlerin çevresinde kurulmuş olan kentleri ele aldıktan sonra, şimdi de nehirlerle ilgili kanunları ele alabiliriz.

7. NEHİRLER VE NEHİR HUKUKU

Çivi yazısı dünyada 20. yüzyılın içinde yani son yüzyıl içinde çözülmüş ve okunmuştur. Çivi yazısı ile yazılmış belgelerin büyük bir kısmının muhtevasını hukuk ve iktisat ile ilgili belgeler oluşturmaktadır. Bunların dışında kanun kitapları ve kanun yerine geçen fermanlar da bulunmaktadır. Bu şekilde, çivi yazısı hukukunun başlıca kaynaklarını, hukuk ve iktisadi belgeleri ile kanunnameler teşkil etmektedir. Kanun konusundaki bir metin, ancak 1901-1902 yıllarında Fransız arkeologların Sus'taki kazısı ile ortaya çıkmış ve Hammurabi kanunları ilim dünyasına duyurulmuştur. Ancak sonraki araştırmalar, zamanla Hammurabi'den önce de sonra da kanunların bulunduğunu meydana çıkarmıştı (Tosun, 1973: 560-563).

Hukuk kurallarının ne zaman ve nasıl oluştukları konusu yeterince açık olmasa da, ilk defa, Mezopotamya'da, Sümerliler tarafından M.Ö. 2450 yıllarında yazılı hukuk kurallarının oluşturulduğu bilinmektedir (Florioti ve Demirci, 2013: 27). Güney Mezopotamya şehirlerinde, Sümerler egemen olduğu sürece, bu yazılı kanunlar, Sümer dilinde yazılmış, fakat Amurru³⁹ (Martu) göçlerinden sonra Sami dilde yani Akkadca yazılmıştır. Bu kanunlar standart bir kalıp halinde yazılmıştır. Her kanun, prolog (önsöz), maddeler ve Epilog (sonuç) olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır ve her madde de “eğer” kelimesi ile başlayan bir suç tasvir edilmiştir. Sümerler’le başlayan bu kanun tasviri, daha sonraları M.Ö. 2. Binyılda Hititler ve hatta İbraniler tarafından da kullanılmıştır (Memiş, 2009: 40-41).

Nehir hukukunu ele almadan önce Eski Yakındoğu'daki kanunlara ana hatlarıyla değinmenin faydalı olacağını düşünüyoruz.

Mezopotamya'da bugüne kadar ele geçirilmiş olan kanunlar, Sümerce ve Akkadca olarak şöyle sıralanır (Memiş, 2009: 40):

Sümerce Yazılı Kanunlar: Urukagina Kanunları, Ur-Nammu Kanunları, Ana-İttişu Kanunları, Lipit-İştur Kanunları

Akadca Yazılı Kanunlar: Eşnunna Kanunları, Hammurabi Kanunları, Orta Assur Kanunları

Urukagina kanunları, Sümer kanunlarının en eskisi olarak kabul edilir (Memiş, 2009: 41). M.Ö. 2750'lere tarihlenen ve Er hanedan (Er Sülaleler) devri olarak adlandırılan dönemde önemli bir Sümer kenti olan Lagaş'ın son kralı Urukagina, Sümer ve Mezopotamya tarihinde ve hatta dünya tarihinde şimdiye kadarki bilgilere göre ilk reform yapan kişi olarak görülmektedir. Yani Urukagina, kanundan çok reform talimatnamesi oluşturmuştur (Gökçek ve Akyüz, 2013: 2).

Urukagina'dan üç asır sonra Ur'da yaşayan III. Ur-Sülalesi'nin kurucusu Ur-Nammu (M.Ö.2130)(Memiş, 2009: 43), Urukagina'nın talimatnamesi bir tarafa bırakılırsa, Mezopotamya ve Önyasya tarihinde ilk kanun koyan kraldır (Gökçek ve Akyüz, 2013: 5).

Ninive'de bulunan Asurbanipal kitaplığında, 11 tablet halinde Sümerce-Akadca yazılmış iki dilli bir seri tablet bulunmuştur. Bu seriye, tabletin ilk kelimesinden dolayı “Ana-İttişu” (vadesi gelene kadar) adı verilmiştir. Bu kanunların kim tarafından, hangi şehirde ve ne zaman çıkarıldığı bilinmemektedir. Ancak bazı maddelerin Ur-Nammu kanunları ile benzerlik göstermesi sonucunda Ana-İttişu kanunlarının da III. Ur Sülalesi zamanında (M.Ö.2060-1960) yazıldığı kanısına varılmıştır (Memiş, 2009: 44; Gökçek ve Akyüz, 2013: 7).

³⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Ekrem Memiş; Bülbül, C., 2012. Amurrular (Araplar'ın En Eski Ataları), Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ

Hammurabi'den yaklaşık 150 yıl önce yaşayan İsin Sülalesi'nin 5.kralı Lipit-İştar, İsin'de bazı reformlar yaparak yeni kanunlar çıkarmıştı (M.Ö. ca.1900'ler). Yedi tablet üzerinde yazılan bu kanunlar 1947 yılında neşredilmiştir (Memiş, 2009: 45).

Eşnunna Kanunları, Eşnunna şehri yanında Tel Harmal (Şadupum) kazılarında iki tablet halinde bulunan ilk Akadca kanundur. Ancak bu kanunların hangi Eşnunna kralı tarafından çıkarıldığı anlaşılamamıştır. Hammurabi kanunlarıyla benzerlik göstermektedir (Memiş, 2009: 47; Tosun, 1973: 569).

Eski Babil soyunun on bir kralının altıncısı olan Hammurabi⁴⁰ (M.Ö.1728-1686) 43 yıl hüküm sürmüştür (Tosun, 1973: 570). Hammurabi kanunlarını, 1901-1902 de Fransız arkeologlar, Elam'ın baş şehri olan Sus şehrinde kazı yaparken siyah diorit bir stel halinde ortaya çıkarmışlardır (Memiş, 2009: 48; Tosun, 1973: 569).

Hammurabi kanunlarından sonra Mezopotamya'nın en önemli hukuk belgesi, Orta Asur dönemine (M.Ö.1800-1350) ait olduğu kabul edilen Asur yasalarıdır. Bu yasaların diğer yasalarda bulunan epilog ve prolog bölümü yoktur (Memiş, 2009: 51).

Kanunlarla ilgili vermiş olduğumuz bu genel bilgilerden sonra şimdi nehirlerle ilgili hukuki bilgileri değerlendirebiliriz.

Yukarıda açıklanan kanunlarda nehirlerle ilgili maddelere daha çok bir suç tespiti yöntemi olan “nehre atılma” konularında rastlıyoruz. Bununla birlikte nehirlerde kullanılan taşıma araçlarıyla ilgili maddelere de kanunlarda rastlanmaktadır. Çünkü bu maddeler, deniz ve nehir yolu ile ticaret ve taşımacılık yapıldığına dair kanıt niteliğindedir. Nehirlerde kullanılan taşıtlar, ticaret ve ulaşım açısından Anadolu ve Mezopotamya medeniyetleri için oldukça önemli olmuştur. Sallar ya da tekneler vasıtasıyla yapılan nehir ticareti, taşıtları kullananlar içinde, gelir kaynağı olmuş, teknelerin durdukları güzergahlarda da ücret alınmıştır. Dolayısıyla Mezopotamya medeniyetleri, taşıtların güvencesi içinde kanunlar oluşturmuşlardır. İlgili maddeler özellikle Akkadça yazılmış olan Hammurabi kanunlarında görülmektedir:

“Md.234: -Eğer bir gemici 60 Gur'luk⁴¹ bir gemiyi bir adama ziftletirse, 2 şekel gümüşü ücret olarak (adam) ona verecektir.”

“Md. 235-Eğer bir gemici tahtadan yaptığı bir gemiyi bir adam için ziftlerse fakat işini güvenilir şekilde yapmadıysa, o yıl içinde o gemi yan yatarsa, kusur çıkarsa gemici o gemiyi sökecek, kendi malından onu sağlamlaştıracak, sağlam gemiyi gemi sahibine verecektir.”

“Md. 236: Eğer bir adam, gemisini gemiciye kiraya verirse, gemici ihmal edip gemiyi batırır veya yok ederse gemici gemiyi sahibine ödeyecektir.” (Tosun; Yalvaç, 1975: 208).

“Md. 237: Eğer bir adam, bir gemiciyi ve bir gemiyi kiralarsa, tahıl, yün, yağ, hurma ve diğer yüklerle yüklerse, ama gemici ihmal edip gemiyi batırır ve içindekileri yok ederse, gemici batırdığı gemi ile içinde yok olan her şeyi ödeyecektir.” (Kitchen ve Lawrence, 2012: 167; Tosun ve Yalvaç, 1975: 208).

“Md. 240: Eğer akıntıya karşı giden (kürekli?) bir gemi, akıntıyla giden (yelkenli?) bir gemiye çarpar ve onu batırırsa, gemisi batan geminin sahibi, gemisinde kaybolan ne varsa tanrı önünde açıklayacak, akıntıyla giden gemiyi batıran akıntıya karşı giden geminin sahibi, diğerinin gemisini ve kaybolan her şeyini ona geri alacaktır.” (Tosun ve Yalvaç, 1975: 208; Kitchen ve Lawrence, 2012: 169)

“Md.276:-Eğer kürekle idare edilen bir kayak kiralarsa, günde 2 1 /2 arpa tanesi ağırlığında gümüş verecektir.”

⁴⁰ Ayrıntılı Bilgi İçin Bkz: Mieroop, M.D, 2005. King Hammurabi of Babylon, Blackwell Publishing, UK.

⁴¹ 1 GUR: yaklaşık olarak 300 litre.

“Md.277: Eğer bir adam, 60 Gur’luk bir gemi kiralarsa günde, ücreti karşılığı olarak 1/6 (şekel) gümüş verecektir.” (Tosun veYalvaç, 1975: 211; Kitchen ve Lawrence, 2012: 175).

Bir kişinin suçlu ya da masum olduğuna karar vermek için doğaüstü bir güce başvurmak, birçok din ve uygarlığın ortak bir özelliği olmuştur. “İrmak Sınavı” (Nehir Ordali) olarak bilinen uygulama, sadece bedensel bir sınav değildir. Temelde suçun bir kişi tarafından işlenip işlenmediğine dair kanıt da gerektirmektedir. Ordali sözcüğü, İngilizcede Ordal, Almancada Urteil, yani “yargılama” anlamına gelmektedir (Lafont, 2005: 200; Lafont, 2001: 199).

Bu uygulamanın kökenleri çok eski zamanlara dayanmaktadır. En eski izlerine yaklaşık 5000 yıl öncesinin Dicle ve Fırat havzasında rastlanırken, Anadolu’da da Kızılırmak’ta uygulandığı bilinmektedir (Lafont, 2001: 199; Florioti ve Demirci, 2013: 29).

Nehir yargılaması, eski uygarlıklardaki mahkemelerle başlamış, ortaçağ engizisyon mahkemelerinde de başvuru olan bir yol olmuştur. Bu uygulamaya göre, suçluluğuna tam kanaat getirilemeyen bir kişi azgın bir nehre atılır, bu kişi nehirden karşıya sağ olarak geçebilirse suçsuz olduğuna karar verilir. Anadolu’da nehre atılacak sanığın elleri bağlanmazken, Ortaçağ’da kurulan engizisyon mahkemelerinde sanığın elleri bağlanır ve işkencelere rağmen cadı veya sapkın olduğuna dair ağzından itiraf alınamayan kişi bu şekilde azgın sulara atılırdı. Eğer sanık bu azgın nehirden kurtulursa o zaman onun bir cadı ya da dinen sapmış olduğuna karar verilir ve bu kez engizisyon mahkemesince yakılarak öldürülürdü (Bozkurt, 2009: 80).

Tanrisal bir yargılama olan ırmak sınavına Kral da katılır, sınavla ilgili raporları alırdı. Zaten daha çok kralın isteği ile bu sınav yapılırdı. Sanığın sınavdan önceki geceyi özel bir yerde geçirmesi, elleriyle ayaklarının yıkanması, tanyeri ağarırken kralın buyurduğu sözcükleri tekrarlaması gerekirdi. Bu uygulama suçlamanın ciddiyetini vurgulardı. Mari’de bu sınavın yapıldığı yer, Fırat Irmağı yakınındaki Hit şehri olmalıdır diye düşünülmektedir (Kuhrt, 2013: 138). Çünkü yargılamanın, Babil yakınlarındaki Sippar kentinin yukarısında, Fırat nehri kıyısında yapıldığı bilinmektedir (Lafont, 2005: 203). Burada bulunan katran ocağı nedeniyle de nehir (tanrı kavramı) özellikle etkileyici ve gizemli görünmekteydi. Hit, bu dönemde Babil krallığı topraklarında yer alırdı. (Kuhrt, 2013: 138).

Çok yakın bir zamana kadar tanrisal yargılamadan söz eden metinler fazla değildi. Yalnızca tek bir belge bu konuda açıklayıcı bilgiler veriyordu. Ancak bu, hukukla ilgili bir belge değil, M.Ö. VI. Yüzyılda Babil Kralı II. Nabukadnezar’ı (M.Ö. 604-562) övmek için yazılan edebi bir belgeydi. Metinde, bu hükümdarın ince adalet anlayışı yüceltilmekte ve bununla ilgili örnekler verilmekteydi. Bu örneklerden biri de, tanrisal yargılama ile ilgiliydi. Adamın biri, iddialarını kanıtlamadan, başka birini cinayetle suçlar. Bunun üzerine kral, tanrisal yargılamaya başvurulmasını emreder. Suçlanan kişi nehirde kaybolur. Onun kaybolması üzerine kral öfkelenir ve aranmasını emreder (Lafont, 2005: 203). Metnin devamı şöyle aktarılmıştır:

“Tedirginliğe kapılan kralın elçileri her tarafı aradılar, ancak söz konusu adamı bulamadılar; nehrin diğer kıyısına geçip düz ovada dolandılar, rastladıkları herkese onu sordular, ancak onu kimse görmediği için bir yanıt alamadılar. Köprü gözeticileriyle nöbetçiler, nehri bir baştan bir başa katettiler, kıyılarını araştırdılar: Boşuna! Sonra tam öğle vakti, ceset nehrin üstüne çıktı: Başından yaralanmış ve ağzından, kulaklarından ve burnundan kan akıyordu; ayrıca, kafası, ateşe tutulmuş gibi çok sıcaktı ve bedeninin her tarafında kan toplanmıştı. İnsanlar onu bu halde görünce,

korkularını dile getirdi ve bütün ülke büyük bir dehşete kapıldı. Bunun üzerine, düşmanlar, kötüler ve asiler arkalarına bakmadan kaçtılar” (Lafont, 2005: 203).

Günümüzde ise, II. Nabukadnezar döneminden en az 1000 yıl daha eski Mari kentine ilişkin çivi yazılı arşivler, tanrısall yargılama ile ilgili geniş bilgiler vermektedir. Metinlerde tanrısall yargılamayla ilgili olarak doğrudan tanıkların aktardığı ifadeler yer almaktadır. Bu metinlerin çoğu Mari Kralı Zimri-Lim’e (M.Ö. 1775-1760) birçok hizmetçisi tarafından gönderilen mektuplardı. Mektupların çoğunu Mari’nin güneyinde bulunan Hanat eyaletinin valilerinden Meptum adında biri yazmıştır (Lafont, 2005: 203). Meptum’un arazi üzerinde Şubram ve Haya-Sumu adındaki iki kişinin hak iddia etmesi üzerine tanrısall yargılamaya başvurulduğunu gösteren bir mektubu şöyledir:

“Efendimle konuşuyorum: İşte hizmetkarı Meptum (konuşuyor).

Efendimin göndermiş olduğu, Şubram ile Haya-Sumu adına suya atlayacak kimselere gelince, o grubun yanına dürüst ve güvenilir kişiler verdim. İlk bir kadını suya atlattılar, o çıktı. Onun arkasından yaşlı bir adamı atlattılar. Tanrının (yani ırmak) tam ortasında 80 (kulaç) mesafesinde (yüzdükten) sonra başardı ve dışarı çıktı. Ondan sonra ikinci bir kadını suya indirdiler, o da çıktı. Onun arkasından gelen üçüncü kadınla ırmak “evlendi” (yani kadın boğuldu). Yaşlı adamın davayı 80 (kulaç) mesafesinde sınaması, ırmağın da üçüncü kadınla “evlenmesi” karşısında, Haya Sumu’nun insanları geriye kalan üç kadının suya dalmasına itiraz ettiler. Bunlar itiraf ettiler: “Kasaba ve arazi bizim değil.” Şubram’ın insanların ayakları dibine düşen yaşlı adam dedi ki: “Gel kalan kadınları (ırmağa) atmayın, ölmesinler! Kasaba ve arazi hakkımızı bıraktığımızı belirten bir tableti seve seve hazırlarız, o zaman hak iddiası sonsuza dek ortadan kalkar, kasaba ve arazi Şubram’a ait olur.” Sonra dürüst adamların, Babilli hizmetkarların ve kasabanın yaşlılarının huzurunda, bunlara iddialarından vazgeçtiklerini belirten bir tablet yazdırıldı. Şimdi suya dalmak zorunda olanları efendime yolluyorum, böylece onları sorgulayabilir.” (Kuhrt, 2013: 139).

Meptum’un bu mektubundan anlaşıldığı gibi bu tehlikeli sınav, çoğunlukla sanığın yerini tutan birine uygulanırdı. Soyluların davalarında kasaba ve köylerindeki insanlar onların yerine geçer, kraliçe adına sınava giren onun bir nedimesi olur, erkek bu işte karısını kullanabilirdi. Genç bir kızın suçlandığı bir davada, onun yerine annesi suya atlamıştır (Kuhrt, 2013: 138). Hatta bazı davalarda gerçek dalış ekiplerinin olduğu kanıtlanmıştır. Nehre dalıp sağ sağlim çıkmanın da yeterli olmadığı saptanmıştır. Efendilerinin haklı olduğunu göstermek için “değirmen taşını kaldırıp nehrin öbür tarafında geçirmek” zorunda kalan hizmetçiler de olmuştur (Lafont, 2005: 205).

Meptum’un aynı mektubunun sonunda, bu kez, kral Yarkab-Addu’nun eşi, Zalmaqum ülkesi (Mezopotamya’nın kuzeybatı bölgesi) kraliçesinin kadın hizmetçilerinden biriyle ilgili bir başka ordali’den söz edilmektedir. Meptum, Nehir-Tanrı’ya neden başvurulduğunu şöyle anlatmıştır:

“Şu sözleri duyduğumuz için onun nehre girmesine karar verdik: ‘Kariniz, Yarkab-Addu hazretlerine karşı büyü yaptı mı? Sarayın gizlerini açığa vurdu mu? Kariniz bir başka erkekle yattı mı? Kariniz, hazretlerine karşı bir suç işledi mi?’ İşte bu sorulardan ötürü onun nehre girmesini istedik. Nehir onu yanına aldı; oradan da bir daha çıkmadı.” (Lafont, 2005: 206).

Bu ifadelerden anlaşılmaktadır ki büyü, zina ve saraya ihanet durumlarında Tanrısall yargılamaya başvurulmuştur.

Hammi-Epuh adındaki genç bir çocuğa büyü yapmakla suçlanan Marat-İştar adında bir genç kızın davasından söz edilmektedir. Marat-İştar’ın annesi, kızının yerine bu nehir sınavından geçmek zorundadır. Meptum, bu annenin kızını aklamak için ettiği yeminden ve bu sınavın her iki kadın için yol açtığı üzücü sonuçtan söz etmektedir:

“Kadına şu sözler söyletildi: ‘Yemin ederim ki kızım Marat-İştâr, Dadiya’nın oğlu Hammi-Epuh’a büyü yapmadı. Ne kapıdan ne başka bir yerden eve büyü lü çöp attı ne de Dadiya’nın oğlu Hammi-Epuh’a onunla yaptığı ekmek, yemek, bira ya da başka bir şeyi yedirip içirdi.’ Bu sözler söyledirildikten sonra, Kadın tanrının [nehrin] içine düştü ve öldü. Söylediklerini kanıtlayamadı. Çocuk, böylece, büyüden kurtulmuş oldu.” (Lafont, 2005: 207).

Eski Mezopotamya’da su kutsal bir tabiata sahip olarak akardı ve Tanrı olara görülürdü (Lafont, 2001: 201). Mezopotamya toplumlarında Nehir Tanrısının (dĠD: NĠrum/NĠrim) hakemliğine başvurulması ve “suya atılma”nın bir suç tespiti olarak kullanılması ise yazılı hukuk kurallarında özellikle büyücülük ve zina ile ilgili maddelerde görölmektedir. Maddelerde: “ana dĠD illak dĠD išalliamma: O nehre gidecek (ve) nehre dalacaktır” ifadeleri net olarak okunmaktadır (Florioti ve Demirci, 2013: 29).

British Museum Heyeti’nin izni ile yayınlanmış, Yeni Asur Dönemine tarihlenen bir metinde Asalluhi-nadin-ahi tarafından yapılan iki suçlama kayıtlıdır. Metnin Esarhaddon (M.Ö.680-668) döneminin sonlarına ya da Asurbanipal (M.Ö. 668-626) döneminin başlarına tarihlenmesi gerektiği de belirtilmiştir. Bu metinde ise, Nehir Ordali için “Hursanu” teriminin kullanıldığı belirtilmiştir (Kataja, 1987: 65-66).

İlk olarak Ur-Nammu kanunlarında büyü ve zina hususunda “nehre atılma” yargılamasına 10. ve 11. maddelerde rastlanmıştır:

“Md.10: Eğer Bir adam, bir adamı büyücülükle [itham ederse] nehir tanrısına (onun adaletine) götürölür (nehre atılır). Eğer nehir tanrısı temize çıkarırsa götüren (itham eden) 3 seql gümüş tartacaktır.”

“Md.11: Eğer bir adamın eşi zina ile (kucakta yatmakla) bir (başka) adam itham ederse nehre gidip temize çıkarsa onu itham eden adam 1/3 mana gümüşten tartacaktır.” (Tosun ve Yalvaç, 1975: 40-41).

Mezopotamya toplumlarında zina ile suçlanan kadının kocası için kendisini kanıtlaması gerekmektedir. Bu nedenle zina konularında “suya atılma” cezası özellikle kadınlar için uygulanmıştır. Bu konuya dair maddeler Hammurabi kanunlarında da görölmektedir. Kanunların 132. Maddesi konu ile ilgilidir:

“Md.132: Eğer bir adamın karısına, başka bir erkeğin dahil olduğu suçlama için parmak uzatılırsa, fakat başka bir erkekle yatarken yakalanmazsa, kocası için ilahi nehir yargılamasına teslim olacaktır.” (Roth, vd., 1997: 106; Tosun ve Yalvaç, 1975: 98).

Ancak, zina hususunda kadına uygulanan bu tanrısal yargılama, kimi zaman erkeğin suçlu olduğu durumlarda erkeğe, kimi zaman da zinayı yapan erkeğe ve kadına birlikte uygulanmıştır. Hammurabi yasası’nın 129. Ve 155. Maddesinde söz konusu durumlar görölür:

“Md.129: Eğer bir adamın karısı, bir başka erkekle yatarken yakalanırsa, onlar bağlanır ve suya atılırlar. Eğer kadının kocası, karısının yaşamasına izin verirse, daha sonra kral da diğer maruz kalanın (yani diğer erkeğin) yaşamasına izin verecektir.” (Roth vd., 1997: 105).

“Md.155: Eğer bir adam, oğluna bir gelin seçer, oğlu onunla yatarsa ve sonra kendisi (kayınpeder) kadının koynunda yatarken yakalanırsa o adamı bağlayacaklar ve suya atacaktırlar.” (Tosun ve Yalvaç, 1975: 200).

Kadının evinin düzenini sağlamaması, kocasına kötü sözler söylemesi ve sokağa düşkün olması da onun nehre atılması için yeterli sebepler olarak görölmüştür (Florioti ve Demirci, 2013: 31). Yine Hammurabi yasalarının 133. Ve 143. Maddelerinde bu konuya yer verildiği görölür:

“Md.133a: Eğer bir adam, zorla alınıp götürülürse ve evinde yiyecek varsa, karısı...malını koruyacak, başka birinin evine girmeyecektir.”

“Md.133b: Eğer o kadın malını korumazsa, başka bir eve girerse, o kadının (durumunu) ispat edip, suya atacaklardır.” (Tosun ve Yalvaç, 1975: 198).

“Md.143: Eğer kadın dikkatli değilse ve şımarıkça, ev eşyalarını harap ediyor ve kocasını kötülüğüorsa, onlar, o kadını suya atacaklardır.” (Roth vd., 1997: 108).

Ana İttisu kanunları'nın 1. Maddesinde de kocasından nefret eden ve kocasını reddeden kadına suya atılma cezasının uygulandığı görülmektedir. Fakat karısından nefret eden bir adama bu ceza uygulanmaz, bir miktar para cezası kesilir. Kadının suya atılmasını öngören madde şöyledir:

“Md.1: Eğer bir kadın, kocasından nefret edip, sen benim kocam değilsin derse, onu (kadını) nehre atacaklardır.” (Tosun ve Yalvaç, 1975: 48).

Yine Hammurabi yasalarının 2. maddesinde büyüçülükle ilgili konuda nehir yargılamasına başvurulacağı anlaşılmaktadır:

“Eğer bir adam bir adam hakkında (onun) büyü (yaptığını) iddia ederse ve onu ispat etmezse (edemezse), üzerine büyüçülük iftirası atılan adam, nehre gidecek, (nehre dalacaktır). Eğer nehir onu çekerse (zaptederse) iftira eden onun evini (mülkünü) alacak (sahiplenecektir). Eğer o adamı nehir temize çıkarırsa ve selamete çıkarsa ona iftira eden adam öldürülecektir. Nehrin selamete çıkardığı (adam) iftiracının malına mülküne sahip olacaktır.” (Tosun ve Yalvaç, 1975: 185).

Aynı şekilde Orta Assur Kanunları'nda da zina durumunda “suya atılma” uygulaması gerçekleştirilmektedir. Ancak bu işlem Assur kanunlarında görgü tanığının olmadığı durumlarda gerçekleştirilmiştir. Konuya ilişkin olarak 17. madde “eğer bir adam evli bir kadına zina suçu atarsa iftirayı atan ve kadın suya atılacaktır” denmektedir. 22. maddede ise, yolculuğa kocası ya da yakını ile değil de yabancı bir erkek ile çıkan kadının zina ile itham edilmesi konusu işlenmektedir. Buradan, tanrısal yargılamaya maruz kalanın, sadece zina ile suçlanan kadının değil, suçlayan tarafında uğradığı anlaşılmıştır (Florioti ve Dermirci, 2013: 31). İlgili maddeler şöyle açıklanmaktadır:

“Md.17: Eğer bir adam, bir adama derse ki: “senin karınla daima yattılar, ama şahitlik yoktur”; onlar bağlayıcı bir anlaşma yapacaklar ve onlar ilahi nehir yargılamasına başvuracaklardır.” (Roth vd., 1997: 159; Tosun ve Yalvaç, 1975: 248; Kitchen ve Lawrence, 2012: 661).

“Md.22: Eğer bir adamın karısı, babası, erkek kardeşi, oğlu tarafından değil de bir başkası tarafından yolculuğa çıkartılırsa ve o adam (kadının) bir adamın karısı olduğunu (gerçekten) bilmediğine yemin ederse, (o adam) kadının kocasına iki talent kalay verecektir. Bir adamın karısı olduğunu bilirse zararlarını verecek (tazminat verecek), şöyle yemin edecek: “ben onunla yatmadım”. Fakat adamın karısı şöyle derse “o benimle yattı”. Zarar gören bir adamın tazminatı gibi (o) adama (tazminat) verilecek ve anlaşma olmadan nehre gidecek(tir). Eğer nehirden (sağ olarak) dönerse kadının kocası, karısına ne yaptıysa, ona da (erkeğe de) o yapılacaktır.” (Tosun ve Yalvaç, 1975: 248).

Yine Orta Assur kanunlarında 24. madde de, eşler arasında olan zina ve inkarcılık durumunda, nehir yargılamasına başvurulduğu, 25. madde de ise kocası ölen bir kadının mirastan nasıl faydalanması gerektiği açıklanırken nehre gitmesine ve yemin etmesine gerek duyulmadığı görülmektedir:

“Md.24: Eğer bir adamın karısı, kocasından kendisini geri çekerse, aynı şehirde, ya da yakın şehirlerden birinde, ona ev kuran bir Assur'lunun evine girerse ve evin sahibesiyle birlikte oturursa, geceleri 3-4 defa konaklarsa , ev sahibi evinde

oturanın bir adamın karısı olduğunun farkında değilse, sonra o kadın yakalanırsa, kendini çeken karısını, ev sahibi bey (.....) yapacak, (karısını) alacak. Karısının birlikte oturduğu adamın karısının kulaklarını kesecekler. İsterse kendi fiyatı olarak kocası 3 biltu (talent) 30 mana kalayın parasını verecek. İsterse karısını alacaklar ve eğer evinde karısıyla birlikte bir adamın karısının oturduğunu biliyorsa, (evlilik parasının) 1/3 ni ödeyecektir. Eğer ben bilmiyorum diyerek inkar ederse ve eğer evinde adamın karısının yakalandığı bey nehirden dönerse, üçte birini ödeyecek. Karısı kendinden uzaklaşan adam, nehirden dönerse, hürdür, temizdir. Nehrin her şeyini (istediğini) yerine getirmiş olacak. Eğer karısı kendinden uzaklaşan adam, karısının (kulaklarını) kesmez ve karısını alırsa (kabul ederse) hiçbir sorumluluk yoktur.” (Tosun ve Yalvaç, 1975: 249; Kitchen ve Lawrence, 2012: 663-665).

“Md.25: Eğer bir kadın, babasının evinde oturuyorsa ve kocası ölmüş ise, onun kocasının kardeşleri mirası bölüşmemişse ve kadının çocuğu yoksa ve kocasının ona aldığı kaybolmamış değerli eşyaları ve kocasının kardeşlerinin bölüşmedikleri mirastan payını alabilir. Geri kalan miras için onlar kanıt sağlamalılar ve Tanrı’nın kararına başvurarak mirası almalılar; onlar (herhangi bir anlaşmazlık için) nehir yargılamasına ya da yemine zorlanamazlar.” (Roth vd., 1997: 162-163; Tosun ve Yalvaç, 1975: 249-250).

Genellikle zina, büyücülük ve miras bölüşümü gibi konularda görülen suya atılma cezası Hammurabi kanunlarının 108. maddesinde ticari bir konuda görülmektedir. Ancak burada dikkat çeken, suya atılma cezasının yine kadına uygulanıyor olmasıdır. İlgili madde şöyledir:

“Md.108: Eğer bir kadın hancı, içki (bira) fiyatı karşılığında tahıl kabul etmezse, fakat büyük bir ölçü ile gümüş kabul ederse ve içkinin değeri tahılın değerine kıyasla daha düşük ise, o kadın hancıyı suçlu görecekle ve suya atacaklardır.” (Kitchen ve Lawrence, 2012: 137; Tosun ve Yalvaç, 1975: 195).

Mezopotamya toplumlarında görülen, suya atmak suretiyle, suçlu olup olmadığını tespit usulü, Hititler tarafından da benimsenen bir uygulama olmuştur. Kayseri yöresi Kültepe tabletlerinde, suç işleyen kimsenin nehre gitmesi (atılması), yani suçlu olup olmadığının anlaşılması için Nehir Tanrısının (dNārum) hakemliğine başvurulması (nehir ordali) uygulamasına rastlanmıştır. Hitit metinlerinde de İD-ya/hapa pai-“nehre gitmek” deyiimi çerçevesinde, “nehir ordali”sinden söz edilen yerler bulunmaktadır (Sevimli, 2004: 268). Buna karşılık, Hitit yasalarında⁴² bu konuda herhangi bir madde yoktur (Günbattı, 1995: 86). Ancak, böyle bir uygulamadan Hitit yasalarında söz edilmese de 43. madde, öküzüyle birlikte bir nehri geçen adam ile ilgilidir (Imparati, 1992: 63; Kitchen ve Lawrence, 2012: 265).

Cahit Günbattı, 1962’de bulunan bir Kültepe tabletinde Eski Anadolu kültüründe uygulanan Nehir Tanrısı yargılamasının açıklandığını belirtmiştir. Tablet, Anadolu’daki, ismi belirtilmemiş bir krallığın kral ve kraliçesi ile, o yerin karum’unun temsilcileri arasındaki olay hakkında, beş şahidin huzurunda düzenlenmiş bir tutanaktır. Olay kısaca şöyle özetlenmiştir:

“Asurlu tüccar, Assur-taklaku saray tarafından tutuklanmıştır. Bu olaydan iki ay sonra, karum’dan bir heyet sarayda, kral ve kraliçenin huzuruna çıkarak, bu kişinin masum olduğunu bildirmişler ve serbest bırakılmasını istemişlerdir.

Temsilciler, kral ve kraliçeye, kendilerinin bulunduğu yerde Assur-taklaku’nun da bir firmasının olduğunu; onun da, kendileri gibi, her zaman kral ve kraliçenin

⁴² Ayrıntılı bilgi için bknz: Imparati, F., 1992. Hitit Yasaları, Çev.: E. Özbayoğlu, İtalyan Kültür Heyeti, Ankara.; Savaş, A., 2011, “Hitit, Roma, İslam ve Yahudi Hukukları Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma”, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, say:18, ss.243-274

emirlerine hazır olacağını söyleyerek, kendisine, ya tanrı Assur'un hançeri üzerine yemin ederek ya da yerli bir kimse gibi nehre giderek, suçsuzluğunu kanıtlama fırsatı verilmesi teklifinde bulunmuşlardır.

Kral ve kraliçe, tutuklunun salıverilmesi için, düşmanları Tawiniya kralı ile ilişkisi olan ve kendileri aleyhine bazı faaliyetlerde bulunduğundan söz ettikleri diğer bir şahsın teslim edilmesini; bu yapılmaz ise, kendilerine 1 mina amutum veya 10 mina altın verilmesini istemişlerdir. Nihayet, bu şartların yerine getirilmemesi ve Tawiniya kralına hizmet etmekle itham edilen kimsenin adının açıklanmaması durumunda, Assur-taklaku'nun öldürüleceğini bildirmişlerdir.” (Günbattı, 1995: 73-74).

Burada “yerli bir kimse gibi nehre giderek” sözünden anlaşılmaktadır ki “nehre gitmek” Anadolu'ya has bir uygulamadır (Günbattı, 1995: 85).

Günbattı, üç Kültepe tabletinde “nehir” kelimesinin, aslında Narum (Nehir tanrısı) karşılığında yazılarak, isimleri verilen şahısların onun rahibi olduklarını vurgulamıştır (Günbattı, 1995: 85-86):

Kt. f/k 80: 15-17: İGİ *Abuna* UH.ME sa ID İGİ *Labarsa* UH.ME sa ID “Nehir (tanrısının) *kumrum*-rahibi *Abuna*'nın huzurunda; Nehir (tanrısının) *kumrum*-rahibi *Labarsa*'nın huzurunda.”

ICK I, 84:9 : Alahim sa Na-ri-im

ICK I, 190: 11: ...Alahim sa ID

Kt. f/k 80 :15-17 ile karşılaştırılarak, oradaki yerli kimseler gibi, Asurlu Alahum'un da Nehir tanrısının rahibi olduğu belirtilmiştir.

8. SONUÇ VE TARTIŞMA

Eski Yakınoğu uygarlıkları, dünya medeniyetinin gelişmesinde ve bu noktaya gelmesinde çok büyük paya sahiptir. Her şeyin ilk örneklerinin, ilk uygulamalarının burada meydana gelmesinden dolayı ilkler coğrafyası da diyebiliriz. Günümüzde kullandığımız yazının temeli Mezopotamya yazı sistemine ya da Mısır Hiyeroglif sistemine dayanmaktadır. İlk astronomik gözlemler, ilk takvim, ilk şehir kültürü ve daha pek çok ilk, bu coğrafyada görülmüştür.

Bu uygarlıklar, şüphesiz bir mekan üzerinde kurulmuştur. Şehirlerinin ve devletlerini kurarken de coğrafi mekanın imkanlarını göz ardı etmemiş ve ona göre yer seçiminde bulunmuşlardır. Savunması kolay olan, yeraltı kaynakları açısından zengin ve nehirlere ya da su kaynaklarına yakın yerleri tercih etmişlerdir.

"Eski Yakınoğu'da Nehirler" isimli çalışmamızda da nehirlerin Eski Yakınoğu'da vücut bulan uygarlıkların gelişmesinde çok büyük etkisi olmuştur.

Bu bilgilerden sonra sonuç olarak şunları söyleyebiliriz:

Eski Yakınoğu nehirleri, antik kaynaklarda, çivi yazılı metinlerde ve kutsal kitaplarda farklı isimlerle anılmaktadır. Mezopotamya medeniyetinin ortaya çıkmasında ve günümüz dünyasına çok büyük katkılar sunmasında en büyük rol sahibi Fırat ve Dicle nehirleri olmuştur. Aynı şekilde Mısır medeniyeti için de Nil nehri hayati önem taşımaktadır. Herodotos'un dediği gibi "Mısır, Nil'in bir armağanıdır". Ayrıca medeniyetler beşiği olarak da bilinen Anadolu'da ise Kızılırmak, Yeşilirmak nehirleri Hititler için son derece önemli olmuştur. Frigler ise, Sakarya nehri ve çevresini kendilerine yurt edinirken, Lidyalılar da yerleşim yeri olarak Gediz nehri başta olmak üzere Küçük ve Büyük Menderes nehirlerinin olduğu bölgeyi kendilerine seçmişlerdir. Seyhan ve Ceyhan nehirleri de Kilikya bölgesine can veren en önemli nehirler olmuştur.

Eski Yakınoğu'daki bu nehirler, tarih boyunca insanlara verimli tarım arazileri sunmuş, su kaynakları görevi görmüş ve dağlık alanlarda yük ve insan taşımacılığı için iç yollar sunmuştur. Böylelikle bu nehirler üzerinde ulaşım ve taşımacılık faaliyetleri yapılmıştır. Günümüz dünyasının büyük yük ve yolcu gemilerinin yanı sıra savaş gemilerinin ilk örneklerini ya da proto-tiplerini bu nehirlerde görmekteyiz. Bu bölüm altında verilen ve bir alt başlık olarak incelenen "Askeri Güzergahlarda Nehirler", askeri güzergah olarak kullanılan nehirlerin aynı zamanda bir pusula olarak da kullanılmış olduklarını ortaya çıkarmaktadır. Çünkü, II. Asumnasirpal ve III. Salmanassar'a ait sefer kayıtların bütününe bakılacak olursa, Fırat ve Asi nehirleri takip edilerek Doğu Akdeniz sahillerine ulaşılması gelenekselleşmiş bir yol olarak gözlemlenmektedir.

Eski Yakınoğu coğrafyasındaki bu nehirler, pek çok sel felaketi ve taşkınlara da neden olmuştur. Ancak bu seller, zaman zaman bereket, zaman zaman da felaket olmuştur. Çünkü, sel sularının taşıyıp biriktirdiği alüvyonlar verimli arazileri ortaya çıkarmıştır. Bazen de ekili olan arazilerdeki mahsullerin ve yerleşim yerlerinin zarar görmesi felaketlere neden olmuştur. Eskiçağlarda gerçekleşen, kutsal kitaplara konu olan ve günümüzde hala tartışılan, hatta filmlere bile konu olan en büyük taşkın (sel felaketi) Tufan hadisesidir.

İnsanoğlu, bu taşkınları engellemek için bir takım tedbirler almıştır. Mezopotamya'da Sümerler, bu coğrafyaya geldiklerinde bataklık alanları kurutmuşlar, Fırat ve Dicle nehirleri arasında kanallar açarak, suları toplamışlar ve nehre uzak tarım arazilerini sulamışlardır. Böylelikle sel felaketlerine neden olabilecek durumu da minimuma indirmişlerdir. Düşük setli barajlar yaparak toprakları ıslah etmeye çalışmışlardır. Tüm bu ıslah çalışmaları sayesinde devlet olgusunun kurgulandığı ilk merkezin Yakınoğu olduğu görülmektedir. Eski Mısır'da da, Mısırlılar, taşkın

mevsimlerinde suları toplayabilecekleri sarnıçlar yapmışlar ve tarlalarını kurak dönemlerde sulayabilmek için kanallar inşa edip, yıllık su taşkınlarıyla başa çıkmaya çalışmışlardır. Bunların yanında Nil taşmaları hesaplanarak takvim sistemi oluşturulmuştur. Ayrıca, Nil taşmalarından sonra tarlaların sınırlarını bulabilmek için geometriden faydalanılmıştır.

Hemen hemen tüm medeniyetlerde olduğu gibi Eski Yakınoğu medeniyetlerinde de kentler, nehirler ve su kaynaklarına yakın yerlerde kurulmuşlardır. İsin-Larsa, Mari, Emar, Assur, Karkamış, Gordion, Boğazköy başta olmak üzere pek çok kent nehir boylarında kurulmuştur. Nehirlerde yapılan taşımacılık ile kentlerin gelişim sürecinin aynı döneme ait olduklarını görmekteyiz. Nehir çevresinde taşımacılığı engelleyecek bir topluluğun varlığı veya taşıma araçlarının azlığı o kentin gelişmesini engelleyebildiği gibi taşıma araçlarının yeterli miktarda olması kentin gelişimine büyük katkıda sağlayabilirdi. Bu nedenle kentlerin ayrı bir başlık altında incelenmiş olması, nehirlerin farklı bir özelliğini daha hatırlatmış ve nehir yakınındaki merkezlerin önemlerini bir kez daha vurgulanmıştır.

Nehirler üzerinde yapılan ulaşım ve taşımacılık ile ilgili kanun maddelerinin yanı sıra, büyük suçlar karşısında nehre atılma gibi kanun maddelerine de rastlamaktayız. Öncelikle gemi ve nehir ticareti ile ilgili kanunlara yer verdiğimiz bu bölümde, Nehir Tanrısı'nın adaletine hangi koşullarda başvurulduğunu detaylı bir biçimde ele aldık. Özellikle büyücülük, zina ve ticaret konularında rastladığımız nehir yargılaması durumu kadına uygulanmasıyla göze çarpmaktadır. Ancak zina ve büyücülük gibi bazı durumlarda erkegede uygulanmıştır. Mezopotamya uygarlıklarında görülen bu uygulama Hititler tarafından da benimsenmiş olarak görülmektedir. Eski uygarlıklarda başlayan bu uygulamanın Ortaçağ engizisyon mahkemelerinde de başvuru bir yol olduğu görülmektedir.

KAYNAKLAR

- AKURGAL, E., 2014. Anadolu Kültür Tarihi, Phoenix Yayınevi, Ankara, 417s.
- ALOIAN, M., 2010. The Nile: River in The Sand, Crabtree Publishing Company, USA, 32s.
- ALP, S., 1977. "Maşat Höyük'te Keşfedilen Hitit Tabletlerinin Işığı Altında Yukarı Yeşilirmak Bölgesinin Coğrafyası Hakkında", Belleten, XLI (164), Ankara, ss.637-652
- _____, S., 2011. Hitit Çağında Anadolu-Çivi yazılı ve Hiyeroglif yazılı kaynaklar, TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 184s.
- ALTINOLUK, Z.S., 2005. "Sikkelerin Işığında Küçük Asya'da Irmak Tanrıları", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
- ARAB I: LUCKENBILL, D.D., 1926. Ancient Records of Assyria and Babylonia-Historical Records of Assyria from Earliest Times to Sargon-, Vol.1, The University of Chicago Press, Chicago, 297s.
- ARDZINBA, V., 2010. Eskiçağ'da Anadolu Ayınları ve Mitleri, Çev.: O. Uravelli, Kafda Yayınları, Ankara, 356s.
- ASLANTÜRK, N., 2014., "İsuu Memleketi Üzerine Bir İnceleme" Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 5 (1), ss. 59-133, DOI:10.1501/sbder_0000000064
- ATEŞ, H.; ÜNAL, S., 2004. "Devletin Doğduğu Yer: Antik Çağ Ortadoğusu'nda İdari Hayat", Bilig, (8) / 1, ss.21-42
- AYTEKİN, O., 2013. "Çoruh Irmağı Üzerinde yapılan Tarihi Kayık Taşımacılığı Üzerine bir Değerlendirme", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 6 (25)-prof. Hamza Gündoğdu Armağanı, ss.58-69
- BAHAR, H., 1997. "Fırat Bölgesi Tarihçesi ve Nehir Ulaşımı", Tarih ve Toplum Dergisi, 27 (160) , ss.38-45
- BASS, G.F., 1995. "Sea and River Craft in the Ancient Near East", Civilization of The Ancient Near East, Ed.: J.M.Sasson, Vol.3, London, ss.1421- 1432
- BAŞGELEN, N., 2010. Türkiye'nin Tarihi Coğrafyası Akarsular, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 81s.
- BAUER, S.W., 2015. Dünya Tarihi-En Eski Göçebe Halklardan Roma İmparatorluğu'nun Çöküşüne, Çev.: M. Doğan, Cilt: 1, Sayı yayınları, İstanbul, 287s.
- _____, S.W., 2013. Antik Dünya-İlk Kayıtlardan Roma'nın Dağılmasına ,Çev.: M. Morali, Alfa Tarih, İstanbul, 880s.
- BECKMAN, G., 1997. "Plague Prayers of Mursilis II", The Context of Scripture, Ed.: William W. Hallo, Vol:1, Koninklijke Brill, Leiden, The Netherlands, pp.156-160
- BİLDİRİCİ, M., 2009. Tarihi Sulama, Su Depolama, Taşkın Koruma Tesisleri- Teknik ve Kültürel Değerleriyle, Çevre ve Orman Bakanlığı Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü, Ankara,177s.,http://www2.dsi.gov.tr/kutuphane/kitaplar/koruma_tesisleri.pdf, 24.10.2015
- BORDREUIL, P.; BRIQUEL-CHATONNET, F.; MICHEL, C., 2014. Tarihin Başlangıçları- Eski Yakınoğu Kültürü ve Uygarlıkları, Alfa Yayınları, İstanbul, 540s.
- BORGER, R., 1978. Assyrisch- Babylonische Zeichenliste, Verlag Neukirchen, Vüllyn

- BOZKURT, H.A., 2009. "Eskiçağlarda Anadolu'da Hukuk (Hitit-Asur-Sümer)", Hukuk Gündemi Dergisi, sayı:3, ss.79-82, www.ankarabarasu.org.tr, 22.11.2015
- BUDGE, E.A.W., 1901. The Nile-Notes For Travellers in Egypt, Thos. Cook & son (Egypt), Ltd. Ludgate Circus, London, 342s.
- BÜLBÜL, C., 2005. "Eskiçağ Tarihinde Sami Göçleri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon
- _____, C., 2010. "Amurru Göçleri ve Amurruların Eski Önasya Tarihindeki Rollerini", Ankara Üniversitesi DTCFTAD, 29 (48), ss.29-49
- _____, C., 2012. Amurrular (Araplar'ın En Eski Ataları), Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 152s.
- _____, C., 2012. Eski Yakındoğu Tarihinde Alalah, Altınpost Yayıncılık, Ankara, 259s.
- BÜLBÜL, P., 2006. "Hitit Dönemi Anadolu Coğrafyası", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar
- CASSON, L., 2002. Antik Çağ'da Denizcilik ve Gemiler, Çev.: G. Ergin, Homer Kitabevi, İstanbul, 177s.
- CERAM, C.W., 2008. Tanrıların Vatanı Anadolu, Çev.: E. Mermi Erendor, Remzi Kitabevi, İstanbul, 183s.
- CHRISTENSEN, W., 2005. Great Empires of The Past: Empire of Ancient Egypt, Facts On File, Inc., New York, 128s.
- ÇİĞ, M.İ., 2005. Kuran, İncil ve Tevrat'ın Sümer'deki Kökeni, Kaynak Yayınları, İstanbul, 110s.
- ÇOBAN, H., 2013. "Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası ve Anadolu Uygarlıklarına Etkisi", Cappadocia Journal of History And Social Sciences, (1), ss.28-35, <http://www.cahij.com>, (29.11.2015)
- DORU, A., 2013. "Diyarbakır-Eğil-Dicle İlçelerinde Kelek Taşımacılığı", Tüm Yönleriyle Diyarbakır Dicle İlçesi ve Turizm, Ed.: Y. Kenan Haspolat, Uzman matbaacılık, İstanbul, 256s.
- DUYMUŞ, H.H., 2011. "Asur Devletinin Dış Politikası (Yeni Asur Devri)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara
- DÜNYA, İbn Ebi'd, 2008. Hadislerde: Cennet, Ocak Yayıncılık, İstanbul
- EKMEN, H., 2015. "Filolojik ve Arkeolojik Verilere Göre M.Ö. II. Binde İletişim ve Ulaşım Aracı Olarak Nehirlerin Önemi", Tematik Arkeoloji Serisi 2, ss.47-66
- ELIADE, M., 2003. Dinler Tarihine Giriş, Çev.: L. Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 455s.
- ERDEMİR, H.P., 2011. "Eski Türklerde Su ve Su Ulaşımı", TS-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 6 (2) p.819-836
- ERGİN, H., 2007. Mısırlıların Dini İnanç ve Adetleri (Milattan Önceki Devirler), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara
- ERMAN, A., 1894. Life in Ancient Egypt (Translated: H.M. TIRARD), London, Macmillan and co., and New York, 612s.
- FALES, M.F., 1995. "Rivers in Neo-Assyrian Geography" Neo-Assyrian Geography, Ed.: M. Liverani, Roma, ss.203-215
- FINKELSTEIN, J.J., 1962. "Mesopotamia", JNES, 21 (2), pp.73-92
- FLORIOTİ, H.H.D., 2012a. "Yeni Asur Metinlerinde Geçen Ay İsimleri", Tarih İncelemeleri Dergisi, C: XXVII, Sayı:2, ss.359-379

- _____, H.H.D., 2012b. “M.Ö. I. Binyıl’da Mezopotamya’da Nehir Ulaşımı: Asur Örneği, HS, International Journal of History, Vol.4, Issue:4, pp. 147-159
- FLORIOTİ, H.H.D. ve Dermirci, G., 2013. “Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde İlginç bir suç tespiti ve Cezalandırma yöntemi: Suya Atılma”, A.Ü.D.T.C.F.D, 32 (54), ss.25-40
- FOSTER, B.R., 1997. “Epic of Creation (Enuma Eliş)” The Context of Scripture, Ed.: William W. Hallo, Vol:1, Koninklijke Brill, Leiden, The Netherlands, pp. 390-402
- FOWLER, M., 2008. “Coracles” The Ash Breeze, Journal of the Traditional Small Craft Association. Inc., 29 (4), pp.9-13
- FREEMAN, C., 2003. Mısır, Yunan ve Roma-Antik Akdeniz Uygarlıkları, Çev.: S.K. Angı, Dost Kitabevi, Ankara, 739s.
- FRIEDEL, E., 2006. Mısır ve Antik Yakındoğu’nun Kültür Tarihi, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 429s.
- GÜNALTA, Ş., 1946. Yakın Şark II-Anadolu-En Eski Çağlardan Ahmeniş’ler İstilasına Kadar, TTK, Ankara, 384s.
- _____, Ş., 1987. Yakın Şark III-Suriye ve Filistin, TTK, Ankara, 468s.
- GÜNBATTI, C., 1995. “Eski Anadolu’da “su Ordalı””, Archivum Anatolicum, sayı:1, Ankara, ss.73-88
- GÜNDÜZ, A., 2002. Mezopotamya ve Eski Mısır-Bilim, Teknoloji, Toplumsal Yapı ve Kültür-,Büke Yayıncılık, İstanbul, 348s.
- GÜNEY, E., 2004. Türkiye Hidrocoğrafyası, Çantay Kitabevi, İstanbul, 350s.
- _____, E., 1990. “Dicle Irmağında Keleک Taşımacılığı”, Coğrafya Araştırmaları, 2 (2), ss.323-329
- GÖKÇEK, G. ve AKYÜZ, F., 2013. “Sümer Kanunları”, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, IX (1), Elazığ, ss.1-9
- GRAYSON, A.K., 1972a. Assyrian Royal Inscriptions, Records of the Ancient Near East, Ed.: By Hans Geodicke, volume I, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 158s.
- _____, A.K., 1976b. Assyrian Royal Inscriptions, Records of the Ancient Near East, Ed.: By Hans Geodicke, Volume II, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 211s.
- HARMANŞAH, Ö., 2015. Eski Yakındoğu’da Kent, Bellek, Anıt, Çev.: F.Yavuz, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 360s.
- HERODOTOS, 2014. Herodot Tarihi, Çev.: M. Ökmen, Hasan Ali Yücel Klasikleri Dizisi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 817s.
- HOMEROS, 2014. İlyada, Çev.: A.Erhat-A.Kadir, Hasan Ali Yücel Klasikleri Dizisi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 621s.
- HOROWITZ, W., 1998. Mesopotamian Cosmic Geography, Eisenbrauns. Winona Lake, Indiana, 410s.
- IMPARATI, F., 1992. Hitit Yasaları, Çev.: E. Özbayoğlu, İtalyan Kültür Heyeti, Ankara, 341s.
- IŞIK, A., 2001. Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi, TTK, Ankara, 253s.
- İNAN, A., 1956. Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti, TTK, Ankara, 393s.
- İPLİKÇİOĞLU, B., 1990. Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları I, Marmara Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 147s.
- KATAJA, L., 1987. “A Neo-Assyrian Document on Two cases of River Ordeal”, SAAB 1 /2, Helsinki, ss.65-68
- KARAUĞUZ, G., 2002. Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri, Çizgi Kitabevi, Konya, 275s.

- _____, G., 2015. Adem'in Çocukları-Çivi Yazılı Kaynaklar, Tevrat, İnciller ve Kur'an'a Göre, Çizgi Kitabevi, Konya,304s.
- KAYA, M.A., 2008. Roma'nın Afrikalı İmparatoru-Septimius Severus, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 343s.
- _____, M.A., 2011. Anadolu'da Galatlar ve Galatya Tarihi, Çizgi Yayınları, Konya,396s.
- KUHRT, A., 2013. Eskiçağ'da Yakındoğu-M.Ö.3000-330, Çev.: D. Şendil, Cilt:I-II, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, I.Cilt 527s., II. Cilt 533s.
- KINAL, F., 1998. Eski Anadolu Tarihi, TTK Basımevi, Ankara, 290s.
- _____, F., 1977. "Çivi Yazısı Ekonomisinde Balık ve Balıkçılık", Atatürk Konferansları VI 1973-1974, Ankara, ss.51-62
- _____, F., 1983. Eski Mezopotamya Tarihi, A.Ü.D.T.C.F Yayınları, Ankara,239s.
- _____, F., 1953. Arzawa Memleketlerinin Mevkii ve Tarihi, TTK, Ankara,46s.
- KIRAN, A., 2005. Ortadoğu'da Su-Bir Çatışma ya da Uzlaşma Alanı-, Kitap yayınevi, İstanbul, 320s. /www. books.google.com.tr, (17.11.2015)
- KITCHEN, K.A. ve LAWRENCE, P.J.N., 2012. Treaty, Law and Covenant in the Ancient Near East, Part 1: The Texts, Harrassowitz Verlag: Wiesbaden, 1086s.
- KİTABI MUKADDES,1989. Eski ve Yeni Ahit, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul,274s.
- KÖROĞLU, K., 1998. Üç Tepe I, TTK, Ankara, 130s.
- _____, K., 2001. "MÖ II. Binyılın İlk Yarısında Doğu Anadolu'da Büyük Fırat Taşkınları-Tufanı anımsatan Sel Baskınları", Toplumsal Tarih Dergisi, 91, ss.26-31
- KUZUOĞLU, R., 2007. "Eski Asurca Metinlerde Geçen Coğrafya Adları", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara
- KRAMER, S.N., 2001. Sümer Mitolojisi, Çev.: H. Koyukan, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 220s.
- _____, S.N., 2014. Tarih Sümer'de Başlar, Çev. H. Koyukan, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul, 488s.
- KSENOPHON, 2010. Anabasis- On Binlerin Dönüşü, Çev.:T. Gökçöl, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 265s.
- LAFONT, B., 2001. "The Ordeal", Everyday Life in Ancient Mesopotamia, Ed.: J. Bottero, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, Maryland, 276s.
- _____, B., 2005. "Mezopotamya'da Nehir Tanrı'nın Yargılaması", Eski Yakındoğu-Sümer'den Kutsal Kitap'a, Ed.: J. Bottero, Çev.:A. Kahiloğulları, P. Güzelyürek, L. A. Özcan, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, ss.200-209
- LIVERANI, M., 2014. The Ancient Near East-History, Society and Economy, Translated: by Soraia Tabatabai, Routledge, Newyork, 619s.
- MACQUEEN, J.G., 2013. Hititler ve Hitit Çağında Anadolu, Çev.: E. Davutoğlu, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 192s.
- MAISELS, C.K., 1999. Uygarlığın Doğuşu-Yakındoğu'da Avcılık ve Toplayıcılıktan Tarıma, Kentlere ve Devlete Geçiş, Çev. A. Şenel, İmge Kitabevi, İstanbul, 640s.
- MANSEL, A.M., 2014. Ege ve Yunan Tarihi, TTK, Ankara, 772s.
- MATTHEWS, R. ve GLATZ, C., 2009. "The Historical Geography of North-Central Anatolia in The Hittite Period: texts and archaeology in concert", AS, 59, pp.51-72
- MEMİŞ, E., 2009. Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi, Ekin Yayınevi, Bursa,360s.

- _____, E., 2012. Tarihi Coğrafyaya Giriş, Ekin Yayınevi, Bursa, 90s.
- _____, E., 2013. Eskiçağ Türkiye Tarihi-En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar, Ekin Yayınevi, Bursa, 342s.
- _____, E., 2015. Eskiçağ Mezopotamya Tarihi, Ekin Yayınevi, Bursa, 321s.
- MIEROOP, M.V., 2005. King Hammurabi of Babylon, Blackwell Publishing, UK, 171s.
- MOUNTJOY, S., 2005. "Rivers in RowldHistory The Tigris and Euphrates Rivers, Series Colsulting Ed.: Tim McNeese, ByChelsea House Publishers, 116.
- MUMFORD, L., 2007. Tarih Boyunca Kent- Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği, Çev.: G. Koca ve T.Tosun, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 736s.
- MUTLU, S.A., 2014. "Eski Mezopotamya'da Tanrılara Sunulan Kurbanlar", Tarih Okulu Dergisi, sayı: XVII, pp.1-17
- NARÇIN, A., 2013a. Eski Mısır-Nil'in Ezoterik Ülkesi, Siyah Beyaz Kitap, İstanbul, 182s.
- _____, A., 2013b. A'dan Z'ye Asur, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 456s.
- NEMET-NEJAT, K.R., 2002. Daily Life in Ancient Mesopotamia, Hendrickson Publisgers, Newyork, 346s.
- OPPENHEIM, A.L., 1969a. "Babylonian and Assyrian Historical Texts" Ancient Near Eastern Texts –Relating to the Old Testament, Ed.: James B. Pritchard, Princeton University Press, New Jersey, 711s.
- _____, A.L., 1969b. "Babylonian and Assyrian Historical Texts" Ancient Near Eastern-Supplementary Texts and Pictures Relating to the Old Testament, Ed.: James B. Pritchard, Princeton University Press, New Jersey, 274s.
- ORUÇ, S.Z., 2013. "Harbor Settlement Patterns of The Second Millennium BC in Cilicia and Amuq", A Master's Thesis, Department of Archaeology İhsan Doğramacı Bilkent University, Ankara
- ÖKSE, T., 2006. "Eski Önasya'dan Günümüze Yeni Yıl Bayramları, Bereket ve Yağmur Yağdırma Törenler, Bilig, sayı: 36, ss.47-68
- ÖNAL, M., 2006. "Zeugma Mühür Baskılarında Krallar, İmparatorlar, İmparatoriçeler, Filozoflar ve Semboller", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya
- ÖZDOĞAN, M., 2013. "Fırat Uygarlıkları: Tarihin Aktığı Nehir", www.atlasdergisi.com, (20.11.2015)
- ÖZER, Y., 2007. "Karia Coğrafyası ve Tarihi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla
- ÖZGÜL, O., 2011. "Eskiçağ'da (Yukarı) Aras Vadisi", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum
- ÖZŞAHİN, E., 2010. "Asi (Orontes) Nehri Deltasındaki (Hatay/Türkiye) Doğal Çevre Sorunlarına Coğrafi Bir Yaklaşım", Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7 (13), ss.445-475
- RAMAZANOĞLU, G., 2009. "Adana'da Roma Dönemi Köprüsü: Taşköprü", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 18 (1), Adana, ss.305-322
- RAMSAY, W.M., 1960. Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, Çev.: M. Pektaş, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 560s.
- RIMA II: Grasyon, K., 1991. The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods / Volume 2 (1114-859 BC-Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I), Toronto

- ROAF, M., 1996. Mezopotamya ve Eski Yakındoğu-Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi, Çev.: Z. Kılıç, İletişim Yayınları, İstanbul, 238s.
- ROSENBERG, D., 2003. Dünya Mitolojisi-Büyük Destan ve Söylenceler Antolojisi, İmge Kitabevi, Ankara, 906s.
- ROTH, M.T.; HOFFNER, H.A.; MICHALOWSKI, P., 1997. Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor, Scholars press, Second Edition, Atlanta, Georgia, 283s.
- RUIZ, A., 2001. The Spirit of Ancient Egypt, Algora Publishing, New York, 281s.
- RUSSELL, H.F., 1985. "The Historical Geography of the Euphrates and Habur According to the Middle-and Neo-Assyrian Sources", Iraq, Vol.47, ss.57-74
- SAĞLAMTİMUR, H., 2015a. "Dicle Kıyısında Geç Roma Dönemine Tarihlenen Bir Kale ve Nehir Limanı", Denizcilik Arkeoloji Dergisi TINA, say: 2, ss. 29-39
- _____, H., 2015b. "Mezopotamya'da Nehir Taşımacılığı, Kelek Kullanımı ve Hasankeyf", Metro Gastro Dergisi, say: 77, ss.8-15
- SAĞLAMTİMUR, H. ve TÜRKER, A., 2012. "Çattepe Höyük", Ed.: A. Çilingiroğlu, Z. Mercangöz, G. Polat, Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları, İzmir, ss.65-76
- SAHİH-İ MUSLİM MUHTASARI, Çev.: H. Akın, <http://islamiokitap.blogspot.com.tr>, 29.11.2015
- SAHİLLİOĞLU, H., 1991. "Antakya" İslam Ansiklopedisi, (cilt:3- ss.228-232), Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul
- SARAÇ, C., 1953. "Eski Mısır'da Bilim ve Teknik", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2 (1), ss.103-113
- SAVAŞ, A., 2011. "Hitit, Roma, İslam ve Yahudi Hukukları Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sayı:18, ss.243-274
- SEVER, H., 1986. "Kultepe Metinlerine Göre "Birtum" Kelimesinin Yeni Anlamı", X. Türk Tarih Kongresi, Cilt: II, Ankara, ss.465-479
- SEVİMLİ, Ş., 2004. "Anadolu antik Hitit Uygarlığı İnsanın Değerler Sisteminde Su Kullanımı", Ulusal Su Günleri 6-8 Ekim, Bildiriler, İzmir, s.264-271
- SEVİMLİ,Ş. ve SEVİMLİ, M.Z., 2005. "Antik Çağda Anadolu Toplumunda Kutsal Su Motifi ve Numizmatik", Ed.: E. Düzgüneş, Türk Suçul Yaşam Dergisi, Ulusal Su Günleri Sempozyumu Özel Sayısı, 3 (4), ss.223-227
- SEVİN, V., 1999. Yeni Assur Sanatı I-Mimarlık, TTK, Ankara, 190s.
- _____, V., 2002. Anadolu Arkeolojisi, Der Yayınları, İstanbul, 308s.
- _____, V., 2013. Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, TTK, Ankara, 306s.
- _____, V., 2014. Yeni Assur Sanatı: Assur Resim Sanatı, TTK, Ankara, 257s.
- SEYYİD, E.F., 2000. "İskenderiye" İslam Ansiklopedisi, (cilt:22- ss.574-576), Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul
- _____, E.F., 2007. "Nil" İslam Ansiklopedisi, (cilt: 33- ss.122-123), Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul
- SEZAL, Z., 2007. "Su Simgeçiliği ve İlahi Dinlerde Arınma", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş
- SILVERMAN, D.P., 2003. Ancient Egypt, Oxford University Press, New York, 256s.
- STRABON, 2015. Geographika (Kitap: XII, XIII ve XIV). Çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 384s.
- ŞAHİN, M., 2013. "İlk ve Orta Çağlarda Zile", HS, vol:5, Issue 3, pp:207-222
- TADMOR, H., 1994. The Inscriptions of Tiglath- Pileser III King of Assyria, The Israel Academy of Sciendes and Humanities, Jerusalem, 317s.

- TAMBURRINO, A., 2010. "Water Technology in Ancient Mesopotamia", Ancient Water Technologies, Ed.: Larry W. Mays, School of Sustainable Engineering and the Built Environment, Arizona State University, USA, 280s.
- TANİLLİ, S., 2015. Yüzyılların Gerçeği ve Mirası-İlkçağ, Doğu, Yunan, Roma, Cilt:1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 565s.
- TAŞLIGİL, N. ve ŞAHİN, G., 2011. "Ortadoğu Kavramı ve Türkiye’de Ortadoğu Coğrafyası ile İlgili Bir Literatür Çalışması", Akademik Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, 6(1), ss.141-158
- TEKİN, O., 2007. Eski Anadolu ve Trakya-Ege Göçlerinden Roma İmparatorluğunun İkiye Ayrılmasına Kadar, İletişim Yayınları, İstanbul, 224s.
- _____, O., 2014. Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş, İletişim Yayınları, İstanbul, 349s.
- TEMEL BRITANNICA, 2003. "Yeşilirmak" (Cilt:9 ss.497-498), Temel Eğitim ve Kültür Ansiklopedisi, Ana Yayıncılık, İstanbul
- _____, 2003. "Sakarya" (Cilt:8-ss.16-17), Temel Eğitim ve Kültür Ansiklopedisi, Ana Yayıncılık, İstanbul
- _____, 2003. "Kızılırmak" (Cilt:5- ss.523-524), Temel Eğitim ve Kültür Ansiklopedisi, Ana Yayıncılık, İstanbul
- _____, 2003. "Aras" (Cilt:1- ss.279), Temel Eğitim ve Kültür Ansiklopedisi, Ana Yayıncılık, İstanbul
- TEXIER, C., 2002. Küçük Asya-Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi, Çev.: A. Suat, Cilt:1, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara, 433s.
- TOSUN, M. ve YALVAÇ, K., 1975. Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı, TTK, Ankara, 327s.
- TOSUN, M., 1973. "Sümer, Babil ve Assur’lularda Hukuk, Kanun ve Adalet Kavramları ve Bunlarla İlgili Terimler", Belleten, XXXVII (148), TTK, Ankara, ss. 355-381
- TOKGÖZ, M.N., 2011. "Maiandros (Büyük Menderes) Jeopolitiği ve Jeostratejisi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya
- TUNA, C., 2002. Kentten İmparatorluğa-Anadolu’nun Eski Yerleşim Yerleri, Cilt:2, İletişim Yayınları, İstanbul, 208s.
- TUNCEL, M., 1991a. "Aras", İslam Ansiklopedisi, (Cilt: 3-ss.332-335), Türkiye diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul
- _____, M., 1991b. "Dicle", İslam Ansiklopedisi, (Cilt:9-ss.281-282), Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul
- _____, M., 1991c. "Fırat", İslam Ansiklopedisi, (Cilt:13- ss.31-33), Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul
- UMAR, B., 1982. Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi, Ege Üniversitesi Basın Yayın, İzmir, 308s.
- ÜNAL, A., 1977. "M.Ö. 2. Binyıl Anadolu’sunda Doğal Afetler". Belleten XLI (163), ss.423-446.
- _____, A., 2002. Hititler Devrinde Anadolu I, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 224s.
- _____, A., 2003. Hititler Devrinde Anadolu II, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 222s.
- _____, A., 2005. Hititler Devrinde Anadolu III, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 203s.

- _____, A., 2006. “Eski Çağlarda Çukurova’nın Tarihi Coğrafyası ve Kizzuwatna (Adana) Krallığının Siyasi Tarihi”, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 15(3), Arkeoloji Özel Sayısı, ss.15-44
- ÜNAL, A. ve GİRGİNER, K.S., 2007. Kilikya-Çukurova: İlk Çağlardan Osmanlılar Dönemi’ne Kadar Kilikya’da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji, Homer Kitabevi, İstanbul, 628s.
- ÜNSAL, V., 2006. Eskiçağ’da Çoruh Havzası, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum
- _____, V., 2012. “Eskiçağda Anadolu Su Kaynakları (Orta ve Doğu Anadolu)”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı 28, Konya, ss.209-224
- YAKAR, J., 2007. Anadolu’nun Etnoarkeolojisi, Çev.: S. Hırçın Riegel, Homer Kitabevi, İstanbul, 464s.
- YAMADA, S., 2000. The Construction of the Assyrian Empire, A Historical Study of the Inscriptions of Shalmaneser III (859-824 BC), Relating to his Campaigns to the West, Brill. Boston, 449s.
- YARDIMCIEL, A., 2014. “Orta Aras Havzasının Tarihi ve Kültürel Zenginliği”, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı:14, ss.121-128
- YILDIRIM, E., 2012a. “Antik Yazarların Eserlerinde Zeugma”, Tarihın Peşinde- Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, sayı: 8, ss.93-113
- _____, E., 2012b. “Roma-Parth Mücadelesinde Fırat Nehrinin Jeopolitik Önemi”, Tarihın Peşinde- Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmaları Dergisi, sayı: 7, ss.45-64
- YILDIRIM, R., 2013. “Harput / Elazığ Yöresinin Tarihi Coğrafyası”, Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi, Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, Elazığ, 23-25 Mayıs, ss.297-306
- YILDIRIM, N., 2009. Anadolu’da Bulunan Yeni Asur Devri Tabletleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara
- _____, N., 2012. “Yeni Asurca Belgelerde Geçen Amedi Şehri”, A.Ü.D.T.C.F.D, 52 (2), ss.1-9
- YILDIRIM, Ş., 2006. Eskiçağda Anadolu’nun Savaş Kapıları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli
- YILDIZ, M., 2011. “Semavi Dinlerde Dicle ve Fırat Hakkındaki Bilgiler ve Günümüze Yansıyan Gerçekler”, Journal of Qafqas University, sayı:31, ss.51-61
- YİĞİT, T., 1977. “Eski Anadolu Kentlerinden Luhuzatia / Lawazantiya’nın Tarihi ve Lokalizasyonu Üzerine”, Belleten, CLXI, Sayı: 230’dan ayrı basım, TTK, Ankara, ss.1-14
- _____, T., 1997. “M.Ö. II. Binyıl Anadolu Kentlerinden Şamuha’nın Tarihi ve Lokalizasyonu Üzerine”. Tarih Araştırmaları Dergisi 30: ss. 273-287.

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı – Soyadı : Ezgigül DOĞAN
Doğum Yeri ve Tarihi : KAHRAMANMARAŞ / ELBİSTAN, 1990

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Adıyaman Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü, 2013
Yüksek Lisans Öğrenimi : Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı
2014
Doktora Öğrenimi :
Bildiği Yabancı Diller : İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri :

İş Deneyimi

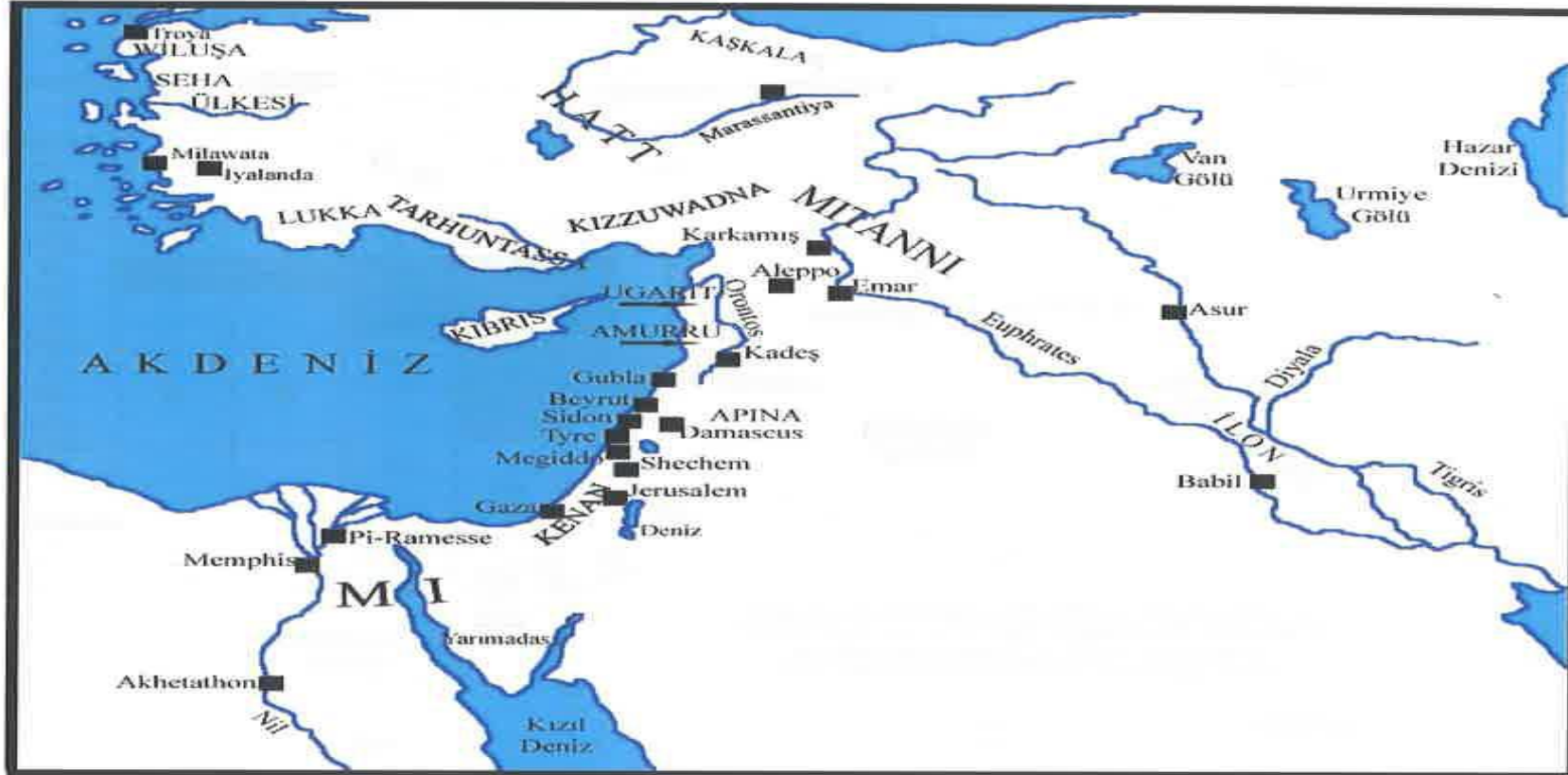
Stajlar :
Projeler :
Çalıştığı Kurumlar :

İletişim

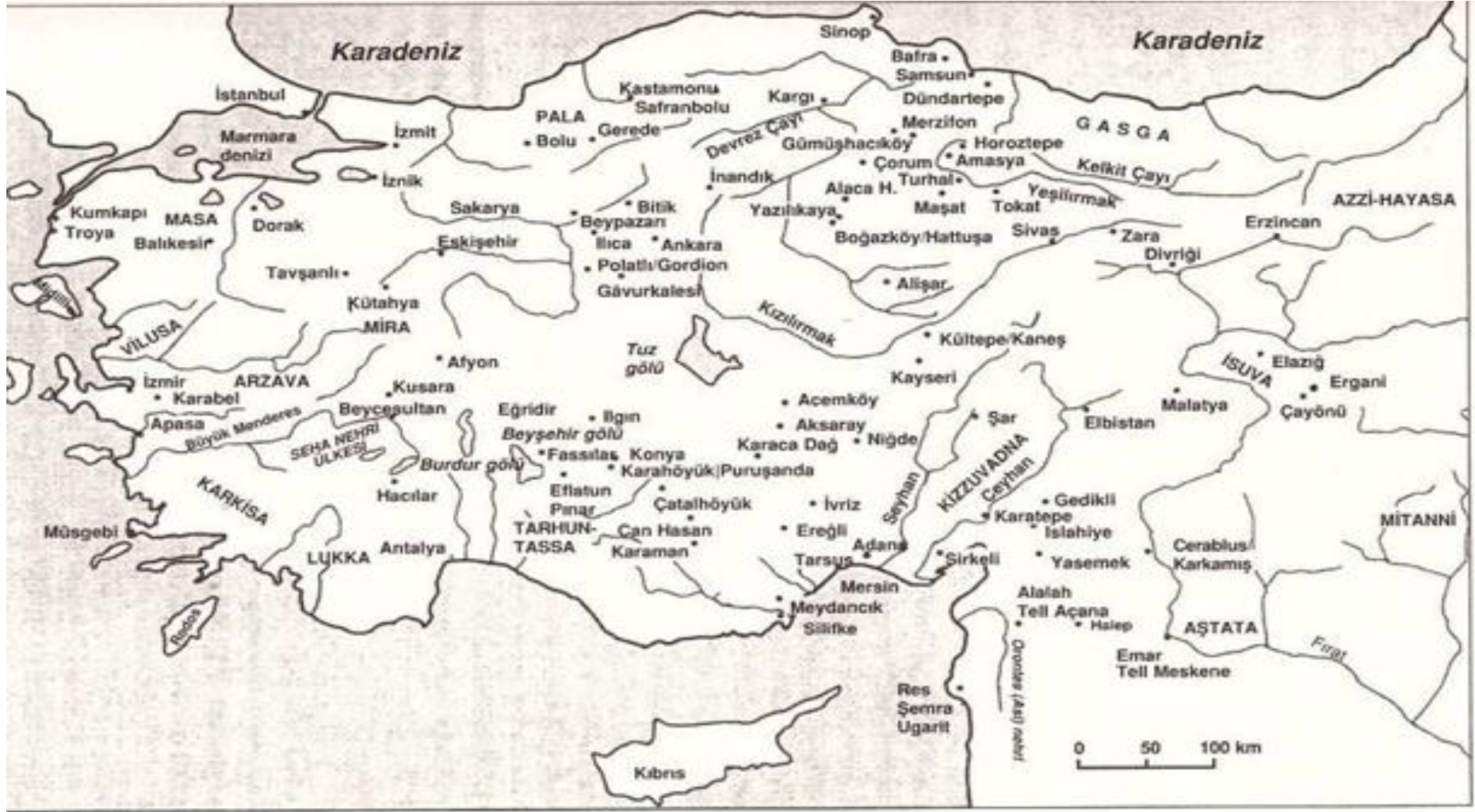
E-Posta Adresi : ezgidogan_2009@hotmail.com
Tel. : 05546949563
Tarih :

EKLER

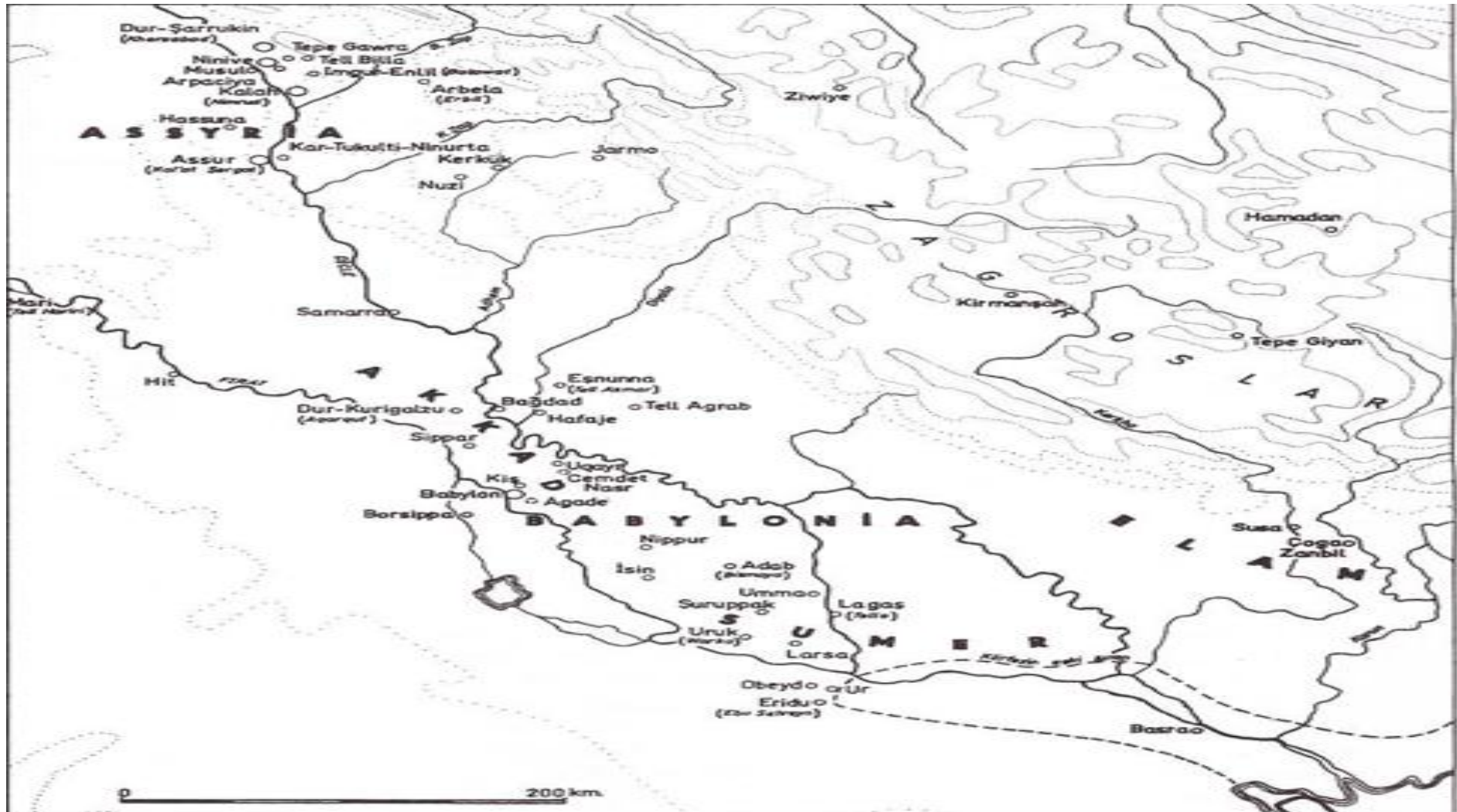
HARİTALAR

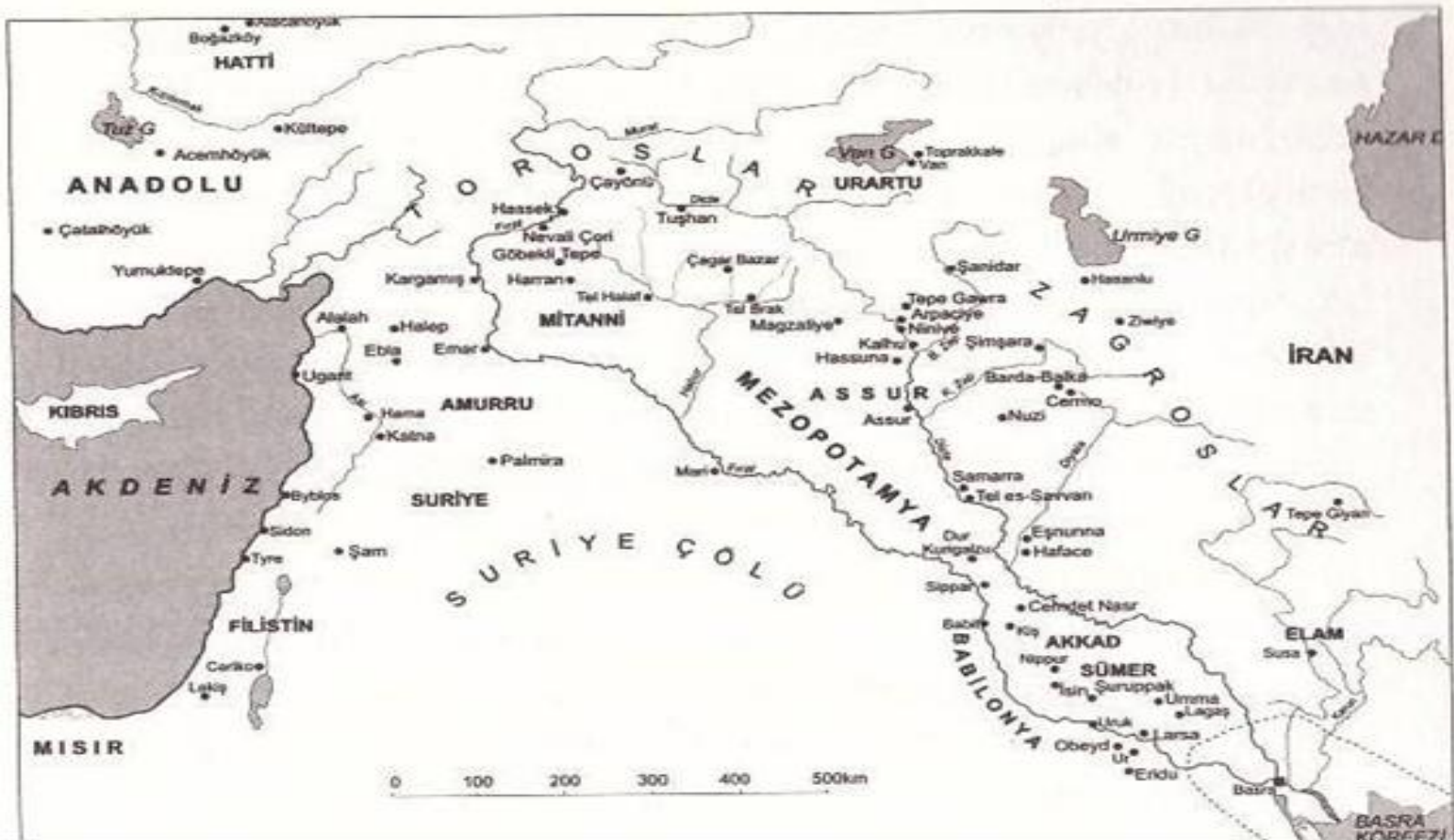
Harita-1: Eski Yakındoğu, Bu harita, Bryce 2005, s. 162'deki harita temel alınarak çizilmiştir (C.Bülbül, 2012: 181).

Harita-3: Hitit Anadolu'sundaki Yerleşmeler ve Nehirler (Kuhrt, 2013: 305)

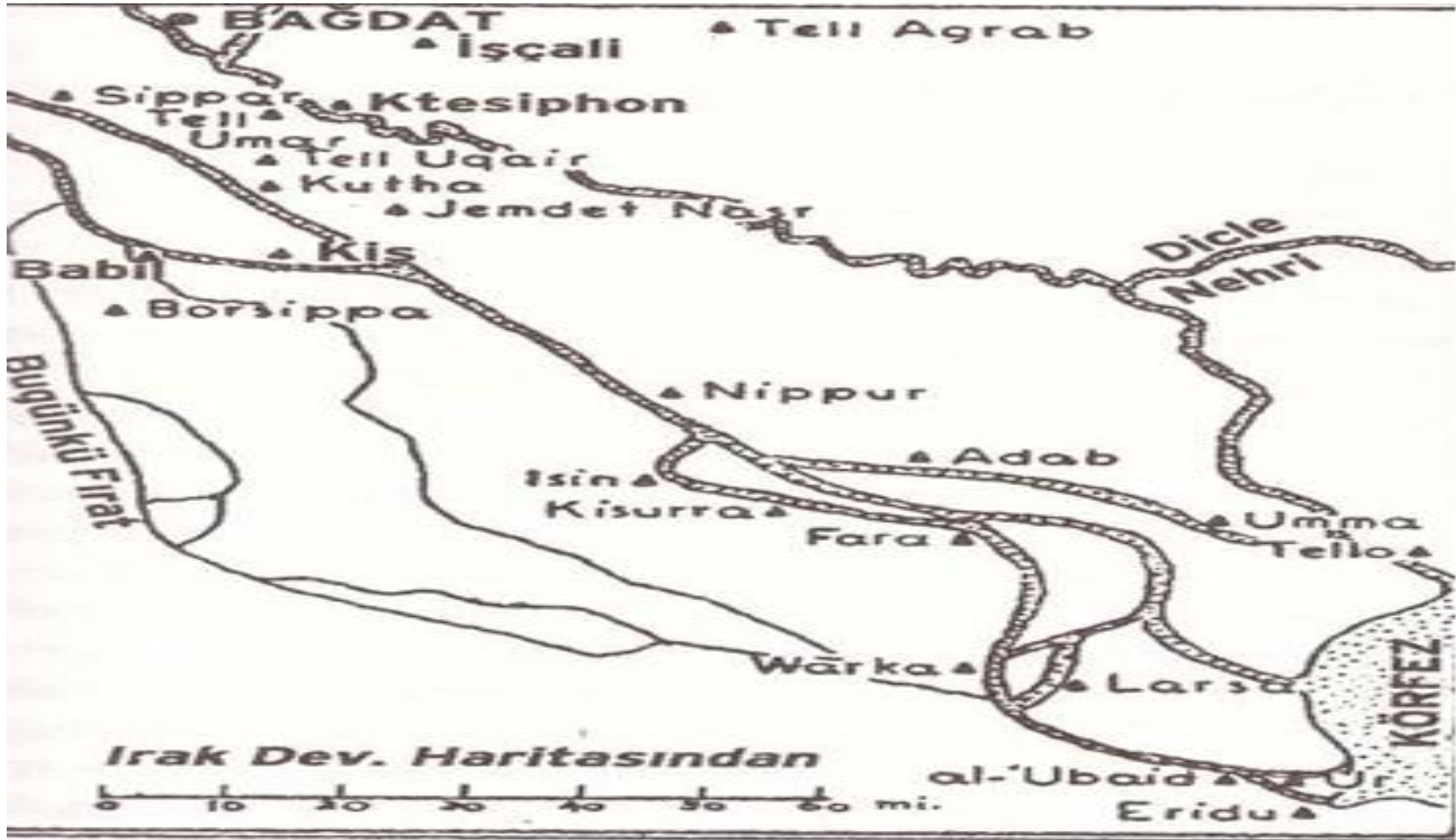
Harita-5: Mezopotamya (Sevin, 1999: 3)

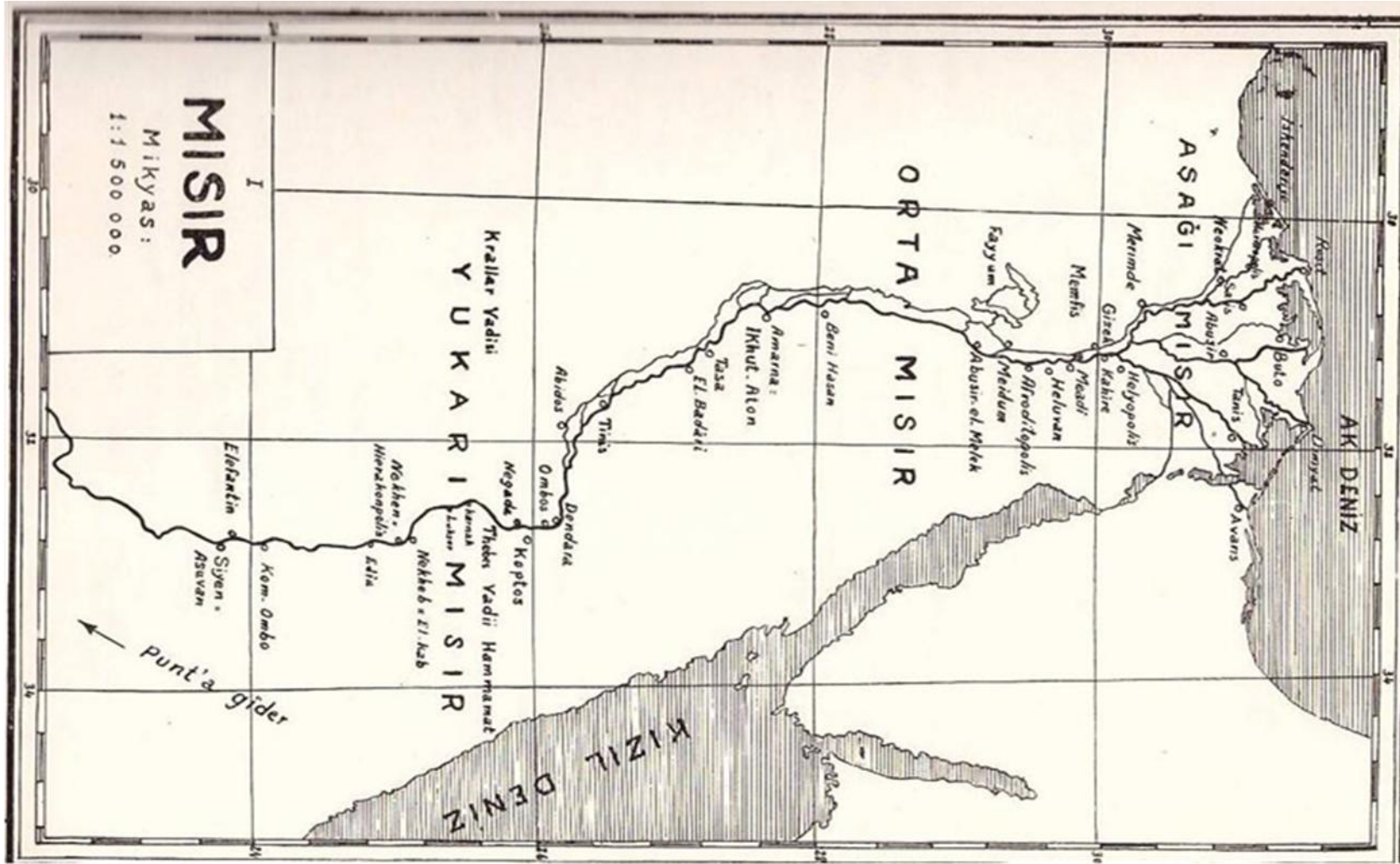
Harita-6: Mezopotamya ve Yakın Çevresi (Köroğlu, 2013: 13)

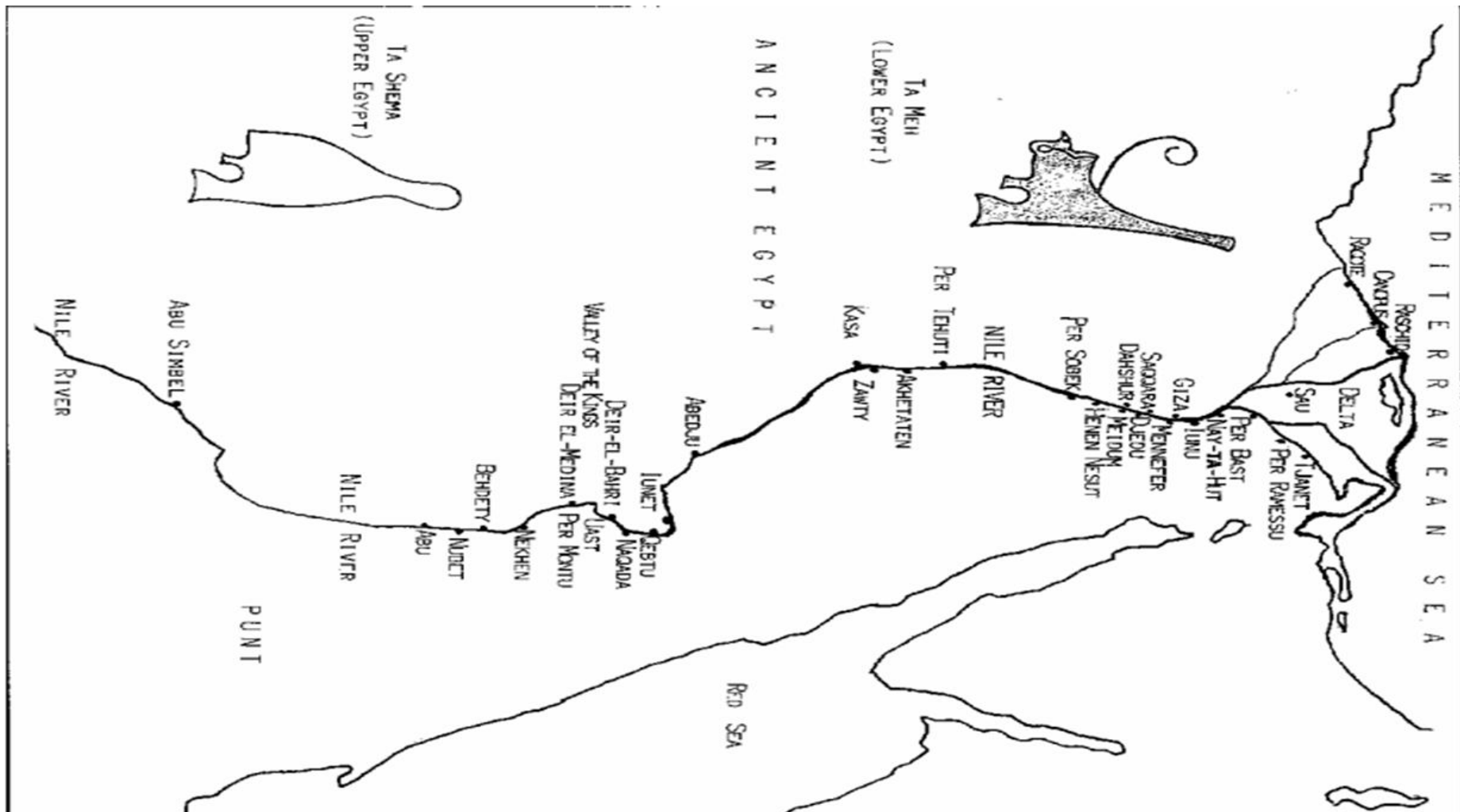
Harita-7: Kral Yolu (Tekin, 2007: 70)

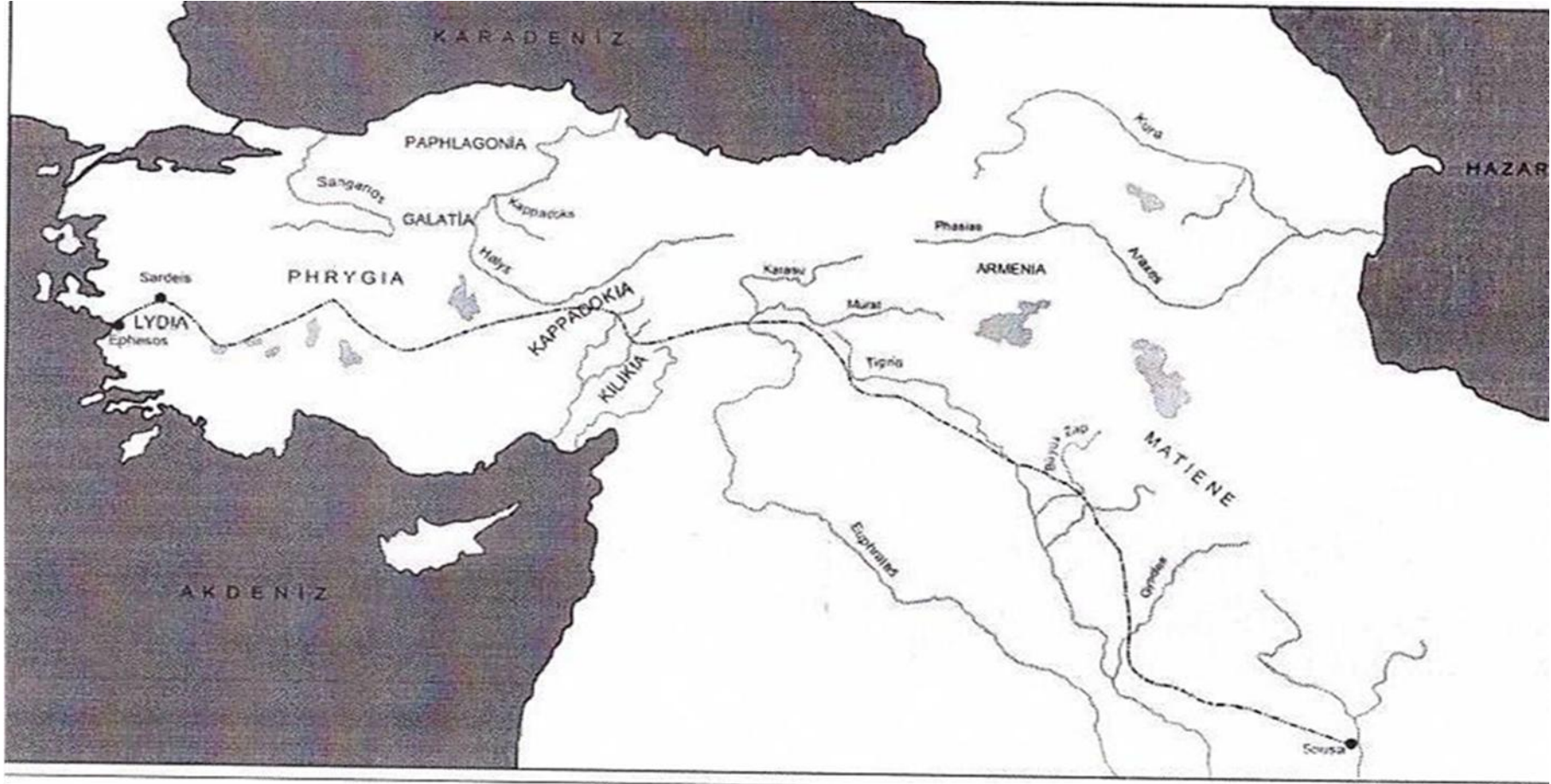
Harita-8: Mezopotamya'da Kadim Yerleşim Yerleri (Kramer, 2014: 309)

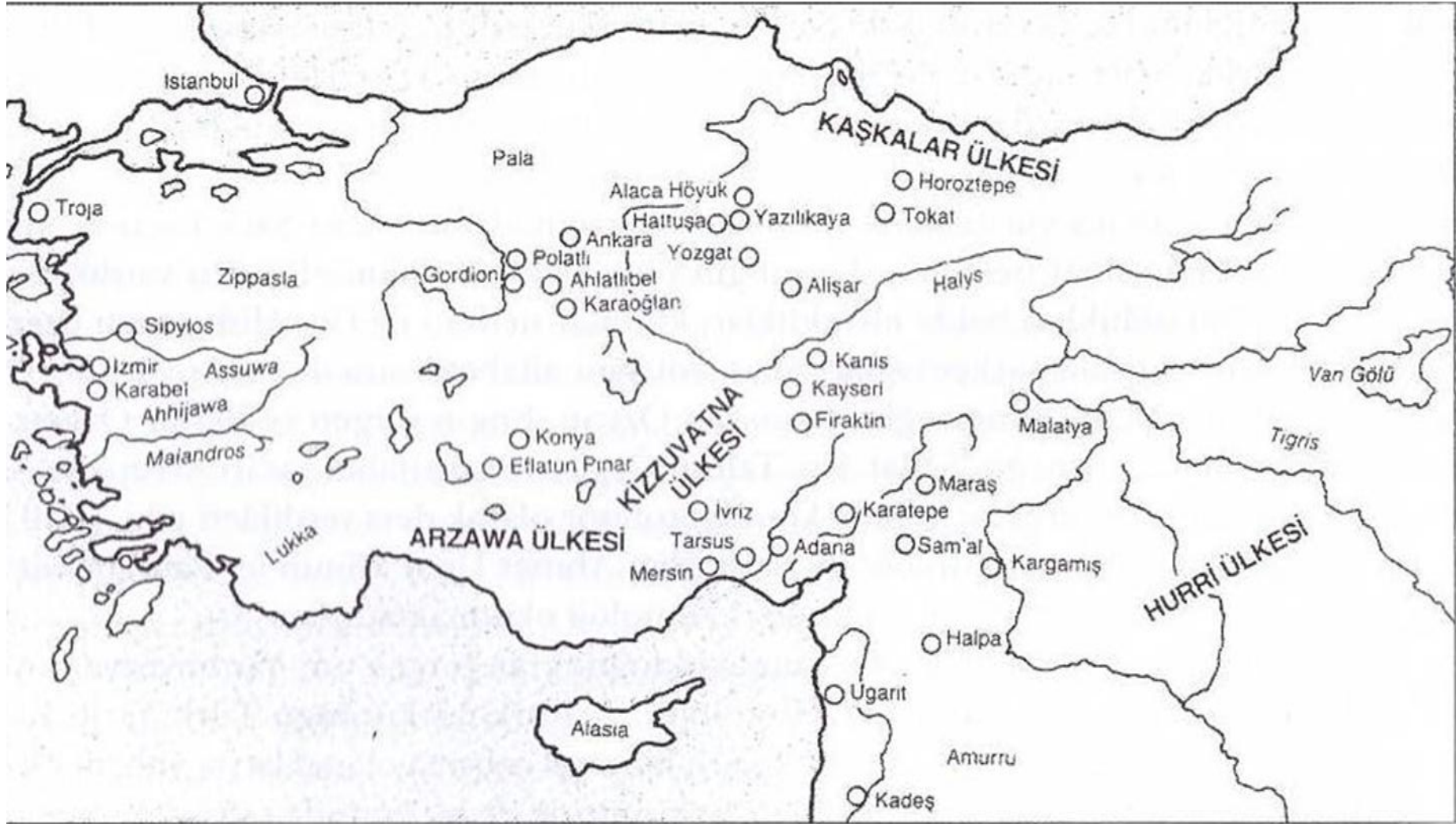
Harita-9: Mısır (İnan, 1956: giriş)

Harita-10: Mısır (Ruiz, 2001: Giriş)

Harita-11: Bölgeler ve Nehirler (Ünsal, 2012: 224)

Harita-12: Hititler Döneminde Anadolu (Akurgal, 2014: 148)

Harita-13: Nehirler, /<http://www.geni.org/> (7.12.2015)

RESİMLER

Res.1: Fırat Nehri, Rumkale: <http://www.panoramio.com/> (6.12.2015)

Res.2: Fırat Nehri, <http://www.birecik.bel.tr/> (6.12.2015)

Res.3: Dicle Nehri, Hasankeyf, (Milliyet tatil,12.3.2012), <http://www.milliyet.com.tr/> (6.12.2015)

Res.4: Aras Nehri <http://www.panoramio.com/> (6.12.2015)

Res.5: Büyük Menderes Nehri: (Ocak 2014 haberi) www.tarlasera.com/ (6.12.2015)

Res.6: Gediz nehri <http://www.dsi.gov.tr/haberler/> (6.12.2015)

Res.7: Kızılırmak /<http://www.eba.gov.tr> / (6.12.2015)

Res.8: Yeşilırmak (4 Mayıs 2013 haberi) <http://www.egepostasi.com/> (6.12.2015)

Res.9: Sakarya Nehri /<http://www.eba.gov.tr> / (6.12.2015)

Res.10: Çoruh Nehri <http://bayburt-haber.blogspot.com.tr/2012> (6.12.2015)

Res.11: Ceyhan Nehri <http://www.panoramio.com/> (6.12.2015)

Res.12: Seyhan Nehri <http://wowturkey.com/> (6.12.2015)

Res.13: Aksu Nehri <http://www.raftingantalya.com/tr/> (6.12.2015)

Res.14: Asi Nehri <http://www.eba.gov.tr/> (6.12.2015)

Res.15: Nil Nehri <http://www.ekopangea.com/nil-nehri/> (6.12.2015)

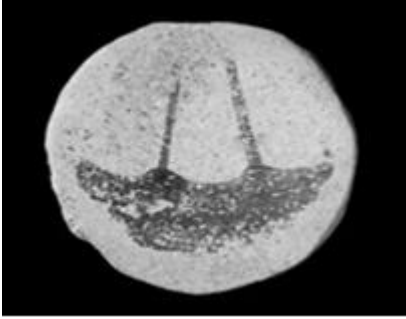
Res.16: Basra Körfezi'ne akan Dicle ve Fırat nehirlerinin uydudan görünümü (Mountjoy,2005 :3)

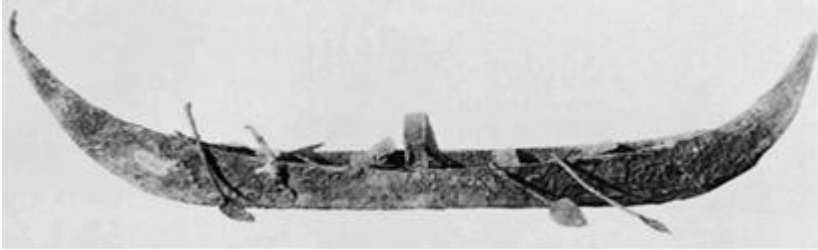
Res.17: Nil nehrinin uydudan görünümü (Mays, 2009: 54)

Res.18: Mezopotamya’da su taşımacılığına ilişkin en erken kanıt, Güney Irak’ta Eridu’da bir Obeyt mezarında bulunan ve M.Ö. 4000 öncesine tarihlenen bu pişmiş kilden tekne modelidir (Roaf, 1996: 122).

Res.19: As Sabiyah’ta bulunan yelkenli tasviri (Ekmen, 2015: 61).

Res.20: Yaklaşık M.Ö. 3. Binyılın ortalarında Ur Kral Mezarlığı’nda, Sümer Kralı A-bar-gi’nin mezarında bulunmuş, “Mashhoof” olarak adlandırılan ve bataklıklarda kullanılan gümüş bir sandal modelidir (Sousa, 1969: 31).

Res.21: Cemdet Nasr'da bulunan bir tekne modeli (M.Ö. yaklaşık 3000'ler)
(Tamburrino, 2010: 35).

Res.22: Bir tekne sahnesi ile Akad silindir mühründen görünüm (Tamburrino, 2010: 34)

Res.23: Geçmişte İsbayah: Erken hanedan dönemine tarihlenen silindir bir mühür üzerine kazınmış huzur dolu bir sandalla gezme sahnesidir. Güneş Tanrısı teknede görünür. Orada bir tanrı eşsiz sulara karşı bir kürek ile geminin dümenini kullanmaktadır (Sousa, 1969: 32).

Res.24: Solda ve sağda Yakın dönemde İsbayah: Fırat nehri üzerinde kullanılır ve “İsbayah” ya da “Kaya” olarak adlandırılır. Sümer tekne türüne çok benzediği belirtilir(Sousa, 1969: 33).

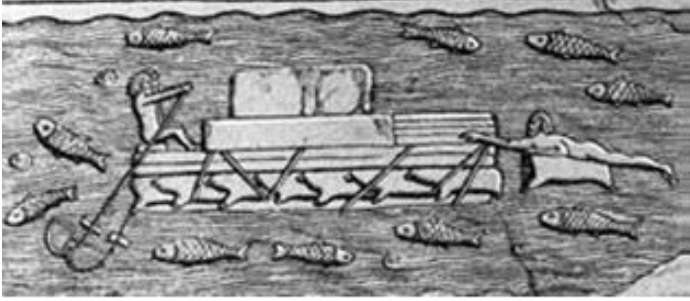
Res.25: Kültepe’de bulunan, sandal biçiminde kült kapları (Ekmen, 2015: 64).

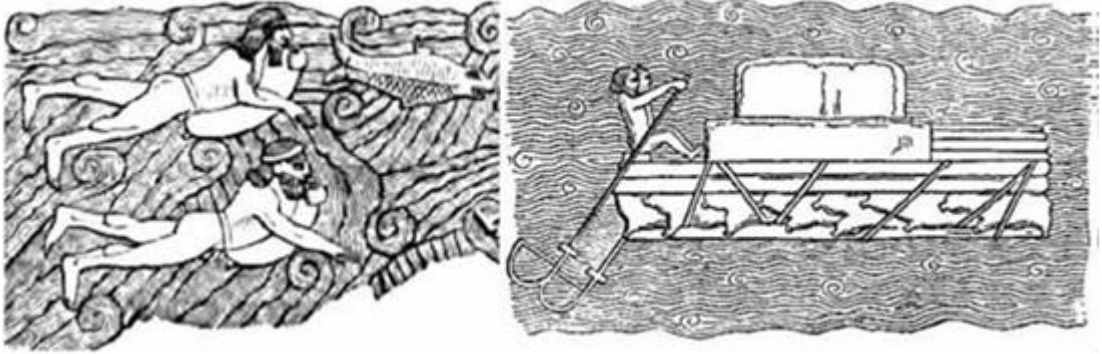
Res.26: Karatepe kuzey kapısı kabartmalarında gemi ile gezinti (Ekmen, 2015: 63).

Res.27: Asur Gemisi,M.Ö.700 (Duymuş, 2011:251).

Res.28: Asurlular şişirilmiş hayvan postları üzerinde duran bir sal üzerinde taş taşıyorlar. Sennaherib (M.Ö. 704-681)'in sarayı (Casson, 2002: 3).

Res.29: Batmaz Şişirilmiş derilerle yüzen Asurlular ve II. Asurnasirpal'in sarayından bir detay (Tamburrino, 2009:36).

Res.30: Yakın tarihte balıkçılar tarafından can yeleği gibi kullanılan kelek (Sousa, 1969: 35).

Res.31: II.Sargon Dönemi'nde Dur-Şarru-kin Sarayı İnşaatı için kereste nakli (Sevin, 2014: 123).

Res.32: II.Sargon Dönemi'nde, Dur-Şarrukin'e Sedir Nakli Detayı (Florioti, 2012: 157).

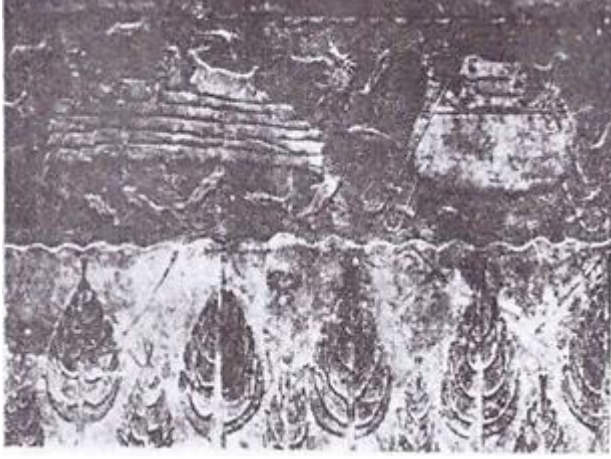
Res.33: Dicle nehrinde kelek kullanımı (Doru, 2013:195)

Res.34: Dicle nehrinde kelek kullanımı (Doru, 2013: 162)

Res.35: Coracles: Guffa ile aynı olan bir tür sepet kayıktır. Eski Çağlarda Su taşımacılığının en erken biçimlerinden biriydi (Fowler, 2008: 10).

Res.36: Guffa: Coracles benzeri yuvarlak sepet kayıklardır. Tulumların yerine yerel nar ağacı tahtasından, hurma ve saman karışımından inşa edilirdi. (Sousa, 1969: 34).

Res.37: Yakın tarihte, Irak'ta nehirlerde Guffa kullanımı (Sousa, 1969: 34).

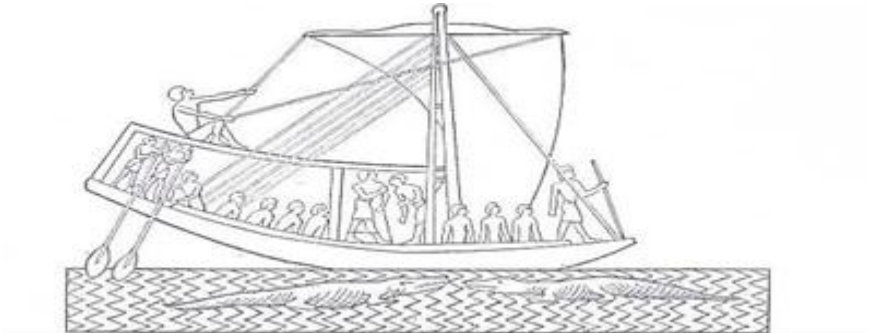
Res.38: Günümüzde Şaduf kullanımı (Mays, 2009: 58)

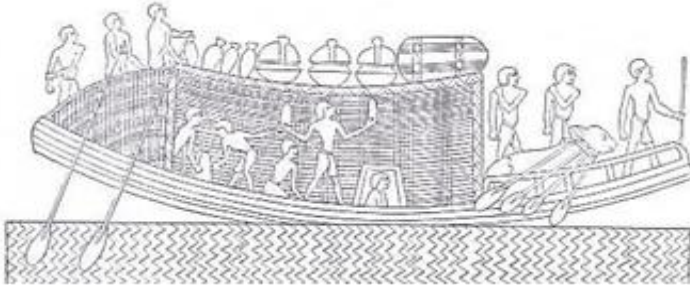
Res.39: Sanherip'in (M.Ö. 704-681) sarayından, sulama için kullanılan Şaduf'un bulunduğu kabartma. (Nemet-Nejat, 2002: 246).

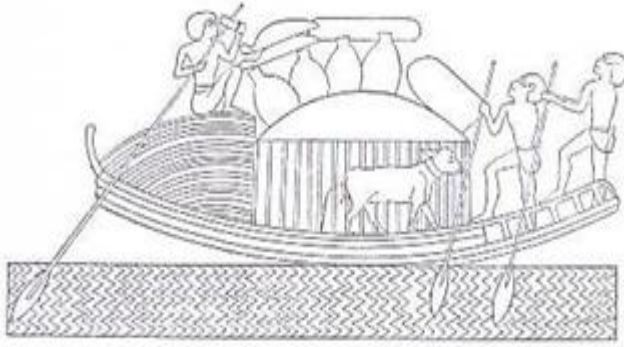
Res.40: Bir tekne sahnesi ile silindir mühür üzerinde Akkadlar (M.Ö. 2350-2000) (Tamburrino, 2009: 34)

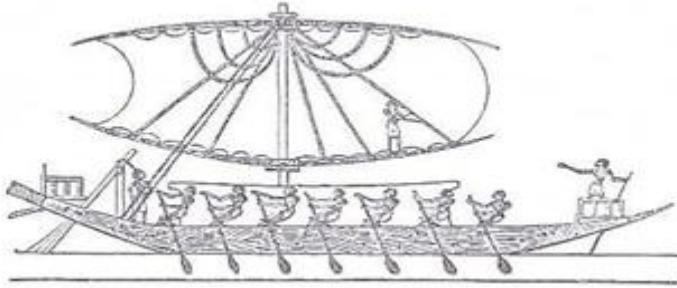
Res.41: Mısır'ın Eski Krallık zamanında seyahat için küçük bir tekne modeli (Erman, 1894: 483)

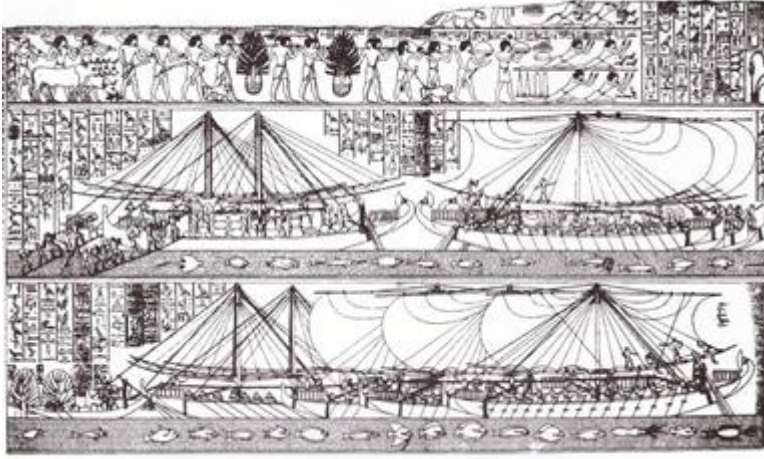
Res.42: Mısır'ın Eski Krallık döneminden büyük yük (kargo) tekneleri (Erman, 1894: 484)

Res.43: Mısır'ın Eski Krallık döneminden küçük yük (kargo) tekneleri (Erman, 1894:484)

Res.44: Mısır'ın Yeni Krallık döneminde seyahat için bir tekne modeli (Erman, 1894: 486).

Res.45: M.Ö. 1500'e ait Mısır gemileri. Deir-ei-Bahri'deki Hatçepsut'un mezarından bir kabartmanın çizimi.Modern yelkenli tekneler gibi görünmektedir.(Casson, 2002: 18).

Res.46: İki kanerda yedişer kürekçili bir Mısır gemisi, kıçtan kıça çekme halatı ile diğer gemiyi çekiyor. Teb'deki bir mezar resminin kopyası, M.Ö. 15.yüzyıl (Casson, 2002: 28).

Res.47: Klikeya, Hieropolis-Kastabala. M.Ö.2-1.yy/ ,sağda Tyche'nin büstü, solda nehir tanrısı Pyramos yüzüyor ve sağ eli ile kartalı tutuyor (Ş.Sevimli ve M.Z.Sevimli, 2005: 224).

Res.48: Efes kenti, Gordianus III. M.S.238-244 AD Kaystros (K.Menderes) Nehir Tanrısı (Ş.Sevimli ve M.Z.Sevimli, 2005: 227).

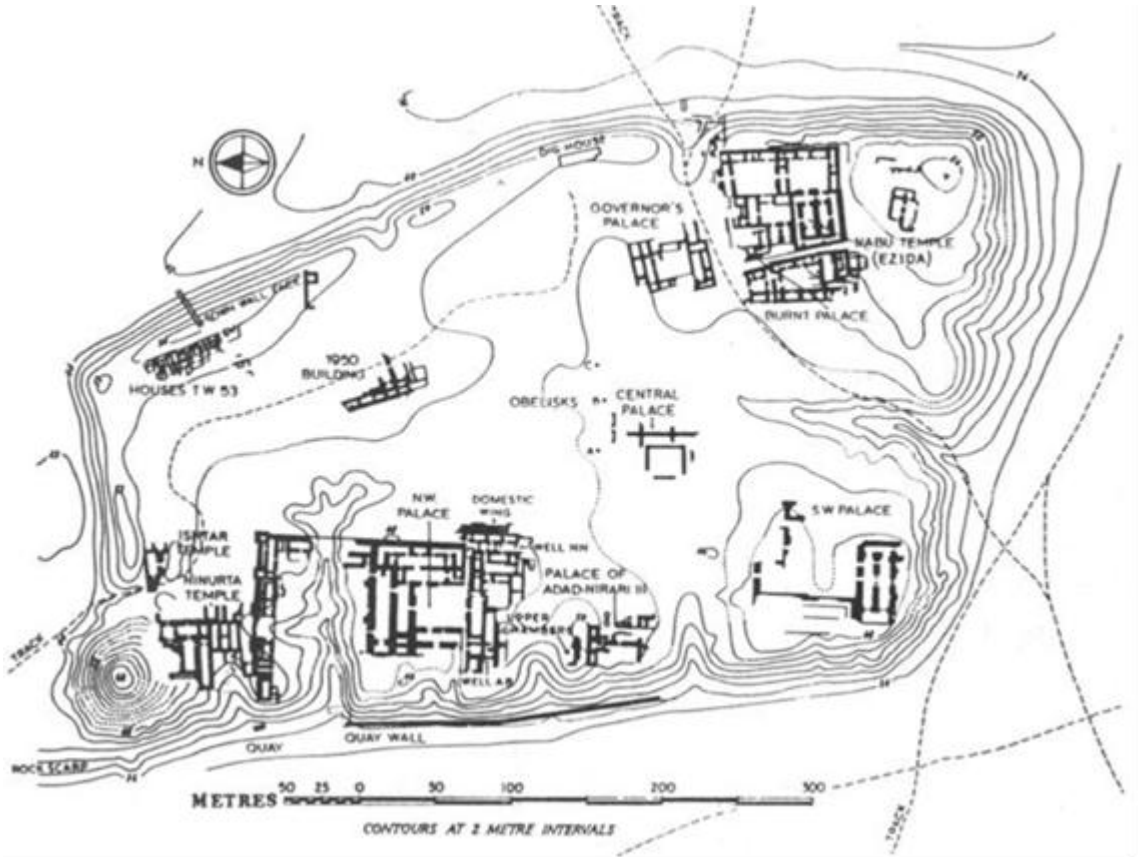
Res.49: Solda: Halys, sağda: Sangarios (Altınoluk, 2005: 261-278).

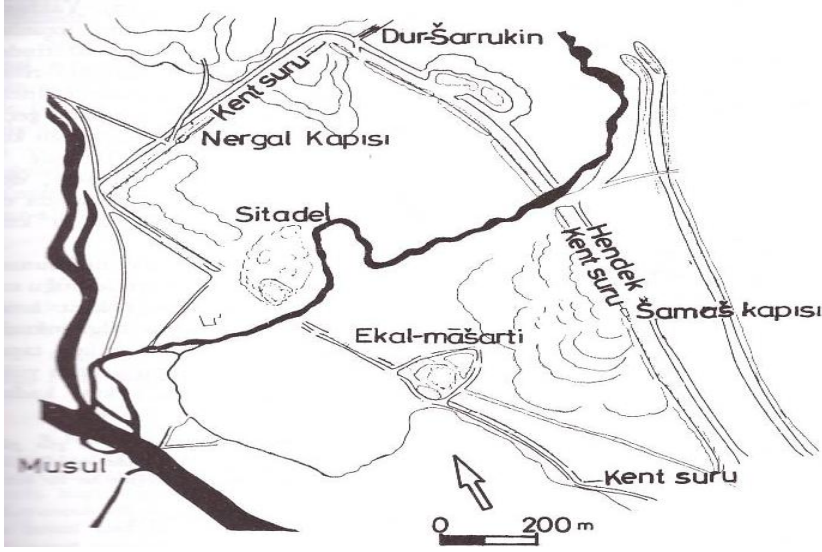
Res.50: Antakya Tykhesi, ayaklarının dibinde Irmak Tanrısı Orontes (Tekin, 2007: 123).

Res.51: M.Ö. yaklaşık 2600-2700'de Nil'in doğu kıyısında Vadi Garawi'de kurulan Seddel Kefere Barajı, (Mays, 2009 :59)

Res.52: Kalhu (Nimrut) Kent Planı: (Duymuş, 2011: 244).

Res.53: Ninive Kent Planı (Sevin, 1999: 37).

Res.54: II.Asumnasirpal'in inşa ettiği Asur kenti Nimrud (Kalah) (Mountjoy, 2005: 48).

Res.55: Zeugma kenti arkeolojik kazılardan bir görünüm (Sevin, 2007: 191).